

Shri Raghunath Temple MSS. Library,
JAMMU

No. २६२६ 'महाभारते,

Title भगवद्गीता परीक्षासहित

वैदेशोऽध्यायः

Author श्रीधर व्यास जी कृत

Extent ९६ Age ४

Subject वेदान्त शास्त्र

2726

1496 = 97

conf. 18th

घोडशोधायः

शंकरभाष्य
आनंदगिरिकृतटीका
श्रीधरी स्वामिकृता
पिशाचभाष्य
रामानुजभाष्य
अभिनवगुप्ती
परमार्थप्रणा
वनमाली
जसमेवैजयन्ती
मधुसूदनी
सदानंदी
नीलकंठी
आनंदी
रामकंठी
लासिकी
पंचोली ॥

भाषाप्रनुवाद ॥

॥ अथ शान्तिः ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
नमो भगवते वासुदेवाय

नमो भगवते वासुदेवाय

नमो भगवते वासुदेवाय

नमो भगवते वासुदेवाय

नमो भगवते वासुदेवाय

नमो भगवते वासुदेवाय

नमो भगवते वासुदेवाय

नमो भगवते वासुदेवाय

नमो भगवते वासुदेवाय

नमो भगवते वासुदेवाय

नमो भगवते वासुदेवाय

नमो भगवते वासुदेवाय

नमो भगवते वासुदेवाय

नमो भगवते वासुदेवाय

॥ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

॥ अथ शान्तिः ॥

श्रीभगवानुवाच अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयो
गव्यवस्थितिः दानेदमश्च यत्तश्च स्वाध्याय
स्तपश्चार्जवम् १ ॥ शाङ्ख्यभाष्य

दैव्यासुरी राक्षसी चेति प्राणिनां प्रकृतयो नवमेध्याये सूचि
तास्तासां विस्तारप्रदर्शनायामयं सत्त्वसंशुद्धिरित्यादिरध्याय
आरभ्यते तत्र संसारमोक्षाय दैवीप्रकृतिनिर्वधनायासुरी रा
क्षसी चेति दैव्यादानायप्रदर्शने क्रियते इतरयोः परिवर्जनाय
श्रीभगवानुवाच अभयमिति अभयमभीरुता सत्त्वसंशुद्धिः
सत्त्वस्थानः करणस्य संव्यवहारेषु परवच्चनमायान्तादिपरि
वर्जनं शुद्धभावेन व्यवहार इत्यर्थः ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ज्ञानेन
स्वतश्चाचार्यतश्चात्मादिपदार्थानामवगमोः वगतानामिन्द्रियाद्यु
पसंहारेणैकाग्रतया स्वात्मसंवेद्यतापादनं योगस्तयोर्ज्ञानयोगयो
र्व्यवस्थितिः व्यवस्थानं तन्निष्ठता एषा प्रधाना दैवी सात्त्विकी संयत
यत्र च येषां न विहृतान्तं यमदृष्टिः संग्रहति सात्त्विकी सोच्यते
दानं यथाशक्ति संविभागोन्नादीनां दमश्च वाह्यकरणानां उपश
मोः न्तःकरणस्योपशमं शान्तिं वक्ष्यति यत्तश्च श्रोतोः श्रिहोत्रादिः
स्मार्तश्च देवयज्ञादिः स्वाध्यायः ऋग्वेदाद्यध्यायनमहृष्टार्थं तयोव
क्ष्यमाणं शरीरादि चार्जवमनुत्वं सर्वदा १ ॥

ज्ञानदगिरिक्लृप्तटीका २

व्यवहितेन संबंधं वदन्नध्यायान्तरमवतारयति दैवीति दैवी सू
चित्ता राक्षसीमासुरी चैव प्रकृतिं मोहिनीमित्यादिविनिर्देशः । प्रकृ
तीनां विस्तरेण दर्शने ऋग्वेदयोगीत्याशंका विभज्योपयोगमाह
संसारेति । अतीते चाध्यये कर्मानुबंधीत्यथ मूलान्तरसन्तता
नीत्यत्र कर्मव्यंग्या वासनाः संसारस्यावान्तरमूलत्वेनोक्तास्तामनु
ष्यदेह प्राग्भवीयकर्मानुसारेणाव्ययमानाः सात्त्विकादिभेदेन ।

श्री
गी. टी.
षो.

देव्यादिप्रकृतित्रयत्वेन विभक्तायाविस्तितीर्षुर्भगवानुक्तवानित्याह
भगवानिति । अभीरुता शास्त्रोपदिष्टेर्षे सन्देहे हितानुष्ठाननिष्ठं
परवचना परस्य व्याजेन वशीकरणं माया रुदयेमया कृता वहिर
न्याया व्यवहरणं अन्तमयथादृष्टं कथनमादिपदेन विप्रलम्भवि
भ्रमादिग्रहः । उक्तमर्थं संक्षिप्त्वाह शब्देति । पक्षेयभयायाज्ञानादि
स्थित्यन्ता त्रियोक्तेनित्यावत् तामेवसात्विकीप्रकृतिं प्रकटयति यत्र
नि ज्ञानेकर्मणिवाधिकृतानामभीरुताया याप्रकृतिः सा तेषां तत्र
सात्विकी सम्पदित्यर्थः । महाभाग्यनामसुत्रमा देवीसम्पदुक्तासंप्र
तिसर्वेषां यथासंभवं सम्पदं व्यपदिशति दानमिति । वासकरण
विशेषणे कारणमाह अन्तःकरणस्येति । देवयज्ञादिरित्यादिशब्दे
न पितृयज्ञोभूतयज्ञोमनुष्ययज्ञश्चेतित्रयमुक्तम् ॥

सामिहृतटीका ३

श्रीसुरीसम्पदसूक्तोदेवीमेवास्मिताः
उच्यन्तेतिनिर्देशेनद्विकोषोद्वे

दा

पूर्वाध्यायान्ते एतदुक्तं बुद्धिमानस्यानक्तकृतकस्यभारतेसुक्तं तत्रक
एतत्तत्त्वबुध्यते कोवानबुध्यतइत्यपेक्षायां तत्त्वज्ञानेधिकारिणोअ
नधिकारिणश्चविवेकार्थेघोऽशाध्यायारंभः निरूपितेहिकार्यार्थेवा
धिकारिजिज्ञासासंभवतीति तदुक्तं भट्टैः भारोयोयेनवोद्व्यः सप्र
गांतेलितोयदा तदाकस्तस्यवोकेति शक्तं कर्तुंनिरूपणमिति त
त्राधिकारिविशेषणभूतोदेवीसंपदमाह अभयमिति त्रिभिः अभ
यंभयाभावः सत्त्वस्यचिन्नस्यसंस्पृष्टिः सप्रसन्नता ज्ञानयोगेआत्मा
ज्ञानोपायेव्यवस्थितिः परिनिष्ठानं स्वभोजस्याज्ञादेय्योचिन्नः सं
विभागः दमःवात्येदियसंयमः यज्ञोयथाधिकारंदर्शपूर्णमासा
दिः स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञादिर्जपयज्ञस्तपः उन्नराध्यायेवत्पमाणंशा
रीरादि आर्जवं अवकता ॥

पिपाचभाष्यम् ४

नवमेअध्याये देवीआसुरीराक्षसीचेति प्राणिनांप्रकृतयउक्ताः
विस्तरेणप्रतिपादयितमध्याय आरभ्यते श्रीभूअभयसभीरुता
सत्त्वसंस्पृष्टिं अवेचनं ज्ञानयोगोतयोर्व्यवस्थितिः दानमर्थिभ्यः स्व
द्वयसमर्पणं दमः अन्तःकरणोपरतिः यज्ञास्मातीपंचमहायज्ञाः

ओताग्रिष्टोमादयः स्वाध्यायोवेदाभ्यासः तपस्त्रिविधं कायकं वा
चिकेमानसंचेति आर्जवं अवक्रमा १ ॥

रुद्रानुजभाष्य टी.

अतीतेनाध्यायत्रयेण प्रकृतिपुरुषयोर्विभक्तयोः स्पष्टयोश्च
याद्यात्मात्मसंगवियोगयोश्च गुणसंगतद्विपर्ययहेतुत्वं सर्वप्र
कारेणावस्थितयोः प्रकृतिपुरुषयोर्भगवद्विभूतिविविधभूतिम
तोभगवतोविभूतिभूतादविदस्तनः विदस्तनश्च वदुसुक्तोभ
यरूपादवयवव्यापनभरणसामेरथांतरतया पुरुषोत्तमत्वे
न याद्यात्म्यचवर्णितं अनंतरमुक्तस्यार्थस्य शास्त्रवशात्ता
कशास्त्रवशात्तद्विपरीतयोर्देवासुरवर्गयोर्विभागं श्रीभग
वानुवाच अभयमिति अहिसेति तेज इति इष्टवियोगसंयोग
रूपस्य उः त्वस्य हेतुर्दर्शनजोऽः त्वं भवेत्तत्रिहतिरभयं सत्वसं
शुद्धिः सत्वमंतःकरणस्पर्जस्तमोभ्यामस्पृष्टत्वं ज्ञानयोग
व्यवस्थितिः प्रकृतिविविक्तात्मस्वरूपविवेकनिष्ठा दानं न्या
यार्जितयनस्य पात्रे प्रतिपादने दमो मनसो विषयो न्युत्थ
निरुद्धिर्निर्गुणत्वं यत्तः फलाभिधिरहितभगवदाराधन
प्रकारस्य च प्रतिपादकः कृत्स्नो वेद इत्यनुसंधाय वेदाभ्या
सनिष्ठातपः कृच्छ्रचोदयाणद्वादशपुपवासादेर्भगवत्प्री
णनकर्मयोग्यतापादनस्य कारणं आर्जवं मनोवाक्कायक
र्महृत्तीनामेकनिष्ठा १ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका

एतदुद्देश्यं बोधयन्नामप्रकृतिमयज्ञानांतरमिदमित्यमित्ये
वैद्वत्तयुक्तिर्विज्ञानमयज्ञानांतरमिदमित्ये इत्येवंभूतयुक्तिर्वि
ज्ञानमयज्ञानादयेन विचारविमर्शपरामर्शादिरूपेण विज्ञा
तीयन्यक्तारविरहिततद्भावनामयस्वभ्यस्ताकारविज्ञा
नलाभे सति भवति तद्वत्पते विमर्शेणैव मर्शेण यथेष्ट
सितथा ऊर्विति तत्र प्रकृतिमये ज्ञाने गुरुशास्त्रेणैव प्रधाने
न प्रभवतः युक्तिर्विज्ञानाभावनामये तत्र विमर्शसमतासाधा

श्री.
गी.टी.
घो.

रणशिष्यगुणसंपन्नानभूता अतोर्जुनस्यास्तेवासावित्यभिप्रा
येणवत्पमाणंविमृश्यैतदितिवाक्यं सविषयेकर्तृपरिकरबंधयो
जानाभिप्रायेणाह भगवानुगुरुःपंचभिः आसुरभागसन्निविष्टाता
मसीकिलाविद्यासाप्रहृदयादिव्यांशग्राहिणाविद्ययाबध्यते इति
वस्तुसभावपक्षं त्वंचविद्यात्मानंदिव्यमंशंसात्विकमभिप्रपन्नसमा
दांतरीमोहनज्ञाणंमविद्याविहाय वासविद्यात्मशत्रुहननल
क्षणं शास्त्रीयव्यापारमनुतिष्ठेत्प्राप्यारंभः तथाहि दिव्योर्शे
स्तेमानिचिह्नानितानिस्फुटमेवाभिलक्ष्यते इन्द्रियजयःचापले
पूर्वापरमविमृश्य यत्करणंतदाभावोचापले तेजप्राप्त्युत्सा
हप्रहणेनमितत्वापकरणं देवीसंपदेष्टासाचतवमोक्षायका
मनापरिहारात् अतस्त्वंशोकमाप्रापः यथाभ्रात्रादीन्नुत्वा
कथंस्वत्वमश्नुवीयेति शिष्टेस्पष्टे १

परमार्थप्रपाटीका

पूर्वाध्यायांते एतदुद्धावुद्धिमात्रस्यात् कृतकृत्यस्येत्युक्ते ।
तर्हि क एतदुद्धाकृतकृत्योभवति अत्रात्रकः संसारीभव
तीतिविवेकं देवासुरसंपन्निकथनायषोडशाध्यायप्रवृत्ति
स्तत्रप्रथमंतत्त्वज्ञानाधिकारिणैरुपपत्तिंभगवानुदेवी
संपत्तिमाह अभयमितित्रिभिः अभयेभयराहित्यं सत्वम् ।
चित्तस्पृष्टिःसुप्रसन्नता ज्ञानयोगेशात्मज्ञानेववस्थितिः
परिनिष्ठादानंस्वभोज्यस्यान्नादेर्यथोचितं सविभागः २मो
वाह्येन्द्रियसंयमः यज्ञोयथाधिकारंदशीपोर्णमासादिः ।
स्वाध्यायोव्रतयज्ञादिभिर्जपयज्ञाः तपःशारीरादित्रिवि
यंचक्षमाणं श्राजवमवक्रता १ ॥

वनमालीटीका ८ ॥

माहात्म्येन दपुत्रस्य प्रमाणैः प्रतिपादितं शक्नुवंति न सोऽहं
ये ते दयं नरकं गताः देवास्वरस्य भावो यो निमित्तैर्वंधमाद
योः अष्टः कृपया ज्ञेतौ षोडशोऽप्यपतिः पूर्वाध्याये ५
धुश्च मूलान्यनुसंतनानि कर्मनुवधीनि मनुष्यलोके इत्य
त्र मनुष्यदेही प्राचीनकर्मनुसारेण त्यज्यमाना वासनाः सं
सारस्य वर्द्धका ताश्च देवास्वरीराक्षसी चेति प्राणिनां प्रकृ
तयो नवमे सूचिताः ज्ञानसाधनानुष्ठानार्थं निर्मीनेत्य ५
नेन देवस्वभावोऽर्थत उक्तः यतं तोषकतात्मानो इत्यास
रश्च तत्र वेदबोधितकर्मज्ञानोपायानुष्ठानप्रवृत्तिहे
तुः सात्विकी शुभवासना देवी प्रकृतिरित्युच्यते एवं वै
दिकनिषेधातिक्रमेण स्वभावसिद्धरागद्वेषानुसारि स
र्वानर्थहेतुप्रवृत्तिहेतुः भूताराजसीतामसीचाशुभवा
सनास्वरीराक्षसीचप्रकृतिरुच्यते तत्र च विषयभोगाया
धान्ये रागप्रावल्यादास्वरीत्वं हिंसाप्राधान्येन द्वेषप्राव
ल्यादाक्षसीत्वमिति विवेकः संप्रति तत्र शास्त्रानुसारेण
तद्विहितप्रवृत्तिहेतुभूता सात्विकी शुभवासना देवी संप
त् शास्त्रातिक्रमेण तन्निषिद्धप्रवृत्तिहेतुभूताराजसीता
मसीचाशुभवासनाराक्षसासुर्यैरिक्कीकरणेनास्वरीसं
पदि निद्वेराणेन प्रतिपादयितुं षोडशोऽध्यायप्रारम्भते
तत्रादौ ज्ञानसाधनत्वेनाभ्यर्हितत्वाभावात्तत्त्वादेवीसं
पदमाह अभयमित्यादि आगाम्यनिष्ठधीजन्तुः त्वं भ
यंतदभावो भयं सत्तस्य चित्तस्य संशुद्धिः कामकोथलो

श्री.
गी. टी.
घो

भदंभकपटादिराहितं ज्ञानं शास्त्रादात्मतत्त्वावगमः चि
नैकाग्रतया तस्य सानुभवाश्च त्वयोगः तयोर्द्यवस्थितिः स
र्वदा तन्निष्ठा ज्ञानयोगव्यवस्थितिः भगवत्प्रति विनातः
करणसंशुद्धेरयोगादर्थात्सापेक्षयिता महात्मानस्तमां
पार्थदेवीप्रकृतिमांशिता महात्मानस्तमां पार्थदेवीप्रकृ
तिमांशिताः भजंत्यनन्यमनसो ज्ञाता भूतादिमवयवमिति नव
मेदैव्योसंपदि हरिभक्तेरुक्तत्वाच्च हरिभक्तेरतिश्रेष्ठत्वादभ
यादिभिः सहपाठेन कृत इति दृष्टव्यं दानं स्वस्वत्वात्सदा
नामज्जादीनां यथाशक्तिशास्त्राक्तसंविभागः तर्मेवाख्येन्द्रिय
संयमः ऋतुकालाद्यतिरिक्तकाले मैथुनाद्यभावः यत्तज्जाग्रि
होत्रादिः स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञो दृष्टार्थमग्नेदाद्यध्यापनरूपः
तपस्त्रिविधशारीरादिभेदेन वक्ष्यमाणम् आर्जवमवकृत्वं
अदधानेषु स्वज्ञातार्थासंगोपनम् १ ॥

नस्तमेवैजयनीटीका १ ॥

षोडशोसंपदं देवीमासरीचाब्रवीद्वरिः तयोर्ग्राह्यत्वे यत्वेवो
पयन्त्येवैकमात्रं पंचदशोदशेन संस्पृष्टयोः प्रकृतिपुरुष संस्पृष्टयोः
योर्ग्राह्यात्मस्वरूपकथनपूर्वकमीश्वरेण सहसामानाधि
करणे च तद्दशेनापि तयोः संयोगवियोगयोर्विपरीतसभा
वस्य च सत्तादिगुणसंगः कारणत्वं पंचदशेनापि अतयोः सं
योगादत्यन्तसंसारख्याप्त्यतरोत्तीनाने ज्ञातः पुरुषस्य य
त्वे वेदसंवेदविदित्यादिवेदवेदित्वं यो मामेवमसंस्पृष्टा
दिना पुरुषो ज्ञानमज्ञानादपि सर्वशास्त्रवेदित्वं योक्तं अथ
षोडशेन इति गृह्यतमं शास्त्रमिति पंचदशाध्यायोक्तं कृशा

संस्पृष्टयोः

तर्मे

निहेतुभूताराजसीतामसीचाशुभवासना आसरीराक्षसीचप्रकृति
रुच्यते तत्रचविषयभोगप्राधान्येनरागवाक्कल्पादासरीत्वंहिंसा
प्राधान्येनदेषवाक्कल्पादाक्षसीत्वमिति विवेकः संपत्तिनुशास्त्रा
नुसारेणतद्विहितप्रवृत्तिहेतुभूतासात्विकीशुभवासना दैवीसं
पत् शान्तिरुमेणतत्रिषुविषयप्रवृत्तिहेतुभूताराजसीताम
सीचाशुभवासनाराक्षसासुर्योरेकीकरणेनासरीसंपत्तिरिहेरा
श्वेनशुभाशुभवासनाभेदेद्वयाह राजापत्यादेवाश्चासुराश्चेत्यादि
श्रुतिप्रसिद्धं शुभानामादानायाशुभानांदानायचप्रतिपादयितुं
षोडशोऽध्याय आरभ्यते तत्रादौश्लोकत्रयेणादेयांदैवीसम्पदं शास्त्रे
परिच्छेयेसंदेहंविनाअनुष्ठाननिष्ठत्वं एकाकीसर्वपरिश्रमः
कथंजीविष्यामीतिभयराहित्यंवाअभयं सत्त्वसंशुद्धिः
निर्मलज्ञानस्याःसम्पत्ताभगवतस्तत्सूत्रिनियोगतासत्त्वसंशुद्धिः
परवंचनमायान्तरादिपरिवर्जनंवा परस्परव्यजेनवशीकरणंपर
वंचनंरुदयेनयाकृत्वावहिरन्यथाव्यवरणमाया अन्यथाहृष्टक
थनमनस्तमित्यादिज्ञानंशास्त्रादात्मनस्तस्यावगमः चित्तैकाग्र्यत
यातस्पृष्टानुभवाश्चकृतयोगः तयोर्ध्ववस्थितिः सर्वदातत्रिष्टता
ज्ञानयोगव्यवस्थितिः यदातत्रअभयं सर्वभूताभयदानं संकल्पया
लत्वं एतच्चात्रेषामपिपरमंहसधर्माणामुपलक्षणं सत्त्वसंशुद्धिः
श्रवणादियदिपाकेणतःकरणस्यासंभावनाविपरीतभावनादि
मलराहित्यंज्ञानमात्मसाक्षात्कारः योगो मनोनाशवासनादयानु
कूलः पुरुषप्रयत्नः ताभ्यांविशिष्टासंसारिविलक्षण वस्थितिः
जीवन्मुक्तिः ज्ञानयोगव्यवस्थितिरित्येवंव्याख्यायते तदाफलभू
तेवदैवीसम्पदियंद्रष्टव्याभगवद्भक्तिंविना अतःकरणसंशुद्धेर
योगात्तयासापिकथिता माहात्मानस्तमापाद्यदैवीप्रकृतिमाप्ति
ताः भजेत्यनन्यमनसोज्ञात्वाभूतादिमव्ययमितिदेव्यासम्पदिनवेमे

भगवदुक्तेरुक्तत्वाच्च भगवदुक्तेरतिश्रेष्ठत्वादभयादिभिः सह
 पाठानकृतं इति दृष्टव्यं महाभागानां परमहंसानां फलभूता
 देवीसम्पदमुक्ताततोभूतानां गृहस्थादीनां साधनभूतामाह ॥
 दानं स्वस्वत्वात्पदानामन्नादीनां यथाशक्ति शास्त्राक्तः स विभागः
 दमो वाह्येन्द्रियसंयमः अतः कालायतिरिक्तकाले मेषु नाद्यभावः
 चकारः अनुक्तानां निवृत्तिलक्षणधर्माणामनुच्यार्थः यत्तु
 श्रोतः अग्निहोत्रदर्शी पूर्णमासादिः स्मार्त्तदेव यज्ञः पितरयज्ञः
 भूतयज्ञः मनुष्ययज्ञ इति चतुर्विधः ब्रह्मयज्ञस्य स्वाध्यायपदे
 च नष्टं गुणैः चकारोक्तानां प्रवृत्तिलक्षणधर्माणामनुच्यार्थः
 एतच्च यं गृहस्थस्य स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञः अदृष्टार्थस्त्वेवाध्ययन
 रूपः यत्तु शब्देन पंचविधमहायज्ञोक्तिः संभवेत्साधारण्येन ब्र
 ह्मचारिधर्मत्वकथनार्थं एतद्युक्तिरपि विधिशारीरादिसम
 दशेव ह्यमाणं वानप्रस्थस्यासाधारण्यधर्मः एवं चतुर्णामनु
 माणामसाधारण्यधर्मानुक्ता चतुर्णां वर्णानामुक्तामाह आर्ज
 वमवकृते अहं ध्याने शुश्रूषे स्वज्ञातार्थी संगोपने १ ॥

सदानंदीटीका ११ ॥

रताः केचिद्योगैर्विजितकरणाः संयतधियः क्रियाजालेके ।
 चित्सखिलवरसा स्वादनपरा रताः शास्त्राभ्यासे विशदमतयः
 केचिदजराः वयंतु श्रीकांताननवचनमासाद्यकृत्तिनः १ न वि
 द्यायेषां श्रीनशरणमपीषन्नगुणाः परित्यक्ता लोके रपि ह नि
 नयुक्ताः श्रुतिजराः शरणं ये तेऽपि प्रसूतगुणमाश्रित्य सुजना
 विमुक्ता संवेदेयदुपतिमहत्कस्मममले २ अथ अमूलानीत्या
 दिनाध्यायेन तेरेतरेण पूर्वकर्मानुसारेण यजमाश्रित्य सुजना
 विमुक्ता संवेदेयदुपतिमहत्कस्मममले ३ अवांतराणि मू
 लानि संस्तने रित्युदीरितं देव्या सरीरात्तसी च प्राणिप्रकृतयः ३ रा

श्री.
मी. टी.
घो.

बंधमोक्षदिकारिणः सूचितानवमेकिल वेदबोधितकार्मात्मज्ञा
नोपायायनष्टितौ ५ प्रवृत्तिहेतुः प्रकृतिर्देवी सा शुभवासना निषे
या शास्त्रमुल्लंघ्य रागद्वेषानुसारतः सर्वानर्थनिबंधिमां प्रवृत्तौ या
प्रवर्तिनी राजसीतामसी सा च राक्षसी चासुरी स्मृता ७ तत्रापि एव
प्रावल्याद्भोगप्रधानमाश्रयत यया सा चासुरी ज्ञेया हि सायां प्रा
णिनो हृद्या ८ सा भवेद्द्वेषप्रावल्या यया सा राक्षसी रिता इदानीं वे
दविहितप्रवृत्तिजनका शुभा ९ सा त्रिकी संपद देवी मोहहेतु
रिहोच्यते यां स्नातिक्रमेणैव तत्रिषिदैकगोचरे १० प्रवृत्तिहेतु
भूता सा राजसीतामसी नृणां हृद्योश्च राक्षसासुर्योरेकीकृत्यै
व संपदोः ११ आसुरी तेन कथं न क्रियते हेय साम्पतः आदना
य शुभानां चाशुभानां हानसिद्धये १२ हरिणा घोडशोण्या यथा
रभ्यत रक्षो जमः तत्र श्लोकत्रयेणादाबुधा देयां सुवासनां १३ दै
वी माह कृपासिंधुर्भगवांश्च शुभसंपदं गुरुणा स्त्रोपदिष्टेयं
विना संदेहमादरात् १४ तदनुष्ठाननिष्ठत्वमभयं भयवर्जितं
अकिंचनोदमेकाकी जीविष्याम्युना कथं १५ इति वास्तुभ
यं तेन राक्षसमभयं स्मृतं सत्त्वस्यातः करणस्य शुद्धिर्निर्मल
ते रिता १६ ब्रह्मैक्यस्फुटियोगतं शुद्धौ सम्यक्मीरितं परं च
न मायादिपरिवर्जनमेव वा १७ व्याजेनैव वशीकारः परस्यैव चने
सुदये चान्यथा कृत्वा व्यवहारो न्यथा वहिः मायान्तं तत्कथित
मयथा दृष्टभाषणं येनैव वर्जनं सत्त्वसंशुद्धिरयवा स्मृता १८
न तस्यावगमः शास्त्रज्ञानेन तस्य यथार्थतः चिन्तैकाग्रतया स्ना
नुभाव रूढमेव च १९ योगस्तत्रैव निष्ठत्वे ज्ञानयोगव्यवस्थितिः
असुप्तमासकृतिनामियं संपद दी रिता २० विना भगवतो भक्तिं
नोदेतीयं कदाचन अतिश्रेष्ठतया भक्तेन पाठोत्राभयादिषु २१
प्रधानां संपदं देवी मुक्तांतं विवेकतां आहं इदानीं शृणुयादपि

स
पर

साधारणं हरिः २१ दानं सत्तासा दानादेर्यथाशक्तियथावि
धि संविभागो दमो वात्येन्द्रियसंयम इति २४ अनुक्तानां
सुधर्माणां च कारौस्तः समुच्चये यत्तः श्रोतो गिहो ज्ञादिस्मा
त्तो दैवादिको धरः स्वाध्यायो ब्रह्मयज्ञाश्च विधिनाध्ययना
त्मकः ऋगादीनां च वेदानां वक्ष्यमाणानपस्तथा २६ त्रिधा
सप्तदशेऽध्याये शरीरादिसुशोथकं आर्जवं प्रदधानेषु स्तना
नार्थप्रकाशने २७ ॥ १ ॥

नीलकंठीटीका १२ ॥

नवमाध्याये राक्षसीयासुरीदेवीचेति निस्रः संपद उक्तास्मात्सरा
क्षसीमासुर्यामेवांतर्भावो देवसंपदावन्नयुक्त्या घे दद्यात्प्रजा
पत्या देवाश्चासुराश्चेति श्रुतौ अभयसत्तयाद्यादिधीहृत्तयो दे
वाः दंभदर्पादिधीहृत्तयोसुरा इति द्वैराश्रयस्यैव दर्शनात् पूर्वाध्या
योनेरुदमुक्तं मयानचेत्यर्जनं संवोधयता न च तत्तदेव संपत्तिमत्त्वं
तद्विपर्ययस्तासुरीसंपदिनिदर्शयितुं श्रीभगवानुवाच अभय
मिति अभयं स्वोच्छेदवुद्धाभावः सत्तसंशयिः चित्तनैर्मल्यज्ञा
नं प्रवणादिजन्ययोगो ज्ञातेर्ये चित्तप्रणिधानं तयोर्व्यवस्थितिर्नि
ष्ठा एषा मुत्वा देवी संपत् दानं यथाशक्तिसंविभागो न्नादीनां
दमो वात्येन्द्रियनियमः यत्तः श्रोतस्मार्तादिः स्वाध्यायो वेदाध्य
यनं तयो वक्ष्यमाणलक्षणं शरीरादिविविधं आर्जवं ऋजुत्वं
सर्वदा ॥ १ ॥

आनंदीटीका १३

अथ मयमलदितयोर्देवासुरप्रकृत्याः परीक्षार्थं श्रीभगवा
नवाच अभयं न विभेति यदा चायं यदा स्माश्च न विभ्यति ।
यदानेच्छति न देष्टि ब्रह्मसम्पद्यते तदेति मोक्षार्थं बुलदति

श्री.
गी. टी.
षो

तम् सत्त्वप्रकाशपरमार्थज्ञानहेतोः शुद्धिः रजस्तमोभ्यां
विमुक्तिः सत्त्वसंशुद्धिः अक्रोधः प्रतिघातरिक्रोधाभावः १॥

रत्नकंठीटीका १४

एवमस्य पंचदशाध्यायपर्यंतं प्राप्त्वा यो निषिद्धतत्त्वज्ञानस्य सर्वं
महात्मानस्तु मोक्षार्थं दैवी प्रकृतिमाप्नुयात् भजंते नम्यमानो ज्ञा-
त्वा भूतादिमवयवमित्यादि तथा मोक्षाणामोचकमीणो मोक्ष-
ज्ञानाविचेतसः आसुरीराक्षसीचैव प्रकृतिमोहनीश्रिता इति च
विषयाविषयविवेचनादियस्तु चित्तं तदिदानीं सर्गद्वयोपोद्घा-
तेनानेन ध्यायेन वित्तमनिर्लेतं भगवानाह । इह प्रथमाध्यायो
पोद्घातप्रदर्शितविभागेन दैवस्यासुरस्य च सर्गस्यावान्तरभेदपरि-
कल्पनया यद्यपि बहवः प्रकारा उक्तास्तथाप्युच्यते नामोदकनिष्ठ-
ताभिर्व्यंजकगुणसामग्रीसंपन्नस्यो ज्ञमस्य दैवसर्गस्य परापरभे-
देन द्विप्रकारत्वं तावत्प्रतिपाद्यते तत्राभ्यासद्वयोनामिमानि तं-
ताः सप्तविंशतिर्गुणाः सामान्येन दैवी संपदं दैवसर्गसंपत्ति-
मभिजानामि सुखेन तां स्वीकर्तुं ज्ञातस्य कर्मभूमौ लब्धजन्तः
पुरुषस्य भवन्तीति यद्यप्युक्तास्तथाप्यभ्यासद्वयः प्रथमे च त्वां रो-
गुणाः परां दैवी संपदमभिजानतस्य भवन्ति दानादयस्तु विशेषा-
अपरा मभिजानतस्य भवन्तीति विशेषोऽत्र विवक्षितः सतथैव व्या-
ख्यायते तत्राभ्यासं सर्वतः कृतः चित्तेतनाचेतनरूपाज्ञावजाता
द्यथोक्ता द्वयज्ञानप्रतिष्ठितबुद्धित्वे सत्यात्मा भेदेन प्रतिपद्यमा-
ना द्वयस्यात्मव्यतिरिक्तपदार्थाश्रयस्य प्रेक्षितविषयप्राप्तिविद्या-
नादिहेतोः सर्वस्याभावः तच्च परमात्मस्वरूपसमापन्नकल्पस्य
योगिनो भवन्ति यदुक्तं यो विकल्पमिदमर्थमण्डलं पश्यती-
शानि र्विलंभवदसुः । स्वात्मपक्षपरिहरिते जगत्प्रत्यक्ष-
वित्तः कृतो भवमिति तथा तस्य कारणभूता सत्त्वशुद्धिः सत्त्वगु-

श्री.
मी.टी.
षो.

लक्षणो व्यवस्थितिर्विशेषे निष्ठा यने धर्मा उन्नमाधिकारिणः पुरु
षस्य भवन्तीति दाने चित्तशुद्धिः दैवशोधने दमो वाचं द्रियसंयमः
यत्ता उक्तानां यत्तानां मथात्साधिकारानुसारेणान्यतमयत्तानु
ष्ठानम् स्वाध्याये ब्रह्मयत्तादिर्जपयत्तः तप उन्नराध्याये वत्समा
णं शरीरादि आर्जवं चित्तप्रसादकारणमृजुत्वमकौटिल्यम्
यने धर्मा मध्यमाधिकारिणः पुरुषस्य भवन्तीति निष्ठा ॥

चोले टीका.

नवमेध्याये दैवी वासरी राक्षसी चेति प्राणिनां प्रकृतयः सूचिता
स्वासां विस्तरेण प्रदर्शनाय आत्मतत्त्वनिर्द्वेषणानेतरं अधिकारि
णां दर्शयितुं दैवी मोक्षहेतुः इतरेवं धरेत इति विवेचयन् दैवी से
पयुक्ताधिकारी इतरं सेपयुक्तोऽधिकारी इति दर्शयन् अधि
कारिविषयभूतं दैवी सेपदमाह भगवान् अभयमिति त्रिभिः
अभये अभितता परवचनमाया अनृतादि वर्जने सत्तसेपुद्धिः प्रा
ज्ञाचार्याभ्यामात्मादिपदार्थानामवगमो ज्ञाने अवगता नामात्मा
रीतामिन्द्रियादिजय पूर्वकमेकाग्रतया प्रत्यक्षकशां योगः तयो
र्ज्ञानयोगयोः विषये व्यवस्थितिः तत्रिह तादने यथा प्राप्तिश्च अनादि
दानं वाचं द्रियारणो नियहोदमः यज्ञः श्रौतः अग्निहोत्रादिः स्मार्तः
यचमहायत्तारिः ऋग्वेदाद्यध्यायने धर्मा र्थं स्वाध्यायः तपः शरी
रादिवत्समागोऽर्जुने सर्वदा आर्जवम् २ ॥

शांतीसंविद्धो धिनी ॥

श्रीकार्तवीर्यार्जुनाय नमः रामामरप्रतापोऽस्य संपत्पात्रस्य भू
भुजः अध्यायेषोऽष्टो व्याख्या करोम्यखिलापदं ॥ अथ पूर्व
वमाध्यायोक्ता देवाद्यास्तिस्रः संपदो यास्तद्विस्तारप्रदर्शनाय षो
डशोऽध्याय आरभ्यते तत्र देव्याः संपदो मदपदावाप्ति देवतेनोपा
देयतामन्ययोर्द्वयोर्विधेयकारणत्वेन देयता च प्रदर्शयन्

श्रीभगवानुवाच भयमिति प्रभयमभीरुता सत्त्वस्यांतःकर
 तास्य शुद्धिर्निर्मलता सत्त्वसंशुद्धिः ज्ञानयोगव्यवस्थितिरिति
 ज्ञानं स्वयंमनिश्चयो योगस्तदनुष्ठानोपायस्तयोर्व्यवस्थितिः
 सर्वदा तन्निष्ठता यद्वाभयं प्रायणागंताभयदानसंकल्पपालनं
 सत्त्वसंशुद्धिः सत्त्वस्य धैर्यस्य संशुद्धिर्निर्विकल्पतेति यावत् दानं
 स्वस्वत्वात्पदानां च धातुशक्तिः प्राप्ताः संविभागः दमो बासेन्द्रि
 यसंयमः यज्ञ इति यज्ञो द्विविधः श्रोतः स्मार्तश्च तत्र श्रोतो हि दे
 वदा प्रोयोर्गमासादिः स्मार्तश्चतुर्विधः देवमनुष्यपित्रभूतयज्ञ
 भेदात्तत्रापि पंचमो ब्रह्मयज्ञः तस्य स्वाध्यायपदेन पृथगुक्तः व
 काशे शत्रुत्तानां प्रहृतिस्तदायथर्माणां समुच्चयार्थः तप इति
 तपस्वि विधेः शरीरादिसप्तदशोऽध्याये वक्ष्यमाणं मार्जवमपक
 तमिति १॥

ननु भाष्य ॥

पुमर्थसाधनविरोधी न्यनेनान्येनाध्यायेन दर्शयति
 तपो ब्रह्मचर्यादि ब्रह्मचर्यादिकं तप इत्यभिधानं येषु
 ने परोपद्रवनिमित्तदोषाणां राजादेकथनं परोपद्रव्य
 हेतूनां दोषाणां येषु नेवचः राजादेस्तुं मदद्भीते बट्टिर्द
 पि उच्यते इत्यभिधानं लौल्यं रागः रागो लौल्यं तथारक्ति
 रित्यभिधानात् प्रचापलं स्तेर्यं चपलं च लोस्थिर
 इति सभिधानात् क्षमात्तु कोथाभावेन सदायकत्वं न
 पकृतिः प्रकोथोऽथ कृच्छ्रोः क्षमावात्सनिगद्यत इति
 सभिधानात् देवीसंपदमभिजातः प्रतिजातः जगतः
 सत्यं प्रतिष्ठा ईश्वरश्च विसृष्टः तद्देयरीत्येनाहुः तस्योप
 निषत्सत्यस्य सत्यमिति प्राणावे सत्यं तेषां सत्त्वसत्यमिति
 दिश्रुतिः देवावब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तं च स्थितं च यच्च
 सच त्वयेति तस्योपनिषत्सत्यस्य सत्यमिति पक्षमेव

षतसाधयति यामयति चेतीति प्राचीनशालश्रुतिः य
रस्य संभवोऽसुक्तप्रज्ञाद्भवति भूतानीत्यादिना उष्णो
मादिक्लेशयससदेति हिमाक्षयमे १। २ ३ ४ ५

१०॥१०॥

भावा अनुवाद

अब इस अध्यायका तात्पर्य कहने हैं कि आसरी सम्पत्
त्याग करके दैवी सम्पत् के आश्रय लेनेवाले मनुष्य मुक्त
होते हैं इसीकी निर्णय करनेके अर्थ सारहें अध्याय मे उसका
विस्तार करते हैं कि हे अर्जन सकल शास्त्रके अनुरूप मेरे क
हे हुये इस वृत्तान्त के जानने से लोग सम्यक् ज्ञानी श्रोतृता
र्थ होते हैं यह भगवानने यन्द्रहें अध्यायके अन्त मे कहा है
तो कौन मनुष्य वह तत्व समझ सकते हैं और कौन नहीं इस
अपेक्षापर तत्वज्ञानके अधिकारी और अनधिकारीकी निर्णय
करनेके लिये सारहें अध्याय का आरम्भ होता है कों कि जि
समे जिसका अधिकार है वह उसीसे पूरा परता है इससे अ
ब तत्वके अधिकारी पुरुषका गुण स्वरूप सम्पूर्ण दैवी संप
त् को इस श्लोक से लेकर तीन श्लोक से कहते है कि अभय
और सत्त्व संशुद्धि कहे बुद्धिकी प्रसन्नता और ज्ञानयोग जो आ
त्मज्ञान की उपाय मे व्यवस्थिति कहे परिनिष्ठा और दान कहे
अपने भोजन की वस्तु अन्न आदिका भी यथा उचित देना त
था दम अर्थात् वाय इंद्रियोंका संयम करना और यज्ञ कहे
यथाविधि से दर्श पौर्णमास आदि याग करना और स्वाध्याय
कहे ब्रह्मयज्ञ और तप जो सत्रहें अध्यायके चौदहें श्लोक
मे कहेंगे देव हिज गुरु पंडित ज्ञानी का पूजन तथा शोच
सीधापन कामलानाई ब्रह्मचर्य अहिंसा इनको शारीर तप
कहते हैं सो और आर्जव कहे सीधा स्वभाव ॥ १ ॥

दोहा

निर्भय सत्त्व संशुद्धि प्रकृतान योगस्थिति जोय दान दम हि स्वाध्या
य यग तप आर्जव कह सोय १॥

अहिंसासत्यमक्रोधस्त्यागः शान्तिरपेक्षने दया
भूतेष्वलोलमर्ममार्दवं फीरचापले २ ॥

शाङ्करभाष्य १

किंच अहिंसेति । अहिंसा अहिंसने प्राणिनां पीडावर्जनं सत्यम
प्रियान्तवर्जनं यथाभूतार्थवचनं अक्रोधः परैराकृष्टस्याभिद
नस्यवा प्राप्तस्य क्रोधस्यापशमने त्यागः संन्यासः पूर्व दान
स्योक्तत्वात् शान्तिरन्तःकरणस्योपशमः अपेक्षनमपि शनता
परस्मै परंरथप्रकटीकरणं येषु न तदभावो येषु न दया भूते
षु सति प्रयोजने वाक्प्राणिपादादीनामव्यापारयितृत्वं २ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

ब्रह्मयज्ञस्य स्वाध्यायेन पृथक्करणदैवी सम्पदमभिजातस्य
विशेषावगणान्तराणि दर्शयति किंचेति । त्यागशब्देन यागदानं
कस्मान्नाच्यते नञाह पूर्वमिति । लज्जाकार्यनिवृत्तिहेतुगर्हानिमि
ता मनोवृत्तिः २ ॥

स्वामिकृतटीका ३ ॥

किंच अहिंसेति अहिंसा परपीडावर्जनं सत्यं यथावृष्टार्थभाषणं
अक्रोधस्तारितस्यापि चिन्तेदोभानुत्पत्तिः त्यागो दार्यशान्तिः चिन्ते
परतिः येषु न परो दोषप्रकाशनं तद्वर्जनमप्येषु न भूतेषु
दीनेषु दयाश्लोलतमलोलपतमवलीलोपशार्धः मार्दवं मृदुत्वं
यत्कुरता फीरकार्यप्रवृत्तौ लोक्कलजाग्राचापलेवार्थक्रियाराहि
त्यं २ ॥

पिशुचभाष्यटीका ४

किंच अहिंसा प्राणिनामपीडा अक्रोधः प्रसक्तस्य क्रोधस्य
त्यागः शान्तिवासेन्द्रियोपरतिः अपेक्षुने परंरथप्रकटादनं दया
भूतेषु रक्षतव्यवृद्धिः श्लोलपतमिन्द्रियाणां विषयसन्निधाववि
चिक्रिया मर्दवमक्रोयं अचापलेवार्थचेष्टावर्जनं २ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५ ॥

श्री.
गी. टी.
षो

अर्जुनस्योवाक्यकर्तृत्वात्तीनामेकनिहतापरेषु अहिंसापरपीडाव
र्जनं सत्यं यथा दृष्टार्थगोचरभूतहितवाक्यं अक्रोधः परपीडाफल
कचिन्नविकाररहितत्वं त्यागः आत्महितप्रत्यनीकपरिग्रहविमोच
नं शान्तिरिन्द्रियाणां विषयमावेष्टयनिरोधसंशीलनं अप्रैश्वर्यं परा
नर्थकरवाक्यनिवेदनाकरणं दयाभूतेषु सर्वेषु दुःखासहितसुख
अलोलतमिति वापाठः विषयेषु निस्पृहतमित्यर्थः मार्दवं प्रका
शितं साधुजनविशेषानर्हतेत्यर्थः श्रीः प्रकाशकरलज्जा अचाप
लं स्पृहणाय विषयसन्निधावचपलत्वं २ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पृष्टार्थ ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

परमार्थप्रपाटीटीका ७

अहिंसेति अहिंसापरपीडानिहतिः सत्यं यथार्थभाषणं अक्रोधस्ता
डितस्यापि चित्तोद्दोषः ॥ तडक्कं ॥ कृद्वेस्मे सुखावधारणमथावि
ष्टे प्रसादक्रमोर्व्यक्रोशे विनयोक्ति रात्मडरितो ह्येदोत्सर्वस्ताऽनइति
त्यागोद्दोषं शान्तिश्चिन्तापरतिः अप्रैश्वर्यं परापवादवर्जनं दीनेषु भू
तेषु दया अलोलत्वं अत्रवर्णलोचः क्लृप्तसः अलोलयत्वं मार्दवं
मृदुत्वमकुरता। श्रीः प्रकाशप्रहृतौ लोकलज्जा ॥ अचापलं व्यर्थं
क्रियाराहित्यं एकत्रावस्थितिर्वा ॥ २ ॥ श्रीमते रामानुजा
नमः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वनमालीटीका ८

कायवाउ. मनोभिः प्राणिपीडनं हिंसा तदाहितं सत्यं भूतः दुःखादे
तः यथार्थभाषणं परैराक्रोशेताडनेवासतिव्यामोयः क्रोधस्त
म। सततकालमुपशमनक्रोधः त्यागः संन्यासः शान्तिरंतःकरणस्य
पशमः परस्मैपरदोषप्रकाशनं प्रैश्वर्यं तदभावोपैश्वर्येन दयाभूते
षु न कं पा अलोलत्वं इन्द्रियाणां विषयसन्निधावप्यवक्रियत्वं मार्दवं

वमकुरत्तं क्रीरकार्यप्रवृत्तारंभेतत्प्रतिर्येगिकालोकलज्जा अचा
पलंप्रयोजनंविनापिवाक्कादिर्वापारपित्तत्वेचापलंतदभावः २

रुसमवैनयतीटीका ६

किंच अहिंसैतिप्राणिजीवनानुद्धेदकतापरपीडावर्जनंवासमंअ
मया अननुवंथियथादृष्टार्थविषयहितवाकं अक्रोधः परकृतेस
तिरस्कारेः भुहितस्वकोपस्यनिरोधः मागः उदारतास्वहितप्रत्यनी
कप्रतिग्रह विमोचनोवा शान्तिरिंद्रियाणां विषयप्रावणनिरोधसं
शीलनं अपेक्ष्यं परोक्षेपरानर्थकारिवाक्काप्रकाशनं दयाभूतेषु
सर्वेषुभूतेषुप्राणिमात्रेषुदयार्तः वासहिंसुता अतोस्तत्विषये
शुनिलोभता अलोलपत्वमिति वक्तव्येयकारलोपस्त्वार्थः मार्दवं
सज्जनवियोगासहनरूपकोमलताफीः कुत्सितकर्मकरणोलजा
अचापलं व्यर्थक्रियाविरहतास्पृहणीयविषयसन्निधावप्यचंच
लतावेतिहादशविप्रथमीः २ ॥

मधुसूदनीटीका १

प्राणिद्वित्रिच्छेदः हिंसातदहेतुरहिंसा सत्यमनर्थाननुवंथियथाभू
तार्थवचनं परैराक्रोशेताउनेवाकृतेसतिप्राप्तेयः क्रोधस्तस्यत
त्कालमुपशमनमक्रोधः दानस्यप्रागुक्तेस्मागः संन्यासः दमस्य
प्रागुक्तेः शान्तिरंतःकरणस्योपशमः परस्मैपरोक्षेपरदोषप्रका
शनं पेशं दयाभूतेषुः त्विनेषु नुकं पा अलोलत्वमलोलपत्व
मिंद्रियाणां विषयसन्निधानेप्यविक्रियत्वं मार्दवमकुरत्तं वृथापू
र्वपक्षादिकारिषपिणिष्यादिष्वपियभाषणादिव्यतिरेकेण बोध
यित्तंफीः अकार्यप्रवृत्तारंभेतत्प्रतिवंधिकालोकलज्जा अचाप
लंप्रयोजनंविनापिवाक्काणादिव्यापारपित्तत्वेचापलं तदभा
वः आर्जवादयः अचापलोतावास्मणस्यासाधारणार्थमीः

॥ २ ॥

सो नद भवोपे

श्री.
गी.टी.
षो

सदानंदीटीका ११

अहिंसाप्राणिपीडादिवर्जनं सर्वथेरिता यथाभूतार्थवचनं सत्यं दोषविवर्जितं १ आक्रोशेनाउनेवायेकतेकोथोयग्रागतः तस्यापशमनं सम्यगक्रोथो विक्रियाधियः २ त्यागः संन्यास इत्युक्तः शान्तिः शोपशमो धियः अप्येषु न परस्मैयत्परमप्राप्रकाशने उः खिते घनकं पास्यादया लोलत्वं मन्त्र इन्द्रियाणां स्वविषयसंनिधावप्यविक्रिया धर्मद्वंद्वमदता क्रोथप्रियवाक्कादिशीता श्रीरका^ल यप्रहृत्प्राप्तौ नित्यनिवेधिकात्रया ५ अवायलेवाकाएणादेहंथावेष्टाविवर्जनं एतेसाधारणधर्मावाह्यं स्याज्जवादयः ६॥ २॥

नीलकंठीटीका १२

किंच अहिंसाप्राणिपीडावर्जनं सत्यमप्रियान्नतवर्जनं यथाभूतार्थभाषणं अक्रोथः परैराकुलस्याभिहतस्य वाप्राप्तस्य क्रोथस्योपशमनं त्यागः सर्वकर्मसंन्यासः पूर्वदानस्योक्तत्वात् शान्तिरेतः करणस्योपरमः अप्येषु न परदोषप्रकाशनेप्येषु न तद्वर्जनं दया उः खितेषु भूतेषु कृपा अलोलत्वं इन्द्रियाणां विषयसंनिधावप्यविक्रिया मर्द्वंद्वमदता श्रीर्लज्जा अवायले अस्मिन्निप्रयोजने वाक्पाणिपादादीनामवापारयितृत्वं ॥ २॥

आनंदीटीका १३

अहिंसाप्राणिनामपीडनम् सत्यं भूतहितं त्यागः कर्मफलेच्छाविरहः असक्तिर्विषयवैतल्यम् अप्येषु न परोक्षं परस्य दोषाविक्षरणं येषु न तदभावः ॥ २॥

रामकंठीटीका १४

तथाहिंसा शास्त्रनिषिद्धायाः प्राणिवधादिक्रियायाः कामक्रोथलोभहेतुकायाः कृतकारितानुमोदितादिविशेषपरिमुह्यविवर्जनं । तथा सत्यमात्यंतिकभूतहितसंयादनाभिसंधिपरिमु

द्वयथादृष्टानुमितार्थकथन मकोयोहिंसानिष्पत्तिहेतोर्वि
 वेककारिणः कोपाद्यस्य चित्रतोभस्याभावः त्यागोदानस्या
 कृत्वात् ततः क्रियाफलाभिसंयः परिहारोसक्तिः शास्त्रवि
 हितसेवोद्यनिमग्रचित्तत्वं । अप्येषुनपिमुनः परदोषसूच
 कस्तस्यभावः येषुनतदभावोराजादिविषयेहेषात्परावद्यावि
 करणाभावः तथादयाभूतेषुसर्वप्राणिषुक्लेशापत्रेषुनजि
 ह्नीषयाकरुणा तथालौल्यनिषिद्धविषयेषुलुप्ततत्त्वलो
 ल्यतदभावोलौल्य निषिद्धविषयेषुप्रहृष्टोसत्यामपिरागदे
 षरहिततेनभावं तथामार्दवं मृदुचनिखिलेषुभूतव्रातेषु
 स्वात्मरूपेस्वरत्वभावनयातिकोमलातं नस्यभावोमार्दवं
 तथाफ्री ह्रीं ज्ञास्मिन्निषेव्यमानेसाधुजनोमाविर्गहीदिमाशं
 ३४ कयाउच्चित्तितर्ज्वचनश्चेष्टितेषुजगुप्सेतियावत् तथाचा
 पलेचयलः सकार्येष्वस्थिरस्तस्यभावश्चापलंनतदभावोवश्य
 करणीयेष्वप्रमत्तनेत्यर्थः ॥ ३ ॥

लासिकी चरुटीटीका १५

किंच अहिंसापरपीडावर्जनम् सत्प्रभूतहितयथादृष्टार्थभाषणं
 अक्रोधश्चित्ततोभकारणकोपपरिवर्जनम् त्यागः स्वकीय
 स्पृह्यस्यपरकीयतापादनम् शान्तिश्चित्तविदोषपरिवर्ज
 नं अप्येषुनपरदोषानाविकरणम् भूतेषुदया अलोलतम
 लोलपत्वम् वर्णलोपग्राह्यः मार्दवंमृदुतमकुरुता फ्रीर
 कार्यप्रहृष्टोलोकलजा अचापलंवर्यक्रियाराहित्यम् यते
 धर्माः प्रायशोब्राह्मणस्यैव ॥

गी.
घोरी.

येचोले रोका
अहिंसेति प्राणपपीडनमहिंसने अनृतवर्जितयथाभूता
र्थवचने सत्ये प्रासकोयस्य उपशमनमक्रोधः त्यागः सर्वक
र्मसंन्यासः श्रुतः करणानिग्रहः शान्तिः परेष्वप्रकरीकरणा
भावः अपेक्षुनेतः रितेषु कृपा दया विषयसन्निधौ रक्षित्या
णामविक्रिया अलोलते मार्दवं अचापलं अलोलते वर्ण
लोयः आर्षः अक्रौर्यं क्षीरकार्य करणलज्जा असतिप्रयोज
ने वाक्पाणिपादादीनां अवंचलते २

रागवीरसमिद्धोधिनी ॥

अहिंसेति प्राणहृतिच्छेदोदिसा तदभावोदिसा सत्यं यथासि
तार्थवचनं परकृताक्रोधानताउन प्राप्ताविकारः क्रोधस्तस्य
तत्कालमुपशमनमक्रोधः त्यागोदानं शान्तिरुतः करणस्यो
पशमः परदोषप्रकाशनं ऐशुनेतदभावोपेक्षुने दयाउः रिते
तेषु भूतेषु कृपा अलोलतमिन्द्रियाणां विषयसन्निधाने
विकारित्वं मार्दवमक्रूरत्वं क्षीरकार्यप्राप्तौ तत्प्रतिबंधकलोक
लज्जा निष्प्रयोजनवाक्याद्यादीनां व्यापारयितृत्वं चापलं तद
भावोचापलमिति २ ॥

मधुभाष

२॥

भाषा अनुवाद

और अहिंसा कहे परपीडा का त्याग और सत्य अर्थात् देखा
सना ज्यों का त्यों कहना और अक्रोध कहे कोई मारे या कुवा
च कहे तो भी चित्त क्रोधवशा न हो ने देना तथा त्याग कहे
प्रिय ~~अपि~~ अप्रिय से उदासीनता और शांति अर्थात् विषयों
से चित्तकी निवृत्ति और अपेक्षान्वय कहे परनिन्दा वर्जन पीठि
पीछे निंदा करने का पेश्वान्वय कहते है और दीन दरिद्र पर
दया तथा अलोलपत्न कहे निर्लीभता और मार्दव कोमलता
और श्री कहे कुकर्म करने में लोकलज्जा तथा अचापल अ
र्थात् हृथा बोलना या हृथाकुल करना चञ्चलताई जो सो
न होय ॥ २ ॥

दोहा

अहिंसा सत्य अक्रोधदि त्याग शांति अपेक्षुन भूतदया अलो
लता मृदुलज्जा अचापल उन २॥

तेजःक्षमाधृतिः शौचमशोहोनातिमानिता
भवेति सम्पदं देवीमभिजातस्य भारत ३ ॥

शंकरभाष्यटीका १

किंच तेज इति तेजः प्रागल्भ्यं न तदुक्तता दीप्तिः क्षमाः आह
स्य तादितस्य वान्विक्रियानुत्पत्तिः उत्पत्त्या विक्रियाया
प्रशमन अक्रोथः इत्येवमशयं क्षमाया अक्रोथस्य च विशेषः
धृतिर्देहेन्द्रियेष्ववसादं प्राप्तुं तस्य प्रतिषेधकोऽन्तःकर
णहृत्तिविशेषो येनोन्नतिमानिकरणानि देहस्य नावसीदंति
शौचं द्विविधं सज्जलाभ्यां कृतवाप्यमाभ्यं रं च मनोबुद्धौ नैर्मल्यं
मायागगादिकालुषाभावः एवं द्विविधं शौचं अशोहः परजिघा
साभावोऽसिद्धिं न नातिमानितात्परीमानोतिमानः स यस्य विद्यते
सातिजातस्य किं विशिष्टं सम्पदं देवी देवानां सम्पदं तामभिल
क्ष्य जातस्य देवीविभूत्यर्हस्य भाविकस्याणस्योत्पत्त्येभारत ३

आनन्दगिरिकृतटीका २

देवीसम्पदं प्राप्तस्य विशेषणान्तराण्यपि संतीत्यार किंचेति ।
यावन्मकीर्तयति नेति । अथात्माधिकारादितिशेषः । क्षमाक्रोथ
योरेकार्थत्वेन यौनरुक्तामाशङ्क्य परिहरति उत्पत्त्यामिति तयोरे
वविशेषाच्च यौनरुक्ता फलतीत्यार इत्यमिति हृत्तिविशेषमेव
विशदयति येनेति । शौचस्य द्विविध्यमेव प्रकटयति सज्जलेत्यादि
ना । नैर्मल्यमेव स्फोरयति मायेति । उक्तमुपसंहरति एवमिति ।
अतिमानितभावमेव व्यनक्ति आत्मन इति । अस्मैतानि विशेष
णानीत्येतायामाह भवतीति । साधकस्य मनस्य देहस्यैव क
यं देवी सम्पदमभिलक्ष्य जातत्वमित्याशङ्कार देवीमिति ३ ॥

स्वामिकृतटीका ३ ॥

किंच तेज इति तेजः प्रागल्भ्यं क्षमापरिभवादिषु त्वयमाने क्रोथस्य
निवन्धः धृतिर्देहः आदिभिरवसीदनतस्य स्थिरीकरणं शौचं वात्या

मती ननु चेति मानिता आत्मनः
पुत्रातिशयभावना भावुरस्यः
भवंतमया दीप्तिं प्रदत्ताति सम्पदमभि

१३

श्री.
गी.टी.
घो.

प्रकारणि

भांतरं स्पृष्टिः अदो हो जिह्वा साराहित्यं अतिमानिता आत्मन्यति
पूज्यत्वाभिमानस्तदभावो नातिमानिता एतान्यभयादीनि षड्विंश
तिदेवीसंपदमभिजातस्य भवेति देवयोग्यो सात्त्विको संपदम
भिलक्ष्य तदा भिमुखेन जातस्य भाविकल्पाणामप्युक्तं भवन्ती
त्यर्थः ३ ॥

विष्णुचमपाटीका ४

तेजः प्रतापः ॥ तस्मात्क्रोधकारणेषु सत्सु चित्तस्याविक्रिया
धृतिस्तमिपासादिसहनं चैव सत्तुल्योपनि अदोहः परजि
ह्वा साभावः नातिमानिता आत्मनः पूज्यता प्रतिपत्तिः एतेभया
दयो भवन्ति जायेते संपदं लभेदेवानामियं देवीतामभिलक्ष्य
जातस्य पार्थसंपदं लब्ध्वा जातस्यैव त्वर्थः ३ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

तेजः तर्जनैः अनभिभवनीयत्वं तस्मात्परनिमित्तपीडानुभवे
पितृप्रतिचित्तविकाररहितता धृतिः महत्सामवायदिक
त्यकर्तव्यतावधारणं चैव सर्वज्ञानः करणानां कृत्ययोग्यताणां
स्वीया अदोहः परेष्वनपरोधः परेषु स्वच्छंदं हृदि निरोधरहि
तत्त्वमित्यर्थः नातिमानिता स्थाने सर्वाः निमानित्वं तद्वद्विद्वत्ता
एते गुणा देवीसंपदमभिजातस्य भवेति देवसंबन्धिनी देवीदे
वा भगवदाज्ञानुवृत्तिशीलाः तेषां संपत्सा च भगवदाज्ञानुवृ
त्तिरेवतामभिजातस्य नाम भिमुखी कृत्यजातस्य नाम भिवर्त
यते जातस्य न भिवर्तयते जातस्य भवन्तीत्यर्थः ३ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्यैवार्थ

३ ॥

परमार्थप्रपाटीटीका ७

तेज इति तेजं प्रागल्भ्यं तस्मात्परिभवादियुक्तोऽथ
प्रतिबंधः धृतिश्चित्तस्थिरीकरणं शौचं वास्तवतरं स्पृष्टिः अ
दोहो देवराहित्यं नातिमानिता स्वस्मिन् पूज्यताभिमानराहित्यं

पतान्मभयादीनिषड्विंशतिलक्षणानिदेवीसंपदमभिलक्ष्य
जातस्यनिष्पन्नस्यभवेति ॥३॥

वनमालीटीका ८

तेजः प्रागल्भ्यं स्त्रीवालकादिमूकैरभिभाष्यते तमासत्यपि न
सामर्थ्ये पराध सहने धृतिर्देहेन्द्रियेष्ववसादं प्राप्तेष्वपि तत्र ते
भक्तः प्रयत्नविशेषः शौचं देभादिराहित्यमांतरं मृजलादि
नार्वं दोहः परिजघासातदभावेदोहः अतिमानितात्मनि
शून्यतातिशयधीस्तदभावेनातिमानिता तमेतं वेदानु
वचनेन ब्राह्मणविविदिषंति यज्ञेन तपसा नृणां केनेत्यादि
श्रुत्या विविदिषोपयिक्ततया विनिष्कृता असाधारणा सा
धारणा स्वर्णाश्च मथर्माश्चोपलक्ष्यते एते धर्मा भवेति
निष्पद्यंते देवीसंपदं वासना संततिदेहारे भक्ताले पुण्यक
र्मभिव्यक्तमभिलक्ष्यता तस्य पुरुषस्य तं विद्या ॥ कर्मणी
समन्वारमेतत्तत्तच्च पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापपापेनेत्यादिश्रु
तिभ्यः ३ ॥

ऊसमवैजयन्तीटीका ९ ॥

किंचाद्यत्र त्रियाणं धर्मीनाह तेजः तमेति तेजोऽर्जनाभिभवनीयत्वम्
तमासामर्थ्यसत्यपि सासमानपरिभाषकं प्रतिकोपायुदयता धृतिः मर
त्तामण्यादिसकार्यकर्मव्यग्रतेति तेषां त्रयः स्युः अथवैष्णवाणां शौचं
वासाभ्यंतरशुद्धिः स्वार्थं रवाणिज्यादौ मायानुतादिराहित्यं वा अदोहः
परजिघासायास्त्राद्यग्रहणमिति द्वौ अथ सदाणां माह नातिमानिताया
त्मनि शून्यत्वभावना शून्यतया विप्रादिषु त्रिषु न म्रते सौ को धर्मस्तेषामिति
षड्विंशतिः हे भारत तत्र तत्र प्रयानश्रुता अनुक्तानामप्युपलक्षणार्था य
ते गुणाः देहारे भक्ताले सुवैभवं गदनग्रहसहकृतैः पुण्यपुंजैर्बुक्ता दे
वी देवेन कृष्णनदत्तां देवसंधिनी वासभासु भवासनारूपां संपदमभिल
क्ष्यता तस्य पुरुषस्य भवः सदयने पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पा

श्री.
गी.टी.
घो.

यः पापेनेति श्रुतेः देवाः त्वत्परेषा नृनिशीलास्तेषामियं संपदं नया
तस्याप्यकज्ञानभक्तिं संभवात्संसारतरोरुपादेयं फलमेतदित्यभिप्रायः राजर्षि
वैशोडवत्तानवाप्येते गुणमकुपया मनीति संवोधनाशयः ३ ॥

मधुसूदनीटीका १०

तेजः प्रागल्भ्यं स्वीवालकादिभिर्मूर्खैरनभिभावितं तस्मात्सपि सामर्थ्यं परिभव
हेतुप्रतिकोपस्यानुमतिः धृतिर्देहेन्द्रियेष्ववसादं प्रोक्ष्य पितृभक्तः प्रयत्नवि
शेषः येनोत्तमिहानिकरणा निशरीरेव नादसीदंति एतन्नयं तत्रियस्यासाधार
णं शौचमाभ्यंतरे अर्थप्रयोगाद्यैमाया नृनादिगहिरे न नमृजलादिजनिते वायु
मत्राश्वेतस्य शरीरशुद्धिरूपतया वास्तव्येनांतःकरणवासनात्वाभावात् न ह्य
सनानामेव सात्विकादिभेदभिन्नानां देव्यासुर्यादिसंपदं यत्वेनात्र प्रतिपादयिषि
तत्वात् स्थायायादिवत् केनचिद्वेद्यावासनात्पत्तेतदप्यादेयमेव दोहः परजि
ह्वासायाशसुग्रहादितदभावः अदोहः एतत्तद्वयं वैश्वस्यासाधारणं अथ
र्थमानितात्मनि प्रयत्नातिशयभावनातिमानिता तदभावो नातिमानिता प्र
त्येकमुनमृताग्रयेष्टदस्यासाधारणार्थमः तमेव वेदावबोधेन न ब्राह्मणाविवि
दिष्येति यत्तदनेन न तपसानाशकेनेत्यादिश्रुत्याविविदिषोपयिक्ततया विनि
युक्ता असाधारणाः साधारणं शुक्लवर्णाश्च मधुमीरहोपलक्ष्यं ते एते धर्मा भवेति
निष्पद्यंते देवीसुहस्रतमयी संपदं वासनासंततिं शरीरारंभकाले पुण्यकर्मभि
रभिव्यक्तामभिलक्ष्य ज्ञातस्य पुरुषस्य तं विद्याकर्मणी समन्तारभेते पूर्वप्रज्ञाच
पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवेति पापः पापेनेत्यादिश्रुतिभ्यः हेभार तेनिसंवोध
यन् सुहवैशोडवत्तेन श्रुतत्वात् तमेतादृशधर्मयोग्योसीति सूचयति

मधुसूदनीटीका ११ ॥

महानंदीटीका ११ ॥

तेजः प्रागल्भ्यमावाले र्मूर्खैरनभिभाव्यता तस्मात्सपि सामर्थ्यं पापराथसदिसुता
धृतिर्देहेन्द्रियेष्ववसादं गतेषुपि तत्र भक्तयत्नास्त्रियेन देहेन्द्रियाणि च
उत्तमिहानियत्तेन नावसीदंति देहिना एतन्नयं तत्रियस्यासाधारणमितीरिते ३
मायान्तादिगहिरे मर्थे शौचमांतरे एतन्मायापदो गानं वास्तव्येन नमृजलादिज
योर्धेषुशुचिः सशुचिः न मृद्वारिमुचिः शुचिः अदोहो मजिवासायावर्जनं चेति त
द्वयं विशेषासाधारणं प्रोक्तं अदस्य नातिमानिता आत्मनोत्तमं श्रुतत्वं वाच्यं
यत्ते ६ सुहस्रतमयी देवी संपत्तामभिलक्ष्य पुंसां ज्ञातस्य प्राक्परेने धर्मा भवेत्सपि

ते विद्याकर्मणी भिष्यन् कर्मणा पोषेन वेत्यादि श्रुतिभ्यापि विनिश्चितं ८
शुद्धं वसो द्रव्यं तेनैव धर्मा नीरुशं शुभान् प्राप्ते यो यो सिद्धन्ता ज्ञातेति पदधनिः

नीलकंठीटीका १२

किंच तेजः प्रागल्भ्यं न तद्वत्ता दमाया कुष्ठस्य तादितस्य वां न वि क्रियावत्प
निः ३ तत्राया वि क्रियायाः प्रशमनमको धरुत्तं धुतिर्देहेन्द्रियेषु वसादं प्रा
मेषु न स्प प्रतिषेधकोतः करणहनि विशेषो येनो ते भित्तानि देहादीनि नावसी
दंति शोचं दिवि धंस्त्रलाभ्यां वायं आंतरं मनो बुधो नैर्मल्यं मायारागादिका
लुणाभावः अदोहः परजिघांसाया अभवः नातिमानि ताग्रं ते मानरादिभ्य
एतानि अभयादीनि देवी संतप्रधानां संपदं अभिलक्ष्य ज्ञातस्य सभावो भवे
ति हे भारत ॥ ३॥

श्रान्दीटीका १३

तेजो यथा परेनाभिभवेयुः दमायरायराय सहनं धुतिः या प्रसेन्द्रि
यदोभस्य निरोधः तद्विर्यशालाभं संतोषः अदोहः परापचिकी
र्षया अभवः ३ ॥

रामकंठीटीका १४

तेजः परानाभिभवनीयत्व कारणं स्वाभाविकमोजः तथा दमा ते
जसित्वे सत्यपि परायराय सहिस्तुता धुतिरवसादहेतौ सत्रिहिते
पि सपरिस्पंदा प्रवणलक्षणैर्यं तथा तद्विः सर्वथा सर्वदा विषा
ददोषानाकांता चित्तत्वं तथा दोहः प्राणिनां हननविषयाया इच्छाया
अप्यभावस्तथानातिमानि ता मानो देहादिषु निषेधं हंकारस्तथा
परतंत्रेषु भोगेषु ममकारः स सर्वदानिश्चलत्वादतिशयवानतिमा
नस्तदभिभवो नातिमानः सचमुमुक्षुणा मेव संभवति ते हिययो
क्ताभिमानमहादोषोच्छेदे नित्योद्यता भवन्त्यतएवैतस्मिन्सतिदा
नादयो धर्मा देवसम्पदभिव्यक्तिहेतवः संपत्त्यने इति सर्वेषां सं
स्कारकत्वेन तस्य पर्यं ते निर्देशः कृतः (एवं मुमुक्षुजना व्यभिचारि
णी देवसर्गा भिव्यंजिकां परं परां गुण सामंतीं प्रतिपाद्येदानीं न
येव हि प्रकारस्य तद्विपरीतस्या सरसर्गस्य तांक्रमेण प्रतिपादय
ति देवसर्गवत्परापरभेदेना सरोपि सर्गी द्विप्रकारो विवक्षितः ।
न तत्र मोगुणप्रधानो नरकनिर्यग्यो निपाततत्र तत्कर्मधिकृतपुरु
षात्मकोपरइत्यस्या ये विस्तरेण विशेषण निवक्ष्यति संप्रति तस्मा

श्री.
गी. टी.
षो.

मान्यगुणोद्देशद्वारेणासंरीसम्पदं प्रतिपादयितुमाह । ३ ।

लासिकी वसुगुप्तीटीका १५

+ अथ नास्तत्रियादीनां ज्ञाना
धिकारिणां धर्मजातमाह ॥

+ तेजः परानभिभवनीयत्वकारणं प्रागल्भ्यम् तमावलवतेऽपि परा
पराधसहिसुताधुनिर्द्दः स्वादिभिरवसीदतश्चित्तस्थिरीकरणं
यतर्हमजातं तत्रियस्य शौचमाभ्यंतरमर्थप्रयोगादौ मायादत्ता
दिगहितम् अदोहः परवचनाभावः यतौ वैश्वस्य नानिमानिता
पूज्येषु न सनेति मृदस्यासाधारण्यं धर्मः एतान्यभयादीनि षड्विंश
तिर्देवीसंयदमभिजातस्य भवन्ति देवयोग्यासात्त्विकी संयदमभि
लक्ष्यतदाभिमुख्येन जातस्य भाविकल्याणस्य सुसोभवेतीत्यर्थः २

॥ ३ ॥

पंचो ले टीका

तेज इति तगाज्ञादीनि तेजः आकुष्टस्य तादितस्य वा अंतर्वि
क्रियाभावः तमादेहेन्द्रियादीनामवष्टंभकादितिः शौचे वात्याभ्यं
तरे माया रागादिकाल्पणाभावः अहिंसने वा द्रोहः आत्मनः पू
ज्यतातिशयभावनाभावः नाभिमानिता एतान्यभयादीनि अत्र
भिमानिता तानि देवीसंयदे अभिजातस्य देवविभक्त्यर्हस्य देवीसं
यदे भवेति ३ ॥

रणवीरसमिहोधिनी ॥

किं व तेज इति तेजः प्रागल्भ्यं तमासत्यपि सामर्थ्यं परिभव
देतं प्रतिव्रैथस्यानुत्पत्तिः धुतिर्देहेन्द्रियानवसादकः प्रयत्न
विशेषपतत्रयं तत्रियस्यासाधारण्यं शौचे वात्याभ्यंतरं शुद्धि
रदोहः यदि जिह्वासया शस्त्राग्रदणाय भाव यतर्हयं वैश्वस्य
स्यासाधारण्यं नातिमानिता आत्मनि पूज्यतातिशयभावना
राहित्यं यतर्हयं देवी देवानां राजा मियं देवीतां संयदमभिल
क्ष्यतीकृत्य जातस्य पुरुषस्य भवन्ति पूर्वार्जितप्राप्यते नावाम
देवभावास्तत्तयेण पुनर्मनुष्यलोकवती यप्राप्त राजभावाः
इविवदितास्तद्यतिरिक्तास्तसुरादो व्यतेति अत्र भारतेति

संबोधनं शुद्धं प्रोक्तवत्वेन पूतत्वात् तमेव तादृशार्थयोग्योऽसीति
सूचनार्थमिति भावः ३॥

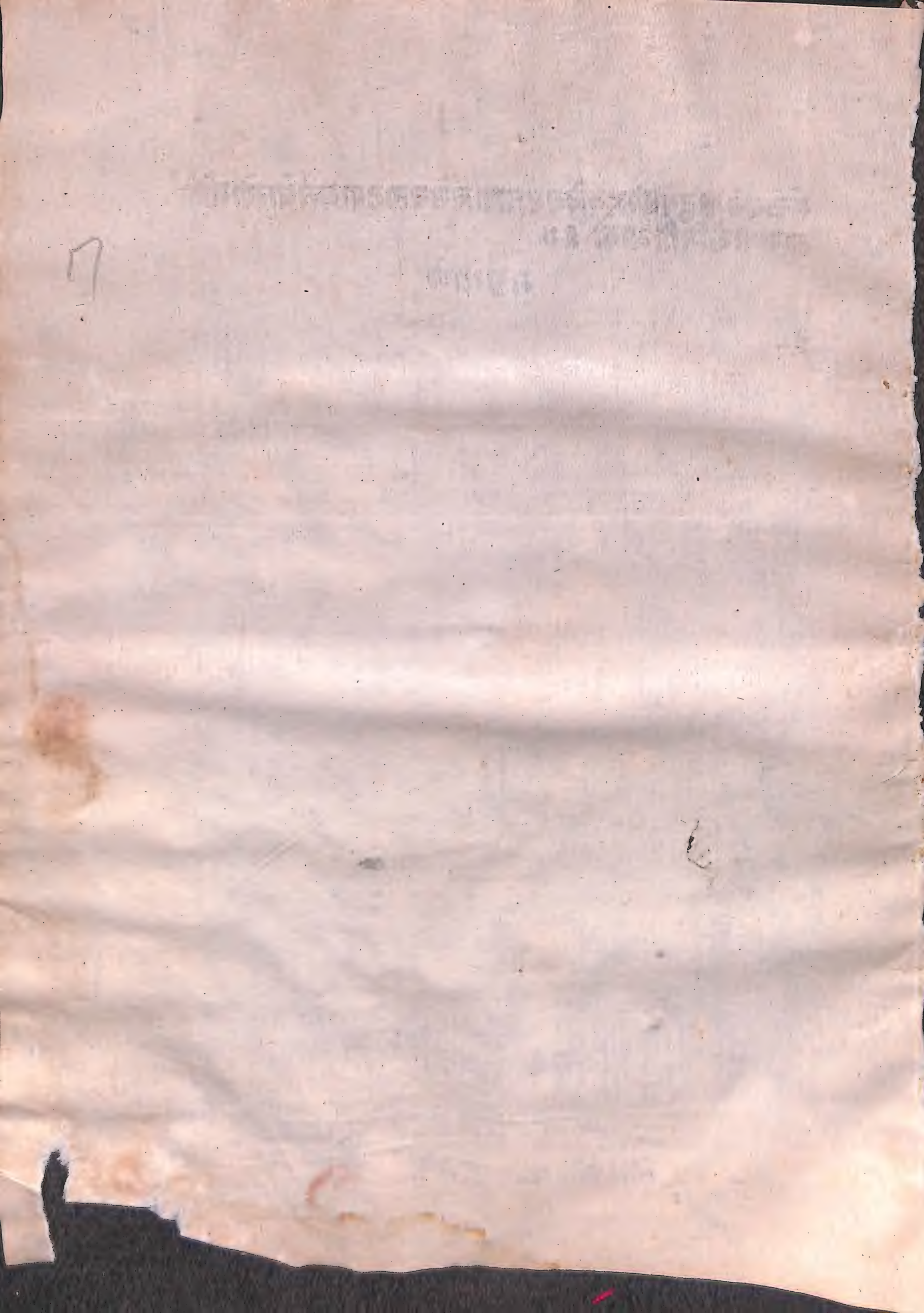
मधुभाष्य

३॥

7

Handwritten text, possibly a title or header, mostly illegible due to fading and bleed-through.

भाषा अनुवाद

और तेज कहे फिवाई और क्षमा औ धृति कहे क्षान्ति तथा उ
ख मे थीरज रावना और शौच अर्थात् बाहिर भीतर शुद्धता
अदोह कहे हिंसा ईर्ष्या रहित होना अतिमानिता कहे अपनी
पूजामान प्रशंसा का अभाव येई अभय आदि जो लुवीस
प्रकार की देवी सम्पत्त हैं सो उसी को होती है जिसको कल्या
ण भावी है अर्थात् आगे भला होनहार है । ३ ।

दोहा

तेज क्षमा धृति शौच हिंसा अतिमान अदोह संपद देवी
होत है भारत ऊलीनहुं कोद ३॥

ਸਤਿਨਾਮੁ ਸਤਿਨਾਮੁ

੧੬
ੴ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਰਿ ॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਰਿ ॥
ਨਾਨਕ ਸਤਿਨਾਮੁ ॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਰਿ ॥
ਨਾਨਕ ਸਤਿਨਾਮੁ ॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਰਿ ॥
ਨਾਨਕ ਸਤਿਨਾਮੁ ॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਰਿ ॥
ਨਾਨਕ ਸਤਿਨਾਮੁ ॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਰਿ ॥
ਨਾਨਕ ਸਤਿਨਾਮੁ ॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਰਿ ॥
ਨਾਨਕ ਸਤਿਨਾਮੁ ॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਰਿ ॥
ਨਾਨਕ ਸਤਿਨਾਮੁ ॥ ਸਤਿਨਾਮੁ ਕਰਤਾ ਹਰਿ ॥

ਸਤਿ

ਸਤਿ ॥ ਸਤਿ ॥ ਸਤਿ ॥ ਸਤਿ ॥
ਸਤਿ ॥ ਸਤਿ ॥ ਸਤਿ ॥ ਸਤਿ ॥

दंभोदर्योभिमानश्चक्रोथः पारुष्यमेव च अ
ज्ञानेचाभिज्ञानस्य पार्थसंपदमासुरी ५

शंकरभाष्यटीका १

अथेदानीमासुरी सम्पद्यते दंभोदर्यमधुजितं दर्पोधनस्वजनादिनि
मित्तउत्सेकोऽभिमानः सर्वोक्तः क्रोथश्च पारुष्यमेव परुषवचने यथाका
यन्त्रतत्त्वान्तरूपे रूपवान् हीनाभिजनमनुत्तमाभिजनइत्यादि अज्ञानेचा
विवेकज्ञाने मिथ्याज्ञाने कर्तव्यकर्तव्यादिमिथ्याप्रत्ययविषये अभिज्ञान
स्य पार्थ किमभिज्ञानस्येताह असुराणां सम्पदासुरी तामभिज्ञानस्य
त्यर्थः ५ ॥

आनन्दगिरिकृतटीका २

आदेयत्वेन दैवी सम्पदमुक्ता हेयत्वेनासुरी सम्पदमाह अथेति उत्सेको
महोमहदवधीरणे हेतुः आत्ममुत्कृष्टतायापेक्षेतिमानः क्रोथस्तुकोपा
परपर्यायः । स्वपरापकारप्रकृतिहेतुर्नैरादिविकारलिंगोक्तः करणहानिवि
शेषः परुषोनिष्ठः प्रत्यक्षरुद्धाक नस्यभावः पारुष्यन्तइत्यहति यथे
ति तामभिज्ञानस्य दंभादीन्यज्ञानानि भवन्ति इत्यनुसज्जेते ५ ॥

स्वामिकृतटीका ३ ॥

आसुरीसंपदमाह दंभइति दंभोदर्यमधुजितं दर्पोधनविद्यादिनिमित्तमित्त
सोत्सेकः अभिमानोव्याख्यानः क्रोथः प्रसिद्धः पारुष्येनिष्ठरत्ने अज्ञानमविवे
कः आसुरीमित्युपलक्षणं असुराणां राक्षसानां वयासंपदतामासुरीमभिल
क्ष्यज्ञानस्येतानिदंभादीनिभवंतीत्यर्थः ५ ॥

विष्णुभाष्यटीका ४ ॥

दंभोदर्यमधुजः दर्पः धृजादिनिमित्तः चित्तोत्सेकः अभिमानः आत्म
नः सत्यतापतिः क्रोथः क्रोधः यत्नेनभयादयोभवंति पारुष्यं
क्रौर्यं अज्ञानमनवबोधः असुराणामियंसंपदासुरी ॥ ५ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५ ॥

दंभोदर्येति दंभोदर्यमित्तरवापनायथर्मानुष्ठानंदर्यः कृत्याकृत्याविवेक
राविषयानुभवनिमित्तोदर्यः अभिमानः सविद्याभिजनानुश्रुणोतिमा
नाभिमानः क्रोथः परपीडाफलचिन्तनविकारः पारुष्यसाधनामुद्वेगः सु ॥

श्री.
गी.टी.
घा.

भावः अज्ञानं परापरतत्त्वकृत्वा विवेकः एते स्वभावात् आसंरी संपदम
भिजातस्य भवेति असुराभगवदाज्ञानि वृत्तिर्णीत्वाः ५ ॥

अभिनवगुप्तीका ६

स्वार्थः ५ ॥

॥

परमार्थप्रपाटीटीका ७

अथासंरी संपदमाह दंभ इत्यादिनः दंभो धर्मधृजितं दयो धनविद्यानिमि
नस्मिन्नेकः अभिमानोऽभावः क्रोधः कोपातिशयः पारुष्यं निष्ठुर
तं अज्ञानमविवेकः आसंरीमित्युपलक्षणं असुराणां राक्षसानां संपत्ति
स्वामभिलक्षणात् स्येता निदंभादीनि भवेति ५ ॥

वनमालीटीका ८ ॥

उपादेयते न दैवी संपदमुक्ते दानी हेयते नासंरी संपदमेकेन श्रेकेन संपदिष्य
हंभ इति दंभो धार्मिकतयात्मनः व्यापनेन देवधर्मधनितं दयो धनस्वज
नादिनिमित्तो महदवधीरणा हेतुर्विशेषः अभिमानात् स्वस्य तत्त्व
त्वबुद्धिः देवाश्च असुराश्च भये प्राजापत्यास्पृधिरेततोसुरा अभिमानेनैव
कस्मिन्नुवयं जह्यामेति सेषे वा स्ये पुनरुक्तं स्येति मानेनैव परावभूत
स्वस्वाज्ञानमयेन पराभवस्य सतनमुपपदति मान इति शतपथश्रुत्वा
क्तः क्रोधः स्वपरापकारप्रवृत्तिहेतुरिति जलनात्मकोऽनः करणवृत्तिविशे
षः पारुष्यं प्रत्यक्षं दत्तवदतशीलं अज्ञानं कार्यकारणविवेकभावः आस
ंरी रजसमोमयी संपदमसुभवासनादेहा रेकाले पापैरभिव्यक्तामभिल
क्षणात् ज्ञातस्य पुरुषस्य दंभाया अज्ञानात् तादात्म्यवभवेति न तमयाद्यागुणा
इत्यर्थः ५ ॥

असमवेजयनीटीका ९ ॥

अथ निरयप्राप्तिकरी मासंरी संपदमाह केन दंभ इति दंभो धार्मिकतया
पनायधर्मानुष्ठाने इर्यो धनविद्याभिजननयोगर्वः कार्याकार्यविवेकक
रो विषयानुभवनिमित्तो दयो वा अभिमानः जातिकुलविद्यादिमहत्तेन स
स्मिन् प्रत्यक्षबुद्धिः चकारः पुनरर्थकः क्रोधः स्वपरापकारफलकोचनविका
रः पारुष्यं साधनामदगकरप्रत्यक्षभावितं पवकारो योग्यवलेदार्थ
कः शत्रुः पादुरपवेति वत तेन भयात् तत्त्वमुदीत्यादयो गुण्यते चकारो हिं
सा सत्यादेः समुच्चायकः अज्ञानस्वरूपकार्याकार्यविवेकधीभूयत्वं

च शब्दो तेजोत्तमादेः समञ्चायकः पतेगुणाः देशारंभकालोत्सवेरनादि
 पापयुं जैव्यत्तामासुरीमम्भवासनामभिलक्षणात्तस्य पुरुषस्य भवेति पा
 यः पापेनेति श्रुतेः पार्थेति संबोधने मत्पितृषु सः पुत्रता न वेनेन संतीति
 सूचिने ५ ॥

+ आदेयत्वेन देवी संपदमुक्ता इहानी हेयत्वे
 नासुरीसम्पदमेकेन श्लोकेन संतिष्णाह ॥

मधुसूदनीटीका १०

+ दंभः धार्मिकतयात्मनः व्यापनं तदेव धर्मधुजितं दर्पः धनसंज्ञनादिनि
 मित्रो मरुदवधीरणहेतुगर्वविशेषः अतिमानः आत्मनि श्रयं तत्र
 त्वातिशयोक्त्यारोपः देवाश्च वा असुराश्च अभये प्राजापत्याः परस्परिरेततोः स
 रायतिमानेनैव कस्मिन्नुवयं न क्वामेति स्वेष्टे वा स्य पुनरुक्तं तत्रैव हेतुतिमा
 नेनैव परावश्वसुत्तस्मात्तातिमयेन पराभवस्येतन्मन्वेयदतिमान इति
 शतपथश्रुतः क्रोधः स्वपरापकारप्रवृत्तिहेतु रभिजलनात्मकश्रुतः क
 राणवृत्तिविशेषः पारुष्यप्रयत्नरूढवचनशीलत्वं च कोरा नुक्तानां भा
 वभूतानां चापलादिदोषाणां समुच्चयार्थः अज्ञाने कर्मव्याकर्तव्यादिविष
 यविवेकाभावः च शब्दोऽनुक्तानामभावभूतानामभावभूतानामधुत्यादि
 दोषाणां समुच्चयार्थः आसुरीमसुरमण्डलभूतारजसुमोमयीसम्पद
 मम्भवासनासंननिशरीरारंभकाले पापकर्मभिरभिव्यक्तामभिलक्षणा
 तस्य कुपुरुषस्य देहाया अज्ञानेनादोषापवभवेति नत्वभयायागुणाद
 र्थः हे पार्थेति संबोधयन् मुदमात्कत्वेन तदयोग्यत्वं सूचयति ॥

सदानेदीटीका ११

आदेयत्वेन देवी च प्रोक्तं संपदमासुरी हेयत्वेनाह संतिष्ण श्लोकेनैकेन माथ
 वः १ आत्मनो धार्मिकत्वेन व्यापनं दंभ उच्यते विनादिहेतुको गर्वो दर्प उच्यते क
 रकः आत्मनो मन्तप्रयत्नातिशयोक्त्यारोपः अतिमानः पराभूताप्रसराय
 नसम्पन्नः १ क्रोधः स्वपरायोर्द्विहेतु रभितलनरपोधीवृत्तिभे
 दोतितापदः ५ पारुष्यरूढवचनशीलत्वं समुच्चयेन च कोरा मुक्तभावानां
 रुदोषाणां समुच्चये ५ कार्यकार्यदिविषये विवेको ज्ञानमुच्यते चोक्तानामभा
 वानां कुत्सितानां समुच्चये रजसुमोमयी उच्यते मम्भवासनासंननिर्मलैः शरीरारंभ
 काले भिव्यक्तातामभिलक्ष्य च पुंसो ज्ञानस्य देहाया दोषापवभवेति वै विमुद
 मात्कत्वेन तत्त्वेष्वनयोप्यता ८ ५ ॥

श्री.
गी. टी.
बो

नीलकंठीटीका १२

अथेदानीं रजस्तमो मयी आसुरी संपदं च ते दंभ इति दंभो धर्मधनितं
दर्पः यथा भिजन निमित्त उक्तेकः अभिमान आत्मनिष्ठता बुद्धिः क्रो
धः प्रसिद्धः पारुष्यं निष्ठुरभाषणं अज्ञानं प्रविवेकजनितो मिथ्या प्र
त्ययः एते आसुरी संपदं मभिलक्ष्य जातस्य भवन्ति हे पार्थ ॥ ४ ॥

आनंदीटीका १३

अथासुरीमाह आसुरी सत्ताभिभवाद् रजस्तमसोः समुद्रिक्तो दंभा
दयः पूर्वव्याख्याताः ॥ ४ ॥

नीलकंठीटीका १४

एते धर्मा आसुरी रजस्तमः प्रधानत्वादासुरशब्देनोक्तां संपदं शरी
रादि संपत्तिमभिमतं स्वीकर्तुं जातस्य कर्मभूमावुत्पन्नस्य पुरुष
स्य भवन्ति तत्र दंभो हृष्टमात्रफलनया अदादिरहितचित्रत्वेन नाना
विधधर्मक्रियाचरणं दर्पः स्वगुणसंभावनया हर्षमोहात्मकः चि
त्तविकारः अभिमानः प्राक्प्राख्यातः क्रोधो हिंसा हेतुविकारः
पारुष्यं वाक्चित्तेष्वेष्टानां नृक्षता अज्ञानं बोधस्याभावो दंभादिस
र्वदोषहेतुभूतता सर्वेषामन्ते निर्दिष्टमित्येते रजस्तमः प्रभवाधर्मा
आसुरसंगी सूचयन्ति यनयोः संगीयोः फलं निर्देष्टुमाह । ४ ।

लाभिकी दंभोटीटीका १५ ॥

आसुरी संपदमाह ॥ — दंभो धर्मधनितम् दर्पः स्वगुणसंभावनया चित्रस्यात्सेकः अ
भिमानः आत्मन्यस्य तत्प्रसत्ताधारोपः क्रोधः प्रसिद्धः पारु
ष्यं निष्ठुरता अज्ञानं यथोक्तधर्मजातमूलभूतं स्वस्वरूपा परि
ज्ञानं आसुरीमित्युपलक्षणं असुराणां राक्षसानां या संपत्ता
मासुरीमभिलक्ष्य जातस्येतानि दंभादीनि भवन्तीत्यर्थः ।

पंचोले टीका

अथासुरी संपदमाह दंभ इति हे भारत दंभः धर्मधनितं यनविद्या
सज्जनारिनिमित्तो दर्पः आत्मनः पूज्यातिशयभावताभिमानः ।

क्रोधोऽमर्षयरुषवचनेष्वरुष्येऽविवेकतो जाते मिथ्या ज्ञानमज्ञा
नेपतानि आसुरी संपदमभिजातस्य भवेति ५ ॥ ॥

शास्त्रीसमिद्धोपिनी

आसुरी संपदमाह दंभ इति दंभो ह्यर्थस्वधर्म प्रकाशनं तदेव
धर्मध्वजित्वं दर्पो धनस्वजनादिनिमित्तो गवविशेषः अभिमानः
स्वात्मन्यत्यंतसुन्यत्वाध्यायोपः पारुष्यं प्रत्यक्षं दृष्टवचनपील
त्वं चकारो नुक्तानां भावभूतवपलादिदोषाणां समुच्चयार्थः अज्ञा
नं स्वधर्मे निश्चयहीनता एते धर्मा आसुरी संपदमभिलक्ष्यीकृ
त्य ज्ञातस्य पुरुषस्य भवेति अत्रापि पार्थेति संबोधनमासुरसं
पद्जननत्वाभावप्रतिपादनपरमिति ४ ॥

मधुभाष्य

६ ॥

भाषा अनुवाद ४

अब आसरी सम्पत् कहते हैं कि दम्भ कहे लोगोके समाने
आपनी धार्मिकता प्रकाश के हेतु मन भावने कल्पित धर्मो
को धजा देखलाना और दर्प कहे धन उपार्जन तथा विद्या आ
दिमे चित्र की उत्साह कहे उंचाई और अभिमान कहे अपने
हरनहके महत्त्व से दूसरे कोन कुछ समझना और क्रोध
तथा पारुष्य कठोरता निवृत्ता और अज्ञान कहे अविवेक ये
आसरी कहे असुर राक्षसों की जो सम्पत् इन मे रुचि जिनके
होय है वे असुर राक्षस हैं ४ ।

दोहा

दम्भ दर्प अभिमान हे क्रोध पारुष्यतापद अज्ञान पार्थिव
ऊलीनको संपत् आसरी सेह ४

150

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

दैवीसंपद्विमोक्षायनिबंधायासुरीमता माशु
चः सपदं दैवीमभिजातोसि पांडव ५ ॥

शंकरभाष्यटीका १

अनयोः संपदोः कार्यमुच्यते दैवीति । दैवी सम्पत् यासा विमोक्षाय संसा
रवन्धनात् निबंधाय नियतौ बंधो निबंधस्तदर्थमासुरी सम्पत्ताभिप्रेता
नया राक्षसी तत्रैवमुक्ते सत्यं स्यात्तरीते भावं किमहमासुरसंपत्तयुक्तः किं
वा दैवीसंपत्तयुक्त इत्येवमालोचना रूपमालक्ष्यार भगवान् माशुचः शोकं
माकर्षीः संपदं दैवीमभिजातोसि हे पाण्डव अभिलक्ष्य जातोसि भाविक
ल्याणस्त्वमसीत्यर्थः ५ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

अनयोरिति कार्य फलविभागः आसुरीत्युपलक्षणं राक्षसीवेति दृष्टव्यमि
त्याह तथेति फलविभागे संपदोरेवमुक्ते प्रतीत्यार्जनस्याभिप्रायं भगवतोव
चनमित्याह तत्रेति । तत्राभिजातं हेतुं करोति पाण्डवेति ५ ॥

स्वामिकृतटीका ३

अनयोः संपदोः कार्यदर्शयन्नाह दैवीमिति दैवीयासंपत्तयुक्तो मयोप
दिष्टतत्त्वज्ञानेधिकारी आसुरीसंपदायुक्तस्तु नित्यसंसारित्यर्थः एतच्छ्रुत्वा किम
हमशक्तिकारी न वेति संदेहव्याकुलचित्तमर्जनमाश्रासयति हे पांडव माशु
चः शोकं माकर्षीः यतस्त्वदैवीसंपदमभिजातोसि ५ ॥

पिशुनभाष्यटीका ४ ॥

अनयोः संपदोः फलमाह विमोक्षाय संसाराविमोक्षाय निबंधोऽत्र
विद्याकामकर्मनिबंधः माशुचः शोकं माकर्षीः ॥ ५ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५ ॥

दैवीसंपदिति निबंधाय आसुरीमता दैवीमदात्तानुवृत्तिरूपासंपद्विमोक्षा
यबंधानुक्तये भवति क्रमेण तस्यास्ये भवतीत्यर्थः आसुरीमदात्तानि वृ
त्तिरूपासंपद्विबंधाय भवति अयोगतिमाप्नये भवतीत्यर्थः एतच्छ्रुत्वा संप्र
कृत्य निहीरणादतिभीतायार्जनयेवमाह माशुचरिति शोकं माकर्षयान्
तदैवीसंपदमभिजातोसि पांडव धार्मिकोऽस्य सति पांडवे स्तनयस्त्वमित्याभि
प्रायः ५

श्री.
गी.टी.
षो

स्यार्थ ५

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

परमार्थप्रपाटीटीका ७

॥

अथतयोः संपदोः कार्यदर्शयति देवीसंपदिति देवीयासंपन्नयायुदिति
देवीयासंपन्नयायुक्तोमयोपदिष्टेतत्त्वज्ञाने धी कारी स्यात् आसर्ग्यसंय
दायुक्तो नित्यसंसारो पतङ्गत्वा किमहमज्ञाधिकारी न वेति संदिहानमर्जन
माश्यासयन्नाह हेपांडव त्वं मां मुचः शोकं मां कार्षीः यतस्त्वं देवीसंपदमभिजा
तोसि ५ ॥

वनमालीटीका ८ ॥

अनयोः संपदोः फलविभागमाह यस्यवर्णाश्रमादेर्विरिता सात्त्विकीयाफला
भिसंधिरहिता क्रिया सा तस्य देवीसंपन्न सत्त्वमुद्धि भक्तिर्ज्ञानपर्यता सती संसा
रविमोक्षाय मुक्तये भवति अतो मुमुक्षुभिः सैवेपादेया यातयस्य शास्त्रनिधि
हाफलाभिसंधिर्हृत्साहंकारावरादसीतामसी क्रिया तस्य सा सर्वाणां सरी
संपन्न सातिवंधाय संसारवंधाय मता संमता अतः श्रेयोधिभिः साहयेव
तत्रैवं सत्त्वहंकारासंपदायुक्त इति संदिहानमर्जनमाश्यासयति मां मुचः अह
मासर्ग्यसंपदायुक्त इति शोकया शोकमनुतापं मां कार्षीः देवीसंपदमभि
लक्ष्य जातोसि प्रागर्जितकल्याणो भाविकल्याणश्च त्वमसीति भावः ५ ॥

रुसमवैजयंतीटीका ९

नन्वेतयोः संपदोः किं फलं स्यादित्येतायां तयोः फलभेदमाह देवीसम्प
दिति देवीमदाज्ञानुवृत्तिरूपा संपदमयमित्यादिना कृत्वा व्याविमोक्षाय
संसारवंधान्मुक्तये भवति परंपराक्रमेण मत्प्राप्तये भवतीत्यर्थः आसरी
असुरसंवंधिनीमदाज्ञानुवृत्तिरहिता संपत्तिवंधाय संसारवंधाय मता मम सं
मता भवति परंपराक्रमेण योगति प्राप्ते भवतीत्यर्थः नन्वेवं चेन्न हि गुरु
गोत्रादिवंधायोद्यतस्य कोऽप्यारुण्यवतो ममाप्यासरीसम्पन्नरंकजनयेदि
त्येवं शोचंतमर्जनमालक्ष्याह माश्वर्चं हे इति हे पाण्डव यतस्त्वं देवीसंपदम
भिलक्ष्य जातोसि द्रव्यजलेऽप्यत्रासि अतस्त्वं मां मुचः सुदेवाणां ह
ष्टाश्रयात्मीषाद्राणादीनजिघांसुरहं पापीयानीत्येवं शोकं मां करुद्विय
स्यते धर्ममुदेवाणानिः क्षेपणारुण्यादिक विहितत्वाद्देव्येव संपन्नतासरी
ति भावः पांडवेति संबोधनेन यतो राजर्षधार्मिकाग्रसरस्य पाण्डोः क्षेपे
संयत्ने देवराजा जातोसि अतस्त्वाः सरीसम्पन्नं धत्ते शोपिनासीति सू
चितम् ५ ॥

अनयोः संपदोः फलविभागविधी

मधुसूदनीटीका १० ॥

यते-यस्यावर्णस्य यस्याश्चमस्य चयाविहिता सा त्विकी फलाभिसंधिरहिता
क्रिया सा तस्य देवी संपत् सा सत्त्वमुद्दिभगवद्भक्तिर्ज्ञानयोगस्थितिपर्य
ना सती संसारबंधना हि मोक्षाय केवल्याय भवति अतः सैवोपादेयाश्चे
योर्धिभिः यात्रयस्याशास्त्रनिषिद्धा फलाभिसंधिपूर्वा साहेकारा च न सी
तामसी क्रिया तस्य सा सर्वाप्यासुरी सम्यत् यतो राक्षसपितृदंनभूतैव
सा निबंधाय नियता संसारबंधाय मत्ता संमता शास्त्राणां तदनुसारिणां च
अतः सा हेयैव श्रेयो धिभिरित्यर्थः तत्रैवं सति ग्रहं कया सम्यदायुक्त इति
संधिज्ञानमः ज्ञेयमासासयति भगवान् मायुचः ग्रहमासर्ग्य सम्यदायुक्त
इति शोकया शोकमनुतापं मार्कण्डेयः देवी संपदमभिलक्ष्य ज्ञातो सि प्रा
मर्जितकल्याणो भविकल्याणश्च त्वंसि हे पारुव पांडुरपुत्रेष्टयेष्टुपि दे
वी संपत्तिसिद्धा किंपुनस्तुयीति भावः ननु भवत राक्षसी प्रकृतिरासर्ग्य
मंतर्भूता शास्त्रनिषिद्धा क्रियोन्मुखतेन सामान्यात्कामोपभोगशाय
शालिहिंसा प्राधात्याभां क्वचिद्देदनमपदेशोपपत्तेः अतः सापि हेयको
रायुपादेयको दोषाद न वेत्यत आह ॥ ५ ॥

सदानंदीटीका ११ ॥

अनयोः संपदोः फलसंमतिविभागशः यस्याश्चमस्य वर्णस्य विहिता
यावसात्विकी १ फलाभिसंधिरहिता क्रिया तस्य सा सुभा सत्त्वमुद्दिशभमा
ज्ञानयोगवसानिका २ संसारबंधना मोक्षे हेतु भवति सायतः अतः श्रेयोर्धि
भिर्देवी सेवा देया संपदा ३ यस्याशास्त्रनिषिद्धा साहेकार फलैषणा रा
जसी स क्रिया सर्वाप्यासुरी राक्षसीयुता ४ संसारबंधने हेतुः शास्त्राणां शा
स्त्राणामता अतः श्रेयोर्धिभिर्देवाराजसीतामसी क्रिया ५ कया हे संपदायु
क्ता संधिज्ञानमितीश्वरः आसासयति विजयं मार्कण्डेयः शोकमर्जनं तत्र प्रा
जितकल्याणो भविकल्याणसेष्टयः देवीयतो भिलक्ष्य ज्ञातो सि शुभसंपदे

नीलकंठीटीका १२ ॥

अनयोः संपदोः कार्यमार देवीति देवी पूर्वोक्ता अर्जनस्य शंका किमहमा
सर्ग्यसंपदिज्ञातो सीतितामपनुदतिमाशचरति ५ ॥

रा
मानुषीतु प्रहृति सुनीया पुण्यगसि
त्रयाः प्राजापत्याः प्रजापते पितरि
ब्रह्मवर्षे सुपुर्देवा मनुष्या आसुरा इति स्मृतः ॥

७४६

३५

श्री.
गी. टी.
षो.

ग्रानंदीटीका १३ स्पष्टार्थ १

॥ ५ ॥

॥

रामकंदीटीका १४

एषा यथा निर्दिष्टा देवी संपदेव सर्गनिर्हन्निर्विमोक्षाय संसार उगी
यको तये न हियथोक्त गुणानुमिते देवसर्गभाविमोक्षमनवाप्य
ततो निवर्तते इत्यर्थः आसुरी पुनस्तद्विपरीता बंधलक्षणविपरी
तफलैव ततश्च इत्युक्तं संसार उगी कथमेवंविधो हे मुच्ये येनात्म
न्यसामार्थजनितं शोकं माकार्षीः । यतो यथोक्तलक्षणसंवादा
देवी संपदमभिजातोसि

॥ ५ ॥

लासिकी वल्लुनीटीका १५

+ अनुयोः संपदो फलं निर्दि
शति ॥

देव्या संपदा युक्तो तत्त्वज्ञानाधिकारी मुक्तिभाजनम् आसुर्या संप
दा युक्तस्त्वज्ञानाधिकारी नित्यसंसारीत्यर्थः एवं सत्यं हे कथा संप
दा युक्त इति सन्निहानमर्जनमाश्वासयति मा मुच इति हे पा
ण्डव मा मुचः शोकं मा कार्षीः । यतस्त्वं देवी संपदमभिलक्ष्य जा
तोसि प्रागर्जितकल्याणो भावकल्याणश्चासि

॥ ५ ॥

पंचोली टीका

पतयोः संपदोः कार्यमाह देवी संपदिति देवोऽवहियस्मात्तदे
वी संपदविमोक्षाय आसुरी संपदत्रिवंधाय संसारयमतात्वं देवी
संपदमभिलक्ष्य कृत्य जातोसि अतस्त्वं मा मुचः शोकं मा कार्षीः ५

रामवीरसमिद्धोपिनी ॥

देवीति देवी संपदया वरणाग्रसंविदिता फलाभिसंधि रदि
ता स्वधर्मीनुष्ठानरूपा क्रिया सा संसारबंधनाहिमोक्षाय क
वल्याय भवति आसुरी संपदस्तन्निषिद्धवराणां तरोविता फ
लाभिसंधिपूर्वी सा हंकारा क्रिया सा निबंधाय संसारबंधाय स

सारवंधायसंमता तपवसादेयैवमंगलेकुभिः तद्यथा वा
 स्मरणस्यवर्णाप्रमोचितं वेदाध्ययनभिक्षाचर्यादिदेवीसंपत्
 क्षत्रियस्यप्रजापालनास्त्रपास्त्रप्रवीणतादि वैश्यस्यकृषिवा
 णिन्यादि सुदस्यवैवर्णिकशुश्रूषादि एतद्युतिवित्तं स्वयं
 परित्यागयथर्मानुपालनादि श्रासरीसंपदिति कथासंप
 दादेषुक्तइतिसंदिहानमर्जनमासासयतिभगवान्माशुवइति
 माशुवःसंपदसुयोदेषुक्तइतिप्रोक्तयापोकंमाकार्षीः देवी
 संपदमभिलक्षीकृत्यजातोसीतिनिश्चिनु अयमत्रभावः प्रा
 स्नास्त्राभ्याससर्वकद्रौपदीजयादिततयुद्धकर्मकरणात्स्वयं
 मेसम्यगनुष्ठितमितिदेवसंपपुक्तोसि अयत्स्वयं परित्या
 गयथर्मेवनलक्षणासुरसंपत्संयोजनेनश्रेयोदानिमाका
 र्षीरिति ५॥

मधुभाष्य

भाषा अनुवाद ५

अब इन दोनों सम्पदों के काज अकाज देखावते किये कहते हैं कि देवी सम्पद से युक्त मनुष्य ही मेरे कहे तत्त्वज्ञान के अधिकारी हैं और जो मनुष्य आसुरी सम्पद से युक्त हैं ते सदाही संसारी होते हैं अब ये वचन भगवान के श्रवण करके मैं तत्त्वज्ञान का अधिकारी हों कि नहीं इस सन्देह से अग्रचित्र अर्जन को समभावते किये भगवान क हते हैं कि हे परन्तप तम शोचन करो क्यों कि तम देवी सम्पद के अभिमुख जन्म हो और देवी सम्पद संयुक्त हो यह तमारे आचरणों से प्रसिद्ध है । ५ ॥

दोहा॥

देवीसंपत्तमुक्तिको आसुरीबंधनकोय शोचनसंपत्त आसुरी
तुं ऊलीनरदोष ५॥

96

[The page contains several lines of handwritten text in Devanagari script, which is mostly illegible due to fading.]

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

द्वौभूतसर्गौलोकेस्मिन् देवशासुरपवच द्वौ
विस्तरशः प्रोक्तश्चासुरपार्थमेष्टुण ६ ॥

शंकरभाष्यटीका १

द्वौभूतेति द्वौहिः संख्याकौभूतसर्गौभूतानामनुष्णानां सर्गौ सृष्टिभूतस
र्गौ सृजेते इति सर्गौ भूतान्येव सृजमानानि देवासासुरसम्पुक्तानि द्वौभूतस
र्गौविस्तुच्येते दृष्ट्या ह प्रजापत्या देवाश्चासुराश्चेति श्रुतेः लोकेस्मिन् सं
सारे इत्यर्थः सर्वेषां द्वैविध्योपपत्तेः कौतौ भूतसर्गौ इत्युच्येते प्रकृता
वेव देवशासुरपवच उक्तयोरेव पुनरनुवादप्रयोजनमाह द्वौभूतस
र्गौभयं सत्त्वसंशुद्धिरित्यादिना विस्तरशो विस्तरप्रकारैः प्रोक्तः कथि
तो न त्वासुरो विस्तरशः तत्तत्परिवर्जनार्थमासुरे पार्थ मे मम वचना
दुच्यमानं विस्तरशः स्मृणु अवधारय । ६ ।

आनन्दगिरिकृतटीका २ ॥

निर्दयानां रक्षसां सम्पन्नतीयास्ति सा कस्मात्प्रोक्तेत्याशङ्क्यासुर्ग्यामन्त
र्भावादिभ्यः दृष्टविति भूतानां द्वैविध्ये मानत्वेनोद्गीयब्रह्मणमदाहर
ति दृष्टादेति सम्पन्नद्वयपुनरेभ्यो निरिक्तानामपि प्राणिभेदानां संभवा
त् ऋतोभूतानां द्वित्वनियतिरित्याशङ्काह सर्वेषामिति । ६ ।

सामिकृतटीका ३ ॥

सा सर्वात्मनावर्तयितव्येतेन दर्शयमासुरीसंपदं प्रपंचयितमाह द्वौहिप्र
कारौभूतानां सर्गौमेमद्वचनाच्छृणु अस्तरात्प्रकृत्योरेकीकरणेन दृष्टि
स्तुक्तं यतोराक्षसीयासुरीचैव प्रकृतिमोहिनीश्चिताश्मादिनानवमाध्या
योक्तप्रकृतित्रैविध्येनाविरोधः स्पष्टमन्यत ६ ॥

विष्णुचभाष्यटीका ४ ॥

सर्गः सृष्टिः देवानामयं देवशासुराणामयं मासुरो देवसर्गः
विस्तरशः विस्तरेण ॥ ६ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५ ॥

द्वौभूतेति यस्मिं लोके कर्मकारणं भूतानां सर्गौ द्वौ द्विविधौ देवशासुरसर्गौ

7

अभिनवगुप्तकृतटीका ६ ॥

सप्तमः ६

वनमालीटीका ट ॥

[illegible]

सदैवोद्यदातु स्वभावसिद्धरागद्वेषः प्रावलेन शास्त्रावलम्बमभिभूय धर्मपरायणो भवति ॥

यलो भवति तदा सो सर इति द्वैविध्योपपत्तिः दयाह प्राजापत्या देवा आस
राश्च ततः कनीयसा पव देवा माय सोम सुरा इति श्रुतेः तत्र देवः सर्गः स्व
भावस्तान् प्रतिमया विस्तरणः विस्तरेण प्रोक्तः स्थितप्रज्ञस्तद्वेण द्वितीये
भक्तस्तद्वेण तृतीये ज्ञानस्तद्वेण चतुर्थे योगस्तद्वेण पातीनस्तद्वेण चतुर्थे शो इत्या
द्यभयमित्यादिनेदानीमा सरभूतसर्गमेव महचने विस्तरणः प्रतिपाद्य
मानंशुण ६ ॥

ऊरुमवैजयंतीटीका ६

सर्वभूतानां रात्मा सर्वज्ञः पार्थसारथिर्भगवानासूर्या संपदो विस्तरेण
श्रवणेन पार्थज्ञात्वा पुनस्तमेव प्रपंचयति स्म दौभूतसर्गाविति श्रु
स्मिन्कस्माधिकारिणिलोकजन्मसुभूमौ मनुष्यलोके देवशासुरश्रे
निभेदेन भूतसर्गो भूतानां कर्मकराणां सर्गो मनुष्यसृष्टीदावेव भवतो
मनुष्यधर्मधर्माभ्यामन्याकोटिस्तृतीयास्ति दयाह प्राजापत्या देवा आस
राश्च तद्वेण विस्तरणः यदा ये मनुष्यः शास्त्रावलम्बेन स्वभावसिद्धरागद्वेष
यो विनिर्भयशास्त्रीयकर्मनुष्ठातु भवति तदैवः तदा देवः यदा च शा
स्त्रविधिसम्पन्नस्वभाविकरागद्वेषाधीनः शास्त्रीयधर्मकर्मणा चरति
तदा तदासुरो भवति तन्मिमायः हे पार्थ तत्र देवो देवानां मदात्ता नुवृत्तिशी
लानामयं देवः सर्गः कर्मज्ञानभक्तियोगानामुत्पादिकास्तद्विस्तरणः
विस्तरणो विस्तरेण प्रोक्तोः भयं सत्त्वसंयुद्धीत्यादिना मया प्रकर्षेण क
थितः इदानीमा सरं असुराणामयमा सरस्तसर्गमेव मनः सकाशात्तं
एवो मम ह्यभिरकरणीयं संवत्सामित्वं शिवस्यार्थः पार्थ त्वमेव न तव
तानिष्टया प्रवृत्तादस्य श्रवणोः धिकारीः स्मिन्नामस्येति सूचितम् ६

मधुसूदनीटीका १० ॥

अस्मिन्लोके सर्वस्मिन्त्रयि संसारमार्गे द्वौ द्विप्रकारावेव भूतसर्गो म
नुष्यसर्गो भवतः कौतौ देवशासुरश्च न तदा तसो मानुषो वा अधिकः
सर्गो स्तीत्यर्थः यो यदा मनुष्यः शास्त्रसंस्कारप्रावलेन स्वभावसिद्धो
रागद्वेषावभिभूय धर्मपरायणो भवति स तदा देवः यदा तस्वभावसिद्ध
रागद्वेषप्रावलेन शास्त्रसंस्कारमभिभूय धर्मपरायणो भवति स तदा
शासुर इति द्वैविध्योपपत्तेः न हि धर्माधर्माभ्यास्तृतीया कोटिरस्ति तथा
च श्रुतेन दयाह प्राजापत्या देवा असुराश्च ततः कनीयसा पव देवा मा

श्री.
गी.टी.
घो.

एव

वृद्ध

यसाग्रसराशति दमदानदयाविधिपरेतवाकोत्रयः प्राजायस्याश्रमादौद
मदानदयारहितामनुष्याग्रसरयवसेनः केनचित्साधर्म्येणदेवामनु
ष्याग्र सराशतिउपचार्यनेशनिनाथिकावकाशः एकेनैवदश्यत्तरेण
प्रजापतिनादमरहितान्मनुष्याग्रतिदमोपदेशः कृतः दयारहिता
अतिदयोपदेशः कृतः ननुविजातीयदेवासुरमनुष्याइहविवक्षिताः
मनुष्याधिकारत्वाक्कास्यस्यतयाचोनेउपसंहरति तदेतदेवैषादेवी
वागनुवदतिस्तनयिर्हृदइतिदाम्यतदमदयधमिति तदेतत्तु य
शितोदमदानेदयामिति तस्माद्वात्सीमानुषीचप्रकृतिरासुर्यमेवान
भवतीति युक्तमुक्तं होभूतसर्गाविति तत्रदेवोभूतसर्गोमयात्वाप्र
तिविस्तरशः वरुभिः प्रकारैः प्रोक्तः स्थितप्रज्ञलक्षणोद्वितीयेभग
वत् भक्तलक्षणेहादशे ज्ञानलक्षणे त्रयोदशगुणातीतलक्षणे
अतर्दशेइहवाभयमित्यादिना इदानीमासुरंभूतसर्गमेमद्वचनैर्वि
स्तरशः प्रतिपाद्यमानं त्वंष्टण हानार्थमवधारयसम्यक्क्रयाज्ञातस्य
हियरिवर्जनं शक्यतेकर्तमिति हेपार्थेति संवोधनसूचनेनानुपेक्षणी
यतादर्शयति

दानरहितान्
तिरातोपदे
कृतः

॥६॥

सदानंदीटीका ११ ॥

ननुस्तरात्सीसंयदासुर्यतर्गितासमा मानुषीतत्तृतीयासाहेयादेयाय
वेतिचेत् १ संसारमार्गसर्वसिद्धिप्रकारैर्नसर्गको देवशासुरयवास्तिन
तरात्समानुषो २ योमनुष्यायराशांसंस्कारप्रवृत्ततनः रागद्वेषाति
रक्तमभवेदर्मपरायणः ३ सतदादेवइत्युक्तेयरातदेषरागयोः प्राव
ल्याह्वांसंस्कारमभिभूयनिषिद्धकृत ४ सतदासुरइत्येवंहेविथस्या
पपन्नितः नत्यत्रधर्माधर्माभ्यां तृतीयाकोटिरस्तिवा ५ तत्रदेवोमयादि
तांपत्युक्तेव रुविस्तरात् द्वितीयेहादशेचैवस्थितधीभक्तलक्षणे त्रयो
दशेज्ञानहेतौगुणातीतेचतुर्दशे इहवाभयमित्याद्यैर्लक्षणेरीरितोभूत
इदानीमासुरंभूतसर्गमेमद्वचनैः षण विस्तरेणोच्यमानं त्वं हानार्थमवधा
रय सम्यग्ज्ञातस्यशक्तिकर्तहियरिवर्जनं ॥६॥

नीलकंठीटीका १२ ॥

हौदिसंख्योभूतसर्गोभूतानोसभावो मेमद्वचनाच्छृणु ॥६॥

एतयोः कार्ये विभजते ॥ **आनंदीटीका १३**

भूतानां कर्म भूमौ जातानां पुरुषाणां सर्गो प्रादुर्भावो ६ ॥

+ अथ द्विविधत्वमेव सर्गस्य कर्माधिक्येन
जनप्रतिनियमितमाह ॥

रामकंदीटीका १४

+ यथा प्रतिपादितविभागेन द्वौ द्वावेव न तृतीयो भूतानां कर्म
भूमिजन्मनां पुरुषाणां सर्गो प्रादुर्भावो कौतौ देव आसुर्य
वच देवशब्देनोक्त एकस्तत्र सत्त्वगुणप्रधानत्वाद्देवसंबन्धिस
र्गसदृश उपचारात् तथारजोगुणप्रधानत्वादासुरसर्गस
दृशस्तथैवोपचारात् द्वितीयः तयोर्मध्याद्देवः परापरगुण
प्रतिपादनमात्रेणोद्दिष्टो विस्तरेण गुणप्रतिपादनात्क्रमे
ण वितत्य प्रतिपादितः आसुरस्तु सामान्यतः प्रतिपादितः
तत्रेदानीं कथ्यमानमवधारय

॥ ६ ॥

+ अथास्मिन्सर्गे द्विविधः सर्गो ज्ञानेधिकारी चेत्याह ॥

नासिद्धी **चतुर्गतीटीका १५**

+ अस्मिन्लोके मनुष्यभूतानां प्राणिनां सर्गो द्वौ द्वावेव न तृतीयः
कौतावित्याह देव आसुर्यवचेति देवो देवसंबन्धिसत्त्वप्रधान
स्वभावयुक्तः आसुरः असुरसंबन्धिरजस्तमः प्रधानस्वभाव
युक्तश्च असुरस्वभावेऽप्यवरात्सोऽप्रकृतिगभीरुत्वात् क्रमं न
योर्मध्याद्देवः सर्गो विस्तरेण प्राक्तनेऽप्यायगणेऽप्योक्त आसुरे
सर्गमधुना मत्तः स एव

पंचोलेटीका

सर्वात्मनावर्जनीयेति बुद्ध्या आसुरी संयदे प्रपंचयितमाह
द्वाविति हेतुर्थ अस्मिन्लोके द्वौ भूतसर्गो देवः च पुनः आस
रः मया देवभूतसर्गो विस्तरेणोक्तः आसुरभूतसर्गो मे मत्स
काशाच्छूण ५ ॥

रामवीरसमिद्धोधिनी ॥

24
हाविति अस्मिन्लोके द्वौ द्विप्रकारावेव भूतसर्गो भवतु तत्रैको
देवो द्वितीय आसुरो यो द्विराग द्वेषावभिभूयस्वयमपरो भवति
सदैवो देवस्वभावः पुरुषवीरः कथ्यते यस्तुराग द्वेषवलात्
स्वावितथमपरित्यज्य परथमपरायणो भवति आसुरो सु
स्वभावः प्राकृतपुरुष इति द्वे विधौ पयते स्तत्र देवो भूतसर्गो
विस्तरेण प्रोक्त इदानीमासुरसर्गमेततः प्रतियायमानं सुख
वधारयेत्यर्थः ६॥

सुभाष

६॥

॥ अत्र प्रकृतपुरुष इति द्वे विधौ पयते स्तत्र देवो भूतसर्गो
विस्तरेण प्रोक्त इदानीमासुरसर्गमेततः प्रतियायमानं सुख
वधारयेत्यर्थः ६॥

॥ अत्र प्रकृतपुरुष इति द्वे विधौ पयते स्तत्र देवो भूतसर्गो
विस्तरेण प्रोक्त इदानीमासुरसर्गमेततः प्रतियायमानं सुख
वधारयेत्यर्थः ६॥

भाषा अनुवाद ६

आसुरी सम्पद अच्छी प्रकार से वर्जन करना ही कर्तव्य है इससे
आसुरी सम्पदको विस्तार करि कहते हैं कि जो दो प्रकार की भू-
तों की सृष्टि है सो मेरे मुख से प्रवण करो इस जगह असुररा-
जस सम्बन्धी दोनों प्रकृतिकी एकता करके देव प्रकृतिके सा-
साथ ऊई मत कहा है इससे नवयें अध्याय के बारह श्लोक में
आसुरीं राक्षसीं चैव इत्यादि विविध प्रकृतिके साथ विरोध
नहीं है हे अर्जुन इस लोक में देव और असुर सम्पद से युक्त जो
जो दो प्रकार भूतों की सृष्टि तिस के मध्य देवी सम्पद युक्त
सृष्टि मैं ने पूर्व विस्तार रूप से कहा है अब आसुरी सम्पद
से युक्त जो सृष्टि सो हम से सुनो ॥ ६ ॥

टीका

भूतसर्ग यह लोक में देव असुर हे दोष देव कहा विस्तार से
पार्थ असुरसुता सोय ६ ॥

प्रहृतिंचनिहृतिंचजनानविजरासराः नशो
चंनपिचाचारेनसत्यंतेषुविद्यते ७ ॥

शंकरभाष्यटीका १ ॥

अध्यायपरिसमाप्तेरासरी सम्पत् प्राणिविशेषणत्वेन प्रदर्शयते प्रत्यक्षी
करणेन च शक्ते अस्याः परिवर्तने कर्तृमिति प्रहृतिमिति प्रहृतिञ्च
प्रवर्तने यस्मिन् पुरुषार्थसाधने कर्तव्ये प्रहृतिस्तौ निहृतिञ्च तदिपरी
ता यस्मादनर्थहेतोर्निवर्तितव्यं सा निहृतिस्तौ च जनायासुरान विदुः न
जानन्ति न केवलं प्रहृतिनिहृती एव न विदुर्न शौचं नापिचाचारे न स
त्यनेषु विद्यते आशौचानाचारमायाविनोन्तवादिनोयासराः ७ ॥

आनंदगिरिटीका २ ॥

नन्वध्यायशेषेणासरीसम्पदृशेनमयुक्तं तस्यास्याम्यत्वेन पक्षः प्रक्षालन
मायावतारादित्याशंकार प्रत्यक्षीकरणेनेति वर्जनीयामासरी सम्पदं वि
वृणोति प्रहृतिंचेति तौविहितौ प्रहृतिं न जानन्तीत्यर्थः तौ च निषिद्धा
क्रियां न जानन्तीति संबंधः नशौचमित्यादेस्तात्पर्यमाह अनाचारेति शौच
सत्ययोराचारान्तर्भावेपि ब्राह्मणपरिब्राजकम्यायेन स्यक् उपादानं ॥ ७ ॥

स्वामिकृतटीका ३ ॥

आसरीविस्तरशोनिरूपयति प्रहृतिंचेत्यादिद्वादशभिः धर्मप्रहृतिंचार्थैर्
निहृतिंचासुरस्वभावाजनानजानंति अतः शौचमाचारः सत्यंचतेषु नास्ति ७

शिषाचभाष्यटीका ४

प्रहृतिंकर्तव्यानुष्ठानंनविदुर्नजातंतोतेआसुरंसंपदंप्रार्म्यासराः
आचारः शिषाचरणं सत्तमविनयवचनम् ॥ ७ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५ ॥

प्रहृतिमिति प्रहृतिंनिहृतिंचाभ्युदयसाधनंमोक्षसाधनंचवैदिकधर्ममासुरा
नविदुः न जानंति न शौचवैदिककर्मयोगत्वं शास्त्रसिद्धेन वासमाभ्यन्तरं
चासुरेषु न विद्यते नापिचाचारः न द्वासाभ्यन्तरशौचयेनाचारेण संध्यावेद
नादिना जायते सोपिन विद्यते यथोक्तं संध्याहीनोपुचिर्नित्यमिति तथा सत्यं

श्री.
गी.टी.
यो.

चतेषु नयेते सत्यं यथा ज्ञानं भूतहितरूपभाषणं तेषु न विद्यते किंच ७ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६ ॥

स्वार्थ ७ ॥ यथा देवीसम्यग्ज्ञातमयमित्यादिना सुखीमाह प्रवृत्तिर्विनिवृत्तिर्वेत्यादि ॥
ततो याति परां गतिं इत्येतमुच्यते ७

परमार्थप्रपाटीटीका ७

अथासंख्ये विसरणे निरूपयति प्रवृत्तिमित्यादितोद्वादशाभिः असुरस्वभा
वाजनाः धर्मप्रवृत्तिमयमर्थनिवृत्तिमिति न जानंति अतः शौचमाचारः स
त्यं च तेषु नास्ति ७ ॥

वनमालीटीका ८ ॥

विहिते प्रवृत्तिं यदा प्रवृत्तिं प्रवृत्तिविषयं धर्मचकारान्न तत्प्रतिपादकं विधि
वाक्यं एवं निवृत्तिं निवृत्तिविषयमयमर्थचकारान्न तत्प्रतिपादकं निषेधवाक्यं
चासुरस्वभावाजना न जानंति पुनः शौचं द्विविधं नाप्याचारमन्वादिभिस्तु
क्लं सत्यं विस्रुः साधुगुणात्वात् सत्यं यथापयतीति वा सत्यं दर्शयमयती
ति वा प्रसंगादित्याह तत्संस्थादिकर्तृत्वात् सत्यं ज्ञानमनंते इति श्रुत्युक्तौ
विस्रुः सत्यं तत्प्रवृत्तये तेषु न विद्यते हरेर्माहात्म्यश्रुत्यादिप्रतिपादिते श्रु
त्यापि नादियेते किंतु मिथ्याभूतं तर्कहन्तादित्यपत्तेर्येते वासुरा इति भावः ७

रुसमवेजयतीटीका ९ ॥

यद्वक्तुं प्रतिज्ञातमकरोत्तमासुरं सर्गमाह प्रवृत्तिमित्याद्यहंकारमित्यनैर्द्वादशा
भिः प्रवृत्तिंचेति आसुराग्रनेकपापपुनैरुत्पन्ना भगवत्पुनैरुत्पन्ना भगवदि
मुत्पन्नेन सूरसम्पदिरहिताः जनामनुष्ठाः प्रवृत्तिं शास्त्रोक्तधर्मैरेहिकामु
ष्मिकाः भुदयसाधनभूता च पुनः निवृत्तिं वेदोक्तधर्मैरेहिकामु
न जानंति यदा धर्मप्रवृत्तिमयमर्थनिवृत्तिं न जानंति चकारान्न तत्प्रतिपादकं विधि
प्रतिपादकं विधिनिषेधवाक्येन विदुः शास्त्रेष्वप्याभावात् अनयवनेष्वसुर
ेषु शौचं वेदिककर्मयोग्यत्वं तत्प्रवृत्तिं निवृत्त्यपयोगिवात्तं भुदयसुद्विष्टं
न विद्यते अपि निश्चयेन तेनैवाचारमन्वादिशास्त्रोक्तो वर्णश्च माचिना न वि
द्यते तेषु सत्यं च प्राणिहितकरं यथा दृष्टार्थविषयं वाक्यं न विद्यते गृध्रगोमायु
वनेष्वामुपदेशादिकं भवतीत्याशयः ७ ॥

+ वर्जनीयामासुरीसंपदं प्राणिविशेष एतया तानहमित्यतः प्राक्तनेर्वद्व्यमाणेर्हीदशभिः श्लोकेर्विहणोति ॥

मधुसूदनीटीका १० ॥

+ प्रहृतिप्रहृतिविषयं धर्मचकारान्नत्यतिपादकं विधिवाक्यं च एवं नि
हृतिनिहृतिविषयमधर्मचकारान्नत्यतिपादकं निषेधवाक्यं चासुरस्वभा
वाजानान्नानेति अतस्तेषु न शौचं द्विविधमपि नापि प्राचरो मन्वादिभि
रुक्तः न सत्यं च प्रियदितयथार्थभाषणं विद्यते सत्यशौचयोराचारांतर्भा
वेपि ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन मृगयुपादानं अशौचाः अनावाप्याः
अनृतवादिनोऽसुरसामायाविनः प्रसिद्धाः अनुधर्माधर्मयोः
प्रहृतिनिहृतिविषययोः प्रतिपादकं वेदातिर्दोषं भगवदाज्ञाय सर्वलो
कप्रसिद्धं तदपजीवीनिचस्सतिपुराणेतिहासादीनि संति तत्कथं प्रहृति
निहृति तत्प्रमाणयत्नानं तां न वा आनो लुचिनां शासित रिभगवति स
निकथं तदननुष्ठानेन शौचाचारादिरहितं तदुत्थानं शासित भगवतोपि
लोकवेदप्रसिद्धत्वादनग्राह ॥ ७ ॥

सं प्रमाणमस्ति

सदानंदीटीका ११ ॥

आसुरीसंपदाहेयादादशभिरिहोच्यते तानहमित्यतः पूर्वतनैः श्लोकेर्भूतारि
णा १ प्रहृतिविषयं धर्मचकारान्नत्यतिपादकं एवं निहृतिविषयं च न उदाधिकं
अति २ नैवासुरस्वभावोस्तज्ज्ञानेति भ्रमशालिनः अतस्तेषु न शौचं वा नाप्यावा
रः स्मरतेर्मनः ३ यथार्थभाषणं सत्यप्रियं यथ्यं न विद्यते अशौचाः आप्नावा
रास्तथैवान्नृतवादिनः मायाविनः प्रसिद्धाश्च ससुरादृषणाकरा ५ ७ ॥

नीलकंठीटीका १२ ॥

प्रहृतिविधिवाक्यं निहृतिनिषेधवाक्यं न विदुः धर्माधर्मयोरिहानिष्ट
हेतुत्वज्ञानरहिता इत्यर्थः ॥ ७ ॥

आनंदीटीका १३

विहिते कर्मणि प्रहृतिनिषिद्धा निहृतिम् ७ ॥

+ तत्रापरसत्तावदासुरसर्गस्य स्वरूपमाह ॥

रामकंठीटीका १४ ॥

+ आसुरं उद्विक्ततमसोजनाः प्रहृतिं संसारप्रवर्तनहेतुभूतं शास्त्रो
दितं कर्म निहृतिं संसारनिवर्तनहेतुभूतं तानादिसंस्कृतं कर्म ते
न विदुर्न जानते स्वर्गापवर्गलक्षणफलनिरपेक्षतया दृष्टमात्र
प्रयोजनं कर्मा रम्भं ते इत्यर्थः अतएव प्रहृतिनिहृति साधनानि

श्री.
गी. टी.
श्री.

तेषां न संभवंतीत्याह न शौचमिति शौचं शास्त्रनियमितेति कर्तव्यतां
पद्यं शुचित्वं कायचित्तयोः शुद्धत्वं तेषां नास्ति नापि चाचारः शास्त्रनि
यमितवां मनः कर्मभिर्विशिष्टमाचरणं न च सत्यमुक्तलक्षणं यथा
दृष्टानुभूतार्थकथनं सर्वत्र यथेष्ट चेष्टाय वेत्त्यर्थः कृतपवं यतः
ते हीदं जगती वलोकं शास्त्रीयमर्यादाया वर्तनमसत्यमवस्तुभूत
माहुः अतश्च तत्स्थित्यर्थं शास्त्रेण शौचादिमर्यादाया स्थापिता सा
मुपप्रतारणा इति ते कथयंतीत्याहुः ॥ ७ ॥

लासिकी वसुधतीरीका १९

अथासुरसर्गे निरूपयति

धर्मे प्रवृत्तिमथर्मानिहतिं चासुरस्वभावानजानन्ति अतः शौच
माचरः सत्यं च तेषु नास्ति ननु वेदोक्तयो र्धर्मार्थमयोः प्रवृत्तिं निह
तिं च ते कथं न विदुः कृतावाधर्मार्थमयोरनंगीकारे जगतः सुखः
त्वादिव्यवस्था स्यात् कथं वा शौचाचारदिविषयामीश्वराज्ञामनिव
त्रेरन ईश्वरानंगीकारे च जगज्जगदुत्पत्तिः स्यात् ॥ ७ ॥

पंचोली टीका

आसुरी विस्तृतो निरूपयति प्रवृत्तिमिति आसुराः जनाः प्रवृत्तिं
च पुनः निहतिं साधते च कर्तव्ये प्रवृत्तिः अनर्थहेतुः कर्तव्या निहतिः
उभेन विदुः तेषु न शौचं न वापि आचारः न सत्यं विद्यते असौचना
चारः अनृतवादिनः ७

राणीवीरसमिहोधिनी ॥

प्रवृत्तिरिति प्रवृत्तिं प्रवृत्तिविषयं धर्मवकारात्प्रतिपादकं वि
धिवाक्यं निहतिं विषयधर्मतत्प्रतिपादकं निषेधवाक्यं च जनाः
पुरुषा आसुरा असुरस्वभावानविदुर्न जानंतीत्यर्थः यतस्तेषु
शौचं स्नानादिन विद्यते नाप्याचारो मन्वादिभिरुक्तो न च सत्यं
यथार्थभाषणं विद्यते अतस्तत्पवाशौचा आचारप्रवृत्तिप्रवृत्तवा
दिनश्चेत्यर्थः ७ ॥

सुभाष

७ ॥

भाषा अनुवाद ७

आसरी सम्पद इस श्लोक से ले बारह श्लोक तक दया करि निरूपण करते हैं कि असुर स्वभाववाले मनुष्य सकल धर्म में प्रवृत्ति और अधर्म से निवृत्ति कैसी होती है सो जानते ही नहीं इसी से इन लोगों में शौच आचार और सत्यता का लेश मात्र भी नहीं रहता है यह जानो । ७ ॥

दोहा

प्रवृत्ति निवृत्ति नदि जानहि असुर जीव दे सोय घोवनहि प्रा
चार दे नदि सतति न मे होय ७ ॥

37

असत्यमप्रतिष्ठेतेजगदाकुरनीश्वरं अपर
स्वरसंभूतं किमन्यत् कामहेतुकं ८ ॥

शंकरभाष्यटीका १

किंच असत्येति । असत्यं यथा वयमनृतशयास्तथेदं जगत्सर्वं अस
त्यमप्रतिष्ठेचनास्यथमायमौ प्रतिष्ठातोऽप्रतिष्ठेचेति ते आसुराजनाज
गदाकुरनीश्वरं नच धर्माधर्मसद्योपेक्षकोऽस्य शासितेश्वराविद्यत इति
अतोऽनीश्वरं जगदाकुरः किंच अपरस्वरसंभूतं कामप्रयुक्तयोः स्त्रीपु
रुषयोरन्योन्यसंयोगान् जगत्सर्वसंभूतं किमन्यत् कामहेतुकं काम
हेतुकमेव कामहेतुमन्यजगतः कारणं नहि किंचित् अदृष्टं धर्माधर्मा
दिकारणान्तरं विद्यते जगतः कामयव प्राणिनां कारणमिति लोकेय
निकटहृदिरियं ॥ ८ ॥

आनेदगिरिक्तटीका २ ॥

असुराणां जनानां विशेषणान्तराण्यपि सन्तीत्याह किंचेति विद्यतस्या
कुरिति पूर्वणसंबन्धः शास्त्रैकगम्यमदृष्टं निमित्तीकृत्यधिष्ठातात्मकेन
वस्त्रेण रक्षितं जगदिष्यते चेत् कथन्त इत्यत्रिरित्याशङ्क्यह किंचेति ।
किमन्यदितादेराक्षेपस्य तात्पर्यमाह न किंचिदिति ॥ ८ ॥

स्वामिक्तटीका ३ ॥

ननु वेदोक्तयोर्धर्माधर्मयोः प्रवृत्तिच निवृत्तिच कथं न विदुः कृतोवाधर्माध
र्मयोरनङ्गीकारेजगतः सत्त्वः स्वादिष्यवस्थास्यात् कथंवाशेषोवाचारादिवि
षयामीश्वराजामतिवर्तेरन ईश्वरानङ्गीकरणेच कृतो जगदुत्पत्तिः स्यादत
आहासत्यमिति नास्ति सत्यं वेदपुराणादिप्रमाणयस्मिन् तादृशजगदाकुर
वेदादीनां प्रामाण्येन मन्यतेत्यर्थः तदुक्तं त्रयोविदस्य कर्तारो मुनिर्भङ्गो
निशाचर इत्यादि अतएव नास्ति धर्माधर्मद्वयाप्रतिष्ठायावस्थाहेतुर्न यस्य
तत्तत्स्वाभाविकं जगदेचिप्रमाकुरित्यर्थः अतएव नास्तीश्वरः कर्तायव
स्थापकश्च यस्य तादृशं तेजगदाकुरः तर्हि कृतोऽस्य जगत इत्यत्र निवदेति इत्य
तयाह अपरस्वरसंभूतं अपरश्च परश्चेत्यपरस्वरं अपरस्वरतः स्त्रीपुरुष
मिषुनसंभूतं जगत् किमन्यत् कारणमस्य नास्यत् किंचित् किंतु कामहेतुकं

श्री.
गी.टी.
बौ.

स्त्रीपुरुषयोः कामयवप्रवाहश्चेतरेतरेषामुपरिपर्यः ८ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४ ॥

असंख्यमीधर्मेनयतोऽप्यप्रतिष्ठातृप्रतिष्ठितं स्त्रीमीयस्यने
विद्यतेतदनीश्वरं स्त्रीपुंसयोर्मेषुनसंयोगस्तेनसंभूतं परस्परसं
भूतं कामहेतुरेव कामहेतुकम् ॥ ८ ॥

शमानुजभाष्यटीका ५ ॥

किं असत्यमिति असत्यं जगदेतत्सत्यं शब्दनिर्दिष्टवत्तत्कार्यतया ब्रह्मात्मक
मिति नाहः अप्रतिष्ठं तथा ब्रह्मणि न प्रतिष्ठितमिति वदेति ब्रह्मणानेने
न भूत्वा हि पृथिवी सर्वा लोकान विभर्ति तयोक्तेनेने येनागवर्षेण पिर
साविधतामही विभर्ति मालां लोकानां स देवा सुरमानुषा अनीश्वरे
सत्यसंकल्पेन परब्रह्मणा सर्वेष्वेणमयेव नियमितं वदेति अहं स
र्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते इत्युक्तं वदेति चैवं अपरस्परसंभूतं किम
न्यत् पृथिवीपुरुषयोः परस्परसंबंधेन जातमिदं मनुष्यापसाद्युपलभ्य
ते अनेवंभूतं किमन्यदुपलभ्यते अतः सर्वमिदं जगत्कामसहेतुक
मिति किंचिदपि नोपलभ्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अभिनवगुप्तटीका ६

परमार्थप्रयाटीका ७

असत्यमिति तेषां सत्ताः जगदसत्यं अप्रतिष्ठं अनीश्वरं चाहः न विद्यते
सत्यं ब्रह्म वेदादिशब्दं ब्रह्मवायस्मिन्नकुत्रापि ग्रामाण्यनमन्यतरत्यर्थः
अतएव नास्ति धर्मार्थमन्यथापि तिष्ठाद्यवस्थितिर्धस्मिन्न स्वाभाविकं
जगद्वैचित्र्यमाहः अतएव नास्तीश्वरः कर्ता व्यवस्थापकश्च यस्य तादृ
शं जगदाहः तर्हि ऊतोऽस्य जगत्तद्वैचित्र्यं वदेतीत्याह अपरस्परसंभूतं अ
परः शब्दः सकारात्तः अपरश्च परश्च अपरस्परं स्त्रीपुरुषमिषुनेन सत्तात्वं
भवतीति किंभूतं कामहेतुकं कामः कंदर्पो हेतुर्धस्य तत्संप्रजाप्य अ
तो मिषुना दस्य किमस्य कारणं न किंचिदित्यर्थः ॥ ८ ॥

ननु वेदोक्तयोधर्मयोः प्रवृत्तिनि
दृतीकथं न विदुः कथं वा
धर्मार्थमयो रजगीकारे जग
तः सत्तुः स्वादिवावस्थासा
न कथं वा शेषावाचारविषया
मीश्वराज्ञामतिवर्तेर +
ईश्वरानं गीकारे वक्तुं न
गडत्यतिः स्वादिवाशं क्वा
ह ॥

स्पष्टार्थ ८

॥

वनमालीटीका ८ ॥

प्रति०

५०

ननुविश्वोदयादिकर्तारं सर्वेश्वरं कथमप्यलप्येतीति श्रोतुं कवेदस्य वि
यमानत्वादित्यत्राह असम्यमिति सत्यं ज्ञानमनंतरस्यादिक्रान्ति
प्रतिपादितं विष्णुः तत्र विद्यते कलत्वादिनायस्य तदसंजगत् प्र
नितिस्तस्य सिद्धिर्निति विष्णुः स न विद्यते यस्य तदप्रतिष्ठं नास्तीत्यरो
नियामको यस्य तदनीश्वरं जगदाहः स तेना स तेन सदसत्तेन सदस
जिज्ञेतेन दुरासहता जगदसंश्रुतं रूपमिवातपवाप्रतिष्ठं आश्रय
शून्यं न हि त्रैकालिक निषेधप्रतियोगितः शक्तिरूप्यादेः त्वपुष्पादे
वाकश्चिदाश्रयोस्ति अतएवानीश्वरं न हि शक्तिरूप्या त्वपुष्पादेरीदं
एष्वेक कर्तृपालयिता संहती वास्ति विष्णुमिच्छा त्वनिरीश्वरत्वा
दिमतमेवमुक्त्या मासरमिति भावः ननु यदि विष्णुमिच्छेति तत्कर्तृतां
तत्कश्चित् तर्हि कथमुत्पद्यते तस्मादायतस्यादात्मनश्चाकाशः संभूतः
आकाशाद्वापुर्वोयोरग्निरग्रेणोपेतः पृथिवीति श्रुत्यापि विष्णुस्य सका
रणकत्वमुक्तं तथाच यतो जगदुत्पन्नं स पवेश्वरः तत्राह अपरस्पर
संभूतं न भवति एकस्मादेकस्यात्यतिरिक्तमेतन्नोत्पन्नं येन कर्तृत्वे
देत न हि मरुमरीचिकोदकोत्पत्त्यर्थं कर्त्रादिकारकं क्रमश्चापेक्षते न
नुः पितुः सकाशात्सोत्पत्तिरुक्त्यात्पितृकारणमेवं विष्णुसिद्धि
श्वरोहेतुः किंच सत्यं न चेत् किंतर्हि शशङ्गतत्वं परस्परसंभूतं न
चेत् किंतर्हीनादि तत्राह अन्यत् सदसदादिनोन्यत् सत्सत्तादिनाव
म' कृशकांशशङ्कस्यासत्तात्ततो विलक्षणमित्यर्थः तर्कहतत्वात्पर
मार्थसंबुद्धं न भवति किंतव्यावहारिकं मृषाभूतं परमार्थतत्त्वमप्यमेव
हेतुसत्ते समुपाश्रित्य बुद्धानां धर्मदेशना लोके संवृतसत्त्वं स्यात्सत्त्वं
परमार्थतः संवृतं व्यवहार्यं स्यान्न हि मोपारमार्थिकमिति कामर
क्षाहेतुर्न यस्य तत्कामहेतुकं यदि क्वायत्र पुरुषो वलोकते तत्रैव
तस्योत्पत्तिः दृष्टि समकालीना दृष्टिरेव वास्तुविज्ञाना समकाली
नाया विज्ञानभिवायाः स्मृतेरभावात् पितृपुत्रादि क्रमस्तस्वामिक
क्रमवत्पपद्यते स्वामिक क्रान्तिवत्तत्क्रमवो यत्क क्रान्तिरप्युपपद्य
ते अत्रैताः दृष्टिभिर्ना दृष्टि समकालीना दृष्टिरस्तथापि विष्णुमि

श्री.
मी.टी.
यो.

एवमृणत्वादितस्तर्कहतत्वाच्चैश्वर्यकर्तृत्वादिवोधकप्रतिस्वस्वामि
कप्रतिवर्तययतेतदधिष्ठानत्वेनस्वप्रकाशसर्वप्रमाणगम्यैतन्
परमार्थसदितारुः तत्रैतन्मयाप्रामाणिकस्यावशुषादितत्पत्तेन
प्राचीनोपेक्षयोक्तिमात्रस्यैवभेदः कृतिभिन्नमानवेद्येतेनमयास्वीक्रि
यते यतोवाचोतिवर्तेतस्यादिकृतिविहृणवताशङ्कागम्यैवस्वी
कृते नचशङ्कलक्ष्यतत् प्राज्ञावाच्यस्यलक्ष्यता संभवात्प्रकाशत
त्वात्तः विष्णुमिथ्यात्वमंगीकृतोनिरीक्ष्यवादिहंतस्फुटमेव माया
वादमसत्त्वात्संप्रकृतं वैदम्यचोमयेवकथितेदेविकलोवात्मण
रूपिणोतिपाद्यैरुदेणोतनमतस्यवैदोतगीतत्वोक्तैः ॥ ८ ॥

ऊसमवैजयंतीटीका १॥

ननुयदितेषांप्रवृत्तिनिवृत्त्योर्ज्ञानेनस्यानर्हितेसिद्धांतंकथं कुर्वती
स्येदायांतेषांसिद्धांतानाह तत्रादौतद्वेप्रमाणमायावादिनामा
ह असत्यमिति असत्यं सत्यं ज्ञानमनेतमित्यादिनासत्यशब्दाच्चस्य
भगवतोममकार्यमदात्मकंसत्यं जगत्सत्यरूपमकृत्स्नयात्मक
मिदंसत्यं नभवति किंतु रजसर्पशुक्तिरजतादिवद्भाति रूपं भवती
तेवंते आसुराजना आरुर्वदंतिरुतपवंपतोप्रतिघंतास्तिप्रति
स्थास्थितिर्धस्यतत्तुक्तिरुपादिवदधिष्ठानाज्ञानकल्पितत्वानज्ञाने
नास्याधिष्ठानभूतेब्रह्मणिस्थितिर्नस्यात् यदा परमार्थदशायात
हेतुभूतमायाजीवेश्वराणामज्ञानाध्यासकार्यत्वेनमिथ्यात्वादस्य
कारणाभावात्प्रवादिवस्थित्यभावः अतएव अनीश्वरेनास्ती
श्वरोजन्मादिहेतुर्धस्यततोपरमार्थदशायामीश्वरस्याधिभूतिर
चित्तत्वात् एकमेवाद्वितीयनिर्विशेषसर्वप्रमाणशून्यतत्त्वम
स्यादिवाकालत्वाभूतचिदस्तसत्यं तदितरजीवेश्वरादिभेदरूपकं
सर्ववस्तुज्ञानकल्पितत्वेनासत्यमित्येवंतेममंतेरतिभावः अथ
स्वभाववादिनांबुद्धानांसिद्धांतानाह अपरस्परसंभूतं परस्परं परस्परं परस्परं
परस्परं परस्परं तानान्योन्यतः संभूतमत्यत्रजगद्भवति नतस्वीश्वर
षयोः परस्परसंभोगजन्येयतोबुद्धोत्पादनेकुलालस्यैववालोत्पा
दनेपिबुद्धोत्पन्नं नास्ति सत्यं सकृत्संभोगेसन्नानान्योन्यतः मशक

श्री.
गी.टी.
षो.

नेषां तानेप्यतिक्रमः २ तदाज्ञायाः कथं उच्यते शासिते हीति चेच्छृणु अवा
पितार्थविषयं सत्यं ततो वचोयुक्तं ३ वेदस्मृतीतिहासार्थपुराणादिप्र
माणकं नास्ति यस्मिन् न सत्यं तदेतत्समपि तेषां ४ ग्रामाणां स्वीकृ
तेनैव धर्माधर्मस्वरूपिणी न प्रतीक्षा व्यवस्था या हेतुर्न सत्यं तथा ५
नास्तेवं फलदोषी शो नित्यं ता यस्यां तथा तत्रासुराजगत्याहुः पापाधि त
कादिहेतुना ६ वेदस्यापि प्रमातेन तन्मतेन चेत्परं अतो यथा शास्त्र
रणाभेदांति नरकं शब्दाः ७ कथमीशान्तेनैस्तु विद्यामतिरिह्यते
एतस्वीपुंसयोर्योगादयो न्यकामयुक्तयोः संभूतं हि जगत्कामहेतुकं
तत्र चात्मनः अदृष्टकारणं चात्मन्यस्तेवं दृष्टं संभवे ८ तादृष्टकल्पना
युक्तात्मनः स्वाभाविकं जगत् इति चार्थं कुरुते हि वैदेशाद्यपलायिनी ९
सर्वानर्थकरी हेतुतायाः श्रेयार्थिभिस्ततः ॥॥ ८ ॥

नीलकंठीटीका १२ ॥

असत्यं सत्यवर्जितं जगत्प्राणिजानं तथा प्रतिष्ठं धर्माधर्मात्वा प्रतिष्ठा
शास्त्रयस्तच्छब्दे अनीश्वरं अनियं त्रकं आहुः अपरस्परसंभूतं अपर
स्पर्शः क्रियासातत्येति सृष्टीं ज्ञां कुरुवत्परस्परकारणीभूतानां ध
र्माधर्मतद्वासनानां यत्सातत्यं तस्मात्संभूतं किमन्यलोके स्ति न किंचि
दपि धर्माद्यपेक्षयाऽत्ययने किंतु सर्वकामहेतुकं स्वीपुंसयोर्मिथुनी
भावः कामस्तदुच्यते त्वमेव स्वभावादेव जंतुर्जीयते न त्वदृष्टादित्यर्थः ८ ॥

आनेदीटीका १३

असत्यं प्रथमं नासीदिति सत्तादीनं अप्रतिष्ठं यतऽत्ययने तत्र वैलीय
तेत्युक्त्या प्रतिष्ठया हीनं अतएवानीश्वरं मूलकारणमूनं अप
रस्परसंभूतं प्रकृतेर्महास्ततो हंकार इति वीजां कुरुया यथा प्रकाय
कारणभावरीहितम् अकिंचित्कं न विद्यते किंचित् तर्हीनरका स्व
दियस्परलोकाहीनम् अहेतुकं धर्मेण गमनमर्थमित्यादि
युक्तिरहितम् ८ ॥

रामकंठीटीका १४

यत्प्रणीतं शास्त्रे दोषादिनाः शौचादयो न

अतएवाः प्रतिष्ठेत्तददाहः नास्मिन्सर्गसत्तत्पस्यशौचादिः
 प्रतिष्ठास्थितिः कर्तेशका अनीश्वरैवेतदाहः नास्यकश्चिदीश्व
 रो नियंता संभवति यत्प्राणिनशास्त्रोदिताः शौचादयो नृपेया
 भवेयुः अपरस्परसंभूतं भावानामन्योन्यकार्यकारणभावोन्यका
 र्यकारणभावोयः प्रत्यक्षदृष्टः शास्त्रेण वा व्यवस्थापितस्तत्तेना
 स्तिकास्तभावमात्रवादिनोनेच्छन्ति सर्वः कश्चिद्भावः स्वयमुच्य
 यत्ते स्वयंच विनश्यति नकारणांतरमपेक्षतश्च परस्परसंभूतमि
 दं सर्वमाहः तथा किमन्यत्किंचित्कर्मवियमानं किंचित्सत्तत्तत्
 चिदंशमात्रमपियस्य तत्रादृशमाहः अतएवाहेतुकं स्वकर्मादि
 कारणरहितं

॥ ८ ॥

लाभिकी वसुमीटीका १५

अतएवाह नास्ति सत्तत्वेदपुराणादिप्रमाणं यस्मिन्सादृशं जगदाहः वेदादी
 नां प्रामाण्येन मन्यन्ते इत्यर्थः तत्र कम् त्रयो वेदस्य कर्त्री रोमुनि
 भाण्डनिष्ठा चरा इत्यादि अतएव नास्ति धर्मी धर्मरूपा प्रतिष्ठा वा
 वस्था हेतुर्यस्य तत् स्वाभाविकं जगद्हेति त्रिमाहः तर्हि कुतो स
 जगत उत्पत्तिं वदंतीत्यत्राह अपरस्परसंभूतं अपरस्परश्रेय
 परस्परमपरस्परतः कामप्रयुक्ता स्त्री पुरुषमियुनात्संभूतं
 किमन्यत्कारणमस्य नास्त्यन्यददृष्टेः शरादिकारणम् किंतु का
 महेतुकं स्त्री पुरुषयोः कामयवप्रवाहरूपेण हेतुरस्येत्यर्थः

॥ ८ ॥

पंचोत्तेरीका

शौचाद्यनववृत्तानेकारणमाह असत्यमिति ते आसुराः जनाः
 इदं ईश्वरवर्जितं अपरस्परसंभूतमपरस्परश्रेय परस्परमन्यो
 न्यस्येत्यर्थः तत्र संभूतं स्त्री पुरुषयोरन्योन्यसेजाते कामहेतुकं का
 मयवहेतुः अस्मकाराणांतरं न किमपि इत्याहुरित्यर्थः ८ ॥

इत्यर्थः अतएव नास्ती
 रकर्त्री वा वस्था यकश्च
 यस्य तादृशं जगदाह

३१॥ वीरसमिद्धोधिनी ॥

असत्यमिति सत्यं सत्यस्वरूपबोधकं वेदाख्यं प्रमाणं तदयं
जीविषु गणादिषु तद्यत्र नास्ति तदसत्यं अतएव वेदप्रामा-
ण्यात् नक्षुपगमादप्रतिष्ठनास्ति यस्मात्तद्व्याप्रतिष्ठा व्यव-
स्था यस्य तदप्रतिष्ठनास्ति फलदा ते स्यो नित्यं ता यस्य तदनी-
श्वरं जगदाहाराहाराजनाः अपरस्य रमिति अपरस्य संभूतं
कामप्रसक्तयोः स्त्रीपुरुषयोरन्योन्यसंयोगाज्जगत्सर्वं संभूतं
कामदेवकं कामातिरिक्तकारणस्य मन्यदृष्टकामाणां कि-
मस्ति नास्त्येवेत्यर्थः इति ८॥

मधुभाष्य

८

भाषा अनुवाद ८

वेदविहित जो धर्म अधर्म जिस में प्रवृत्ति को असुर स्वभाव मनुष्य को नहीं जानते और धर्म अधर्म को अङ्गीकार न करने से संसारिक सुख और दुःख आदि होना किस प्रकार निरूपण किया जाय और शौच तथा आचार आदि में ईश्वर की आज्ञा को वा कैसे लक्ष्य न करते हैं और ईश्वर को न मानि कै जगत की उत्पत्ति किससे कहते हैं सोई कहते हैं जो वेद पुराण इतिहास को प्रमाण नहीं मानते और कहते हैं कि सुनि और भंड तथा राक्षस येई तेने ने वेद को बनाया है और जिन की धर्म अधर्म की प्रतिष्ठा अर्थात् व्यवस्था नहीं है तेई अप्रतिष्ठ कहे नास्ति क लोग अपनी पूर्वोक्त वाक्यको पुष्ट करने के कारण इस जगत का ईश्वर नहीं है इस से यह संसार अनीश्वर है ऐसे नास्तीक लोग अपनी बात का पक्ष करके जगत को अनीश्वर कहते हैं जो श्रुति कि नौ फेरि वे लोग इस जगत की उत्पत्ति किस से मानते हैं इस पर उनकी कहावत कहते हैं कि अपरस्पर कहे परस्पर से भिन्न जो स्त्री पुरुष इन दोनों के संयोग से संसार की उत्पत्ति होती है इसका और कोई कारण नहीं है यह जगत काम हेतुक अर्थात् स्त्री पुरुष इन दोनों का जो काम सोई धारा प्रवाह क्रम से इस संसार का कारण स्वरूप चला आवता है नास्तीक लोग ऐसे ही कहते हैं

१८।

दोहा

नसतहे न प्रतिष्ठहे कहें जग अनीश्वर सोय काम हेतु हे पर
सपर कारण और न होय ८

इस जगत को अप्रतिष्ठ कहते हैं अर्थात् यह जगत
की विचित्रता स्वभाव सिद्ध मान कहते हैं और जिनके

मन में

Handwritten text in the left margin, likely a commentary or reference.

76

Main body of handwritten text in Devanagari script, consisting of approximately 20 lines.

137

Handwritten text at the bottom of the page, possibly a signature or a concluding note.

पतोरहिमवष्टभ्यनष्टात्मानोत्पुद्गयः प्रभ
वंत्पुत्रकर्मणः क्षयायजगतोहिताः ६ ॥

शांकरभाष्यटीका १

पतामिति पतोरहिमवष्टभ्यनष्टात्मानोत्पुद्गयः प्रभ
ष्ट परलोकसाधनाः अल्पबुद्धयोविषयविषया अल्पेव बुद्धिर्येषा
न्ते अल्पबुद्धयः प्रभवन्त्युद्भवन्ति उग्रकर्मणः क्रूरकर्मणोहितात्म
काः क्षयायजगतः प्रभवन्तीति संबन्धः जगतोहिताः शत्रवश्चर्यः

शान्देरगिरिटीका २

यथोक्ताहृष्टिर्वस्त्रहृष्टिवदिष्टेवेत्याशंकार पतामिति प्रागुपदिष्टा
मेतां लोकायनिकहृष्टिमवलंवेतियावत् नष्टस्वभावत्वमेव स्पष्टय
ति विभ्रष्टेति विषयबुद्धरत्वात् हृष्टमात्रोद्देशेन प्रवृत्तत्वे जगतः
पाणिजानस्येति यावत् ॥ ६ ॥

स्वामिकृतटीका ३

किंच पतामिति पतालोकायनिकानोदृष्टिर्दर्शनमाश्रित्यनष्टात्मानो
मलिनचिन्ताः संतोत्पुद्गयः दृष्टार्थमात्रमनयः अनयवोयं हि संक
र्मयेषां ते अहिता वैरिणो भूत्वा जगतः क्षयाय प्रभवन्ति उद्भवन्तीत्यर्थः ६

विष्णुचक्रभाष्यटीका ४

आश्रित्यनष्टात्मानः वयं वंधादिकर्मतिरता पतोरहिं लोकायनदर्शनमवष्टभ्य आश्रित्य
नष्टात्मानः अल्पबुद्धयः विषयेषु भोक्तृमितिमात्रगुणाः प्रभवन्ति जायेते उग्रकर्मणः
वंथबंधादिकर्मतिरताः क्षयाय जगतः प्रभवन्तीति संबन्धः अहिताः आपत्कृताः ६

गोसांजटीका ५

पतामिति पतोरहिमवष्टभ्यावलंवेतानष्टात्मानोत्पुद्गयः प्रभ
नः अल्पबुद्धयः चतवत्तयभूते देहे तात्वेन देहयतिरिक्तयात्मा
पलभ्यत इति विवेकाकुशलाः उग्रकर्मणः सर्वेषां हिंसकाः जगतः
क्षयाय प्रभवन्ति ६ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६ ॥

स्वार्थ ६ ॥

परमार्थप्रयागीटीका ७

पतालोकायनिकानोदृष्टिर्दर्शनमवष्टभ्याश्रित्यनष्टात्मानोत्पुद्गयः प्रभ
येषां मेतद्वत्तयवात्सल्यमनयोदृष्टान्तात्मात्रमनयः उग्रसंसारभयावहं क

श्री.
गीटी.
टी.

मयेषां तेन या जगतः क्षयायाथः यातायमभवेति अतएवादिताः यद्वा
प्रवृत्तिचिद्विनिवेत्यादिना ये स्वसारी वहिर्भूतास्तपवासरशब्देनोक्ताः
न तलोकायनिकाः यतो देभोर्दोर्भिमामन्मयादिनाया सरलक्षण
सोक्तत्वात् एवेते आत्मवत्सर्वजगदपि मन्यन्त इत्याह असत्यमिति
असत्यं सत्यवादरहितं धृतवंचकत्वाद्युपेतं अप्रतिष्ठं महत्तररहितनिर्ल
जत्वलोकापवादभयवर्जितं अनीश्वरमितीश्वरनिग्रहभयवर्जितं ना
पिकर्तृसापेक्षं किंतु अपरस्परसंभूतमिति पूर्ववत् कामहेतुकमि
ति पित्रादिभक्तिरहितं यतो हृष्टिदृष्टमात्रप्रतीतिं अवष्टभ्यामीकृत्य
नष्टात्मानो विधिनिषेधवर्जिता अतएवात्स्यबुद्धयः उग्रकर्मीणां जीव
हिंसायासुरतपोनिष्ठाः तदुक्तं स्वष्टारं सत्त्वसंपदामपिव पुद्गलारमं
तर्गतं स्वात्मानं परिहाय मूढविषणो देहात्मवाहो जनः पित्रं योषय
ति प्रतिक्षणपरदेहात् न तेरेव तद्वाहो नैरपरादमस्ति किमहोवौहादि
कानामिहेति ॥ ६ ॥

वनमालीटीका ८

यतो जगत्प्रमिथ्यत्वनिरीश्वरत्वादितानमवष्टभ्याश्रित्य भुव्यवतीर्यता
दृशं शास्त्रं कृतानष्टात्मानः परलोकसाधनमष्टाः दृष्टिस्तृष्ट्यादिम
ने परलोकस्योदानी दृष्टेरभावात् परलोको नास्त्वकिमर्थधर्मचनुष्टा
न देहभिनः स्थिरात्मा वनास्तीति वा किमर्थधर्मचनुष्टानं जगतो हिताः
शास्त्रवः सतः क्षयाय भवेति इदानीमागतो यदेशनभवात्तरं यात्रादिस
पादि रूपेण जगतो नाशाय भवेतीत्यर्थः ननु किमर्थलोका नाशयन्ति न
शर उग्रकर्मीणा इति तेषां स्वभावपवतादृशः स्वयं नष्टाः परनाशय
तीति लोकप्रसिद्धेः अतो निरीश्वरमतिरस्यता योगनिहेतुरितिसार
सर्वथा हेयेति भावः ॥ ६ ॥

ऊरुमवैजयन्तीटीका ९

एवेपुक्तिदृष्टांतमागत्मेन स्वस्वमतं निश्चित्य नमोसेयजगदिनाशयती
त्याह यन्मिति जाते कवचने यतानि पुक्तिदृष्टांतादीत्यवष्टभ्यालम्पय
त्यबुद्धयो देहेदियायति रिक्तज्ञातते नावस्थितो जीवात्मा भवतीति वि
वेकज्ञानरहितास्तक्यतयः अतएव नष्टात्मानो दृष्टे देहादिवि
विक्तात्मतताः अतएव उग्रकर्मीणा हिंसापेक्ष्यपाकृष्यापनिदारुणा

कर्मकर्तारः श्रुतपवाहिताः जगतश्चेतनाचेतनात्मकस्य सर्वस्य श्रुतवसंतो जगतः क्षयाय परमार्थरूपामनो विमुक्तं कारयित्वा जग
 श्रुतशायप्रभवंति उज्ज्वलीत्यर्थः ॥ ६ ॥

+ इयं दृष्टिः शास्त्रीय दृष्टिः वदिष्टे वेत्ता शंकाह ॥

मधुसूदनीटीका १०

+ एतां प्रागुक्तां लोकायतिक दृष्टिं मवष्टभ्या लंघ्यत एतात्मानः भृष्टप
 रलोकसाधनः अल्पबुद्धयः दृष्टमात्रोद्देशप्रवृत्तमतयः उग्रकर्मा
 णो हिंसाः अहिताः शत्रुवो जगतः प्राणिजातस्य क्षयाय व्यावृत्तस्य
 दिक्षुषेण प्रभवंत्यस्य संते तस्मादिदं दृष्टिरस्य ता योगनिहेतुत
 या सर्वात्मना प्रयोर्यभिरेव हेतुवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

सदानंदीटीका ११

एवं तां दृष्टिं समालंघ्य भ्रष्टा मुष्मिकसाधनाः तत्केल्यविषये येषां म
 तिर्दृष्टावलं विनी १ हिंसा सेशत्रवः प्राणिजातस्य क्षयहेतवः व्यावृत्त
 सत्य पीदिक्षुषेण संते दृष्टयः २ हेतुयं दृष्टिरस्य तदः त्वहेतुः सुखे सुभिः ६

नीलकंठीटीका १२ ॥

एतामनुपदोक्तां लोकायतिकानामभिप्रेतां दृष्टिं मवष्टभ्या लंघ्यत एतात्मानः
 तन एतात्मानः कामादिवशेन नष्टयैर्याः यतो लोकाद्रे दृष्टसुखे एव
 बुद्धिर्येषां ते लुप्तबुद्धयः अहिताः हिंसाः ॥ ६ ॥

१३ आनंदीटीका

सुगमम् ६ ॥

रामकंठीटीका १४ ॥

+ तेषां मेवं विधानां लोकायतिका
 दीनां तामसानां व्यापारमाह ॥

+ ते स्येतामेवं विधानां मीश्वरकर्मपरलोकायभाववादमयी दृष्टिं नास्ति
 कदर्शनमवष्टभ्य नष्टात्मानो नष्टात्मेव मेवादृष्टिं न प्राप्तः परमा
 र्थसत्यस्मिन्नपः पदार्थो येषां ते तथा न पवा ल्य बुद्ध्या ल्य मात्रवि
 षयदर्शित्वात्परिमिता बुद्धिरीयेषां ते तथा विधाः संत उग्रेक क
 र्माणो दारुण व्यापारा आत्मनो जगतो जीवलोकस्य क्षयाय वि
 नाशाय प्रवर्तते तदर्थमेव कर्माणि कुर्वते किमुक्तं भवति त एवं वि
 धानास्तिकायानिकर्माणि कुर्वते तेषां नरकतिर्यकस्यावरादिभाव

श्री.
गी. टी.
वी.

परिणामः फलं न ते पुनः कर्मभूमौ पुरुषयोनिमासादयंतीत्य
र्थः अतोऽसुभाः पापात्मकाः (एवमदिता मत्स्यस्य जनेनैव
सह्ये प्रतियायेदानीं नित्यं नित्यं नित्यं नित्यं नित्यं नित्यं नित्यं नित्यं
नित्यं ॥ १६ ॥

लाभिकी दसुपनीटीका १५

किंच नष्टात्मानो नष्टः नित्यसन्निहितः सत्रेवात्मा अदर्शप्राप्तो येषां ते न.
अल्पबुद्धयः दृष्टार्थमात्रनिष्ठबुद्धयः पुरुषार्थमाः यतोऽलौ
कायतिकानां दृष्टिर्दृष्टी नमवष्टभ्य निश्चयेन गच्छन्मवलेख्य
तथा उग्रं दारुणं परपीडावहं कर्म येषां ते अहिताः सर्वेषां वै रि
णो भूता जगतो जीवलोकस्य क्षयाय विनाशाय प्रभवन्ति उद्भव
लभन्ते इत्यर्थः (एवमदिता मत्स्यस्य जनेनैव सह्ये प्रतियायेदानीं
नित्यं नित्यं नित्यं नित्यं नित्यं नित्यं नित्यं नित्यं ॥

पंचोलेटीका

यतामिति नष्टात्मानः विनष्टसभावाः नष्टपरलोकसभावाः ।
नष्टपरलोकसभावसाधनाः अल्पबुद्धयः विषयनिमित्तामतिर्ये
षां ते यतोऽदृष्टिर्दृष्टी नमवष्टभ्य निश्चयेन गच्छन्मवलेख्य
तथा उग्रं दारुणं परपीडावहं कर्म येषां ते अहिताः सर्वेषां वै रि
णो भूता जगतो जीवलोकस्य क्षयाय विनाशाय प्रभवन्ति उद्भव
लभन्ते इत्यर्थः ॥

राजीवसमिद्धोधिनी ॥

यतामिति यतां प्रागुक्तां दृष्टिमवष्टभ्या लभ्य नष्टात्मानो
नष्टात्मा बुद्धिर्येषां मितिकृत्वा तेषां वात्पबुद्धयः उग्रकर्माणा
उग्रकुर्यादिसालक्षणां कर्म येषां ते इति कृत्वा तेषां जगतो दि
ताः प्राववद्वयात्तुका जगतः क्षयाय प्रभवन्तीति ॥

मपुभाष्य

भाषा अनुवाद ६

देखो निरीश्वरवादीयों की दृष्टि कहे तजवीज और कल्पना
से कल्पित बातों और उन के दर्शन कहे मतग्रन्थों का आश्रय
एक करके मलिनचित्त अल्पबुद्धि अर्थात् जो देखें सुने उस पर
तर्ज वे विचार विश्वास करी मनुष्य जिन को हिंसाही करना मा
त्र काम है वे शत्रुस्वरूप हो के संसार के नाश के हेतु प्रगट
होते हैं ॥ ६ ॥

दोहा

यादि दृष्टि को धारके अल्पबुद्धि न प्रोचित कुरकर्म सो प्रबुद्धे
जग दाय करण निमित्त ॥ ६ ॥

Handwritten text in Devanagari script, consisting of approximately 10 lines. The text is heavily faded and mostly illegible.

41

Handwritten text in Devanagari script, consisting of approximately 2 lines. The text is heavily faded and mostly illegible.

काममाश्रित्यः सुरंदंभमानमदान्विताः
मोहाद्गृहीत्वा सदृशान् प्रवर्तते शुचिव्रताः

१९॥ शंकरभाष्यटीका १ ॥

तेचकामेति कामं इच्छाविशेषमाश्रित्यावष्टभ्य उः पूरमशक्यं
रणां दंभमानमदान्विताः दंभमानमदमदमदंभमानमदासैरन्विताः
मोहादविवेकनः गृहीत्वा पादाय असदृशान् शुभनिष्पन्नान् प्रवर्त
ते लोके शुचिव्रताः अशुचीनि व्रतानियेषान्ते अशुचिव्रताः १९ ॥

आनेदगिरिटीका २ ॥

तानेव उराचारात्तरान् प्रकारान्तराणि विनिर्दिष्टे चेति ॥ १९ ॥

स्वामिकृतटीका ३ ॥

अपिच काममिति उः पूरं पूरयितुमशक्यं काममाश्रित्य दंभादिभिर्गु
णाः संतः क्षुद्रदेवता राधनादौ प्रवर्तते कथमसदृशान् गृहीत्वा नेन
मेतरेणोतां देवता माराधयन् महानिधीनाः साधयिष्याम इत्यादि उराग्रहान्
मोहमात्रेण स्वीकृत्य प्रवर्तते अशुचीनि मद्यमासादिविषयाणि
व्रतानियेषान्ते ॥ १९ ॥

पिशुचभाष्यकृतटीका ४ ॥

उः पूरमशक्यं पूरणां दंभमानमदमदमदंभमानमदान्विताः दंभो धर्मध्वजः
धार्मिकत्वात्पापनेमानः आत्मनि संभावने मदीर्घः मोहादविवेकाद्गृही
त्वा उपादाय असदृशान् शुभविष्णुसान् वर्तते लोके अशुचीनि व्रता
नियेषान्ते अशुचिव्रताः क्षिपणादिव्रतानुसारिणः ॥ १९ ॥ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

काममिति उः पूरं उः आपविषयं काममाश्रित्य न तिसाधयिष्यामोहा
दज्ञानात् असदृशान् अगाय गृहीतान् अरिग्रहान् गृहीत्वा अशुचिव्र
ताः अशास्त्रविहिता युक्ताः दंभमानमदान्विताः प्रवर्तते १९ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

संक्षेपार्थ १९

॥

श्री.
गी.टी.

परमार्थप्रपाटीटीका ७

अथात्मानं पार काममिति उः त्वेन पूरयितुमशक्तं काममभिलाष
माश्रित्यागीकृत्य दर्भमानमदादिभिरुपायैरन्विताः संतः क्षुद्रदेवता
राधनादौ प्रवर्तते किं कृत्वा असद्वाहान् गृहीत्वा समरेव लघुहोतिते स
द्वाहान् दितरं स्वर्गादिसुखं गृह्णन्ति ते असद्वाहा ये मंत्रास्त्रान् गृहीत्वा
अमुकमंत्रेण तां देवतामाराधयामीति संकल्प्य तथाप्यमुचिव्रताः
मयमांसाद्युपहारव्रतेन यमोयेषां ते १० ॥

वनमालीटीका ८

कामंतत्र दृष्टविषयाभिलाषः पूरं पूरयितुमशक्तं दंभेनाधार्मिक
तेपि धार्मिकत्वापनेन अप्रज्यतेपि प्रज्यत्वत्वापनेन मदेनात्कर्ष
भावेष्पुत्कर्षत्वापनेन मरुदवताहेतुना त्विताः असद्वाहान् मुभनि
अयान् अनेन मंत्रेण तां देवतामाराधयामीति संकल्प्य तथाप्यमुचिव्रताः
न मंत्रेण विधीनसाधयिष्यामि शत्रुमारयिष्यामि गमाद्युचिष्यामीत्या
दि उराग्रह रूपान् मोहादविवेकाद्गृहीतो न तशास्त्रान् अमुचिव्रतां
अमुचीनिष्प्रणानादि देशोल्लिख्य तां यवस्था यशौचसापेक्षणिवा
गमाद्युपदिष्टानि व्रतानि येषां ते यतादृशाः यतंति नरके चावि
त्यग्निमेणान्वयः ॥ १० ॥

रुसमवेनयेतीटीका ९

अथ तेषां उराचारतां उर्ध्वनतां चार त्रिभिः काममिति उः पूरं वास्या
धिपत्यरूपैर्विषयैरपि पूरयितुमशक्तम् उः प्रापविषये वा कामं
विषयतस्मारूपमाश्रित्यावलम्ब्य मोहाद्गृहीत्वा सद्वाहान् मोहादज्ञा
नान् असद्वाहान् दृष्ट्वा न कवकवदात्मविनाशकान् भूतभैरवयत्न
राक्षसादित्युदेवतातन्मन्त्ररागधननिमित्तकभयपतिकामि
नीधनायाकर्षणरूपकान् उराग्रहान् गृहीत्वा स्त्रीकृत्य अमुचि
व्रताः अमुचीनिष्प्रणानसेवनमयमांसादिभक्षणभस्मास्थितार
णरूपाणि व्रतानि येषां ते तथा दर्भमानमदान्विताः दंभेनाधर्मि
सुतेपि धर्मिषु व्यापनेन मानेनाप्रज्यतेपि प्रज्यत्वत्वापनेन मदे

+ तेचयदाकेनचित्कर्मणामनुष्ठायोनिमापयंतेतदा ॥

नानुत्कृष्टतत्वापेनान्विताः युक्ताः संतः प्रवर्तन्ते शास्त्रविरहिते कर्मणि स्वेच्छया वर्तन्त इत्यर्थः ॥ १० ॥

मधुसूदनीटीका १०
+ कामंतु तत्तद्वृष्टविषयाभिलाषंडः परंपरयितं नशकं दंभेनाथ
मिकतेपि धार्मिकतत्वापेन मानेन प्रसूयतेपि प्रसूतत्वापेन
नमदेन उत्कर्षरहिततत्पुत्कर्षविशेषाधारोपेण महदवधीरणे
नान्विताः असद्ग्राहानुभूतिप्रयात् अनेन मंत्रेण मां देवता
माराधय कामिनी नामाकर्षणं करिष्यामः अनेन मंत्रेण मां देवता
माराधय महानिधीनाथयिष्याम इत्यादि उपाग्रहपात्र मोहादवि
वेकाद्गृहीतानतशास्त्रान् अमुचित्रता अमुची निश्मशानादि
देशोक्तिस्तथा यशोचसापेक्षाणि वामागमाद्युपदिष्टानि व्रतानि
येषां ते अमुचित्रताः प्रवर्तन्ते यत्र कुत्राप्यवैदिके दृष्टफलेन देव
ताराधनादाविति शेषः यत्तदृशायंतति नरके मुखावित्यग्रिमेण
नयः ॥ १० ॥

सदानंदीटीका १०
केनचित्कर्मणा ते चेत्यामुवंति नराकृतिं तदा भोगाभिलाषं ते संता
पकाप्रसूरणं १ आश्रित्य धार्मिकतेपि धार्मिकतत्त्वमान्विताः प्रसूय
तेपि प्रसूतत्वापेन नमदेन च २ उत्कर्षोपेण ते वयुक्ता आमुभ
निप्रयात् अनेनाराधय मंत्रेण देवतामहमाहृतं ३ आकर्षणं करि
ष्यामि कामिनी नामया मुनानिधीनाथयिष्यामीत्यादि उपाग्रह
पात्र अविवेकाद्गृहीतानतशास्त्रात्कथंचन अमुची निश्मशाना
दि उद्देशाप्रयाति च ४ येषां व्रतान्यशोचादिसापेक्षाण्येव संति
ते दृष्टफलेन प्रवर्तन्ते यत्र कुत्राप्यवैदिके ६ ॥ १० ॥

नीलकंठीटीका १२
असद्ग्राहानवश्याकर्षणनियंजनकार्यसिद्धादिसाधनेषु असत्सु
समीचीनेषु ग्राहानिर्वधायंताभिनिवेशास्तान् गृहीत्वा अशुची
निमयमांसादिसापेक्षाणि व्रतानि नियमविशेषा येषां ते तथाभूताः
संतः कुमारी प्रवर्तन्ते न प्रवर्तन्ते जगतः क्षयोयति संवेधः ॥ १० ॥

श्री.
मी. टी.
बो.

आनंदीटीका १३

यावज्जीवं सुखं जीवेदित्युक्ता कामं विषयाभिलाषं उच्यते तस्या
तु निरगाथेयमित्याद्युक्ता पूरयितुमशक्यमाश्रित्य दम्भाद्यैरु
क्तलक्षणैरन्विताः यत्किंचिन्नदसदित्यसतो ग्रहं हठमाश्रिताः

कुराहिंसाः १० ॥

+ एवमुद्विक्तमस्तु सार
सर्गस्य सारं प्रतिपाद्येदा
नीमुद्विक्तमस्तु सारं परस्पर
त्यतिपादयितुमाह ॥

रामकंदीटीका १४

+ अने आसुराजना एवंविधाः प्रचरन्ति व्यवहरन्ति किं कृत्वा उच्यते
रं पूरयितुं कर्तुं न शक्यं कामं विषयतस्तत्तत्कं संकल्पमाश्रि
त्यावलंभ्यात् एवदंभेनोक्तलक्षणैर्नलोभेन गर्थेन मदेन चि
त्रोदकेणान्विता अनुगता व्याप्राप्तयाः सद्गुहाश्रितास्तथा
विधुष्टाभिनिवेशाः बलम्विनस्ततश्च कुराहिंसादिषु निरपे
क्षास्तथाप्युचिब्रताश्च मुचीनिशास्त्रपरिवर्तनपरिहृष्टनिय
माश्च हानितामितानिकास्यानिवृत्तविशेषानिनियमविशे
षायेषां ते तथोक्ताः किमुक्तं भवति रजः प्रधानत्वाद्भतादिर
पंकामनानिमित्तकं कर्म रभन्ते तमोनुगतत्वात् त्रेषामप्युचि
भवति दम्भादिदोषान्विताश्च ते भवन्ति किंच । १० ॥

+ एवमुद्विक्तमस्तु सार
सर्गस्य सारं प्रतिपाद्येदा
नीमुद्विक्तमस्तु सारं परस्पर
त्यतिपादयितुमाह ॥

नासिकी रामकंदीटीका १५

+ अने स्वरस्य भावजना उच्यते पूरयितुमशक्यं कामं विषया
भिलाषमाश्रित्यावलंभ्य दम्भेनाथार्मिकत्वेमिष्याथार्मिक
तस्यापनेन मोनेनाभिमानेन मदेन चित्रोदकेणान्विताः
मोहान्नतानवधारणेनासद्गुहानुष्टाभिनिवेशान् अनेन
मंत्रेणोमोदेवतामाराधयमहानिधीनाथयिष्यामः कामिनी
क नार्कषणं करिष्यामश्चेत्येव गृहीत्वानिश्चयेन स्वीकृत्य अमुचिब्र
ताश्च मुचीनिशमशानादिदेशोच्छिष्टत्वाद्यवस्थामापेक्षां निवृत्त
निनियमविशेषायेषां ते एवंविधास्ततः प्रवर्तन्ते कर्म रभन्ते य
तादृशः पतन्ति नरकेषु चावित्यग्रमेनान्वयः ॥

पंचोलेटीका

काममिति दंभमानमदानिताः अशुचिव्रताः पापचरित्राः इः एर
मलेभावरहितंकाममभिलाषमाश्रित्यमोहादविवेकतः असद्गुहा
नशुभनिश्चयान्गृहीतलोके प्रवर्तते ब्रह्मणो वचनेपि असत्यप्र
त्ययस्यार्थः १०

रामवीरसमिद्धोधिनी

किंच काममिति दुष्पूरं सूरयित्तमप्राकं काममाश्रित्यदंभादिभि
र्मुक्ताः संतो मोहादविवेकतो सद्गुहा न गृह्यवशाद् असंतो ग्राह
असद्गुहा अनेन मंत्रेण तां देवतामाराध्यमहानिधीन्साधयिष्यामइ
त्यादिहृयास्तान्गृहीतस्वीकृत्य प्रवर्तते तपकाशुचिव्रतास्ते इति

१०॥

मधुभाष्य

१०॥

विष्णुसहस्रनाम

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

भाषा अनुवाद ९

और जो कामना भोगादि करने से भी कभी पूरी नहीं होती ऐसी कामना को अवलम्बन करके दम्भ पाषण्ड से युक्त होय तद्रदेवता भूतप्रेत आदिकी आराधना में प्रवृत्त होते हैं सोई कहते हैं कि असतग्राम ग्रहण अर्थात् इस मंत्र के द्वारा इस देवता की आराधना से वरुत धन प्राप्त होगा ऐसा दुराग्रह मोह वशाने जो मनुष्य अङ्गीकार करि लेते अल्प बुद्धियों के अशुचि कहे मद्य मांस आदि युक्त व्रत होते हैं तेई मनुष्य इन निषिद्ध कर्मों में प्रवृत्त होते हैं ॥ १० ॥

दोहा

थार काम उस सर को दंभमान मर युक्त असत ग्राह थरि मो
हसे विचरे अशुचि व्रत उक्त १० ॥

2013年10月

[Faint handwritten Devanagari script]

2

॥ श्री गणेशाय नमः ॥ श्री गणेशाय नमः ॥ श्री गणेशाय नमः ॥
 ॥ श्री गणेशाय नमः ॥ श्री गणेशाय नमः ॥ श्री गणेशाय नमः ॥

चिन्तामपरिमेयंच प्रलयोन्तामुपाश्रिताः का
मोपभोगपरमायतावदिति निश्चिताः ॥

शंकरभाष्यटीका १

किंच चिन्तेति । चिन्तामपरिमेयंच न परिमातं शक्नोते अस्याः अर्थः
यन्ना सा अपरिमेयातामपरिमेयां प्रलयन्ता मरणान्तामुपाश्रिताः स
दाचिन्तापराश्रयः कामोपभोगपरमाः काम्यन्तश्चिकामाः शब्दाद
यस्तदुपभोगपरमाः अयमेव परमः पुरुषार्थः कामोपभोगश्चेवं
निश्चितात्मानयतावदिति निश्चिताः ॥

आनेदगिरिकृतटीका २

ज्ञानेवविधानेरेणविशिनष्टिकिंचेति चिन्तामात्मीययोगक्षेमोपाया
लोचनात्मिकामपरिमेयविषयतात् परिमातमशक्यमाश्रिताइति
संबंधः एषकामोपभोगः परमयत्ने सखस्येतेतावत् पारचिकं
तनास्ति सखमिति निश्चयवन्तश्चाह यतावदितीति ॥

स्वामिकृतटीका ३

किंच चिन्तामिति प्रलयोमरणमेवोन्तायस्याः तामपरिमेयां परिमातम
शक्यंचिन्तामाश्रितानितंचिन्तापराश्रयः कामोपभोगयवपरमोयेषां
ने यतावदिति कामोपभोगयवपरमः पुरुषार्थोनायदस्तीति कृतनि
श्चया अर्थसंचयानीहेतुश्चनरेणान्वयः तथाचवार्हस्यत्वे सूत्रे काम
एवैकः पुरुषार्थइति चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुषइति च ॥

विष्णुभाष्यटीका ४ ॥

अपरिमेयामवच्छेदरहितं प्रलयोन्तामुपाश्रिताः सदाचिन्तापराश्र
यः कामोपभोगपरमाः विषयोपभोगप्रधानाः यतावदिति निश्चि
ताः यतावानपुरुषार्थोयत्तशब्दादिविषयोभोगइति निश्चि
ताः कृताध्यवसायाः ॥ ११ ॥

रामानुजभाष्यकृतटीका ५

चिन्तेति अयस्योक्तममर्षवः चिन्तामपरिमेयांचपरिमेयांचप्रलयोन्तां
कृतप्रलयावधिकंसाध्यविषयमुपाश्रिताः तथाकामोपभोगपरमाः
कामोपभोगयवपरमः पुरुषार्थइति मन्वानाः यतावदिति निश्चिताः

श्री.
गी.टी.
घो.

इतोधिकः पुरुषार्थो न विद्यत इति संज्ञात निश्चयाः ११ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थः ११

परमार्थप्रवादीटीका ७

किंच चिन्तामिति प्रलयो मरणमेवांतः पर्यवसानं यस्य परिमातमश-
कां चिन्तामनोरथ संततिं उपाश्रिताः कामविषयास्तेषामुपभोगपवप-
रमात्येति केषां येषां ते यतावान् पुरुषार्थ इति कृत निश्चयाः शुतिर-
पिसयावदेष्यतेषामेकैकं न शोभते कृत्यपवतावान् मन्यते तस्य कृत्यते-
ति भाष्यं तस्य पुरुषस्य उरनि निर्धारोण अकृत्वा ता सकलशक्तिरा-
हितं तस्य कस्यप्येषां पूर्वोक्तानां विषयाणां मध्ये यावदेकैकं विषयेन प्र-
प्तोतितावदहं न कृतार्थ एवेति मन्यते अहमश्रमसकलार्थ एवेति मन्यते
किंचाशास्त्रे वेदमश्रमासीदेक एव सो कामयत जायामे स्यादश्रमजायेया-
यावितं मे स्यादश्रमकर्म कुर्वेतावान् काम इति भाष्यं अश्रमगार्हस्थ्याश्रमे-
पूर्वशास्त्रे वशादीरमात्रेणैक एवासीदन्तं तं संज्ञायामे स्यादित्येव कामयते-
त्यादि चिन्ता ॥ ११ ॥

वनमालीटीका ८

किंचान्ये प्रलयो मरणमेतो वसानं यस्यास्ता अपरिमेयां विषयवारुत्पेन
परिमातमशकां चिन्तामुपाश्रिताः यावज्जीवं वरुथनादि चिन्तायशस्य-
र्थः कामोपभोगः स्त्रीयवायादिरेव परमं मुख्यतयोद्देश्यो येषां ते यताव-
दिति ऐहिकविषयभोगपवपुरुषार्थो नामुष्मिकः कश्चिदस्तीति कृत-
निश्चयाः ११ ॥

ऊसमवैजयंतीटीका ९

किंच चिन्तामिति अपरिमेयामयांगप्रलयांतां प्राकृतप्रलयावसानां स-
मरणकालावधिसाध्यवस्तुविषयां वा चिन्तां प्राप्तामानेकविषयभा-
वनामुपाश्रिताः संयुक्ताः चकारात् शोकोऽस्य ते यनप्रजादिनाशनि-
मित्तमपरिमेयं प्रलयो तं शोकमाश्रिताः अहमेव मृत इति तत्राशेतत्रा-
शं ऊर्वतीत्यर्थः कृतपवेयतः कामोपभोगपरमाः कामोपभोगपवपर-
मः पुरुषार्थो येषां ते एवमेव कृतो यतः यतावदिति निश्चिताः यतावेद-
वकामोपभोगमात्रमेवैहिकं सार्वभौमं न तन्मार्गमपि पारलौकिकमि-
ति कृत निश्चयाः ११

तानेव पुनर्विशिनष्टि ॥ मधुसूदनीटीका १० ॥

मधुसूदनीटीका १० ॥

चिन्तामात्मीययोगक्षेमोपायालोचनात्मिका अपरिमेयामपरिमेयवि
षयत्वात्परिमातृमशक्ता प्रलयोत्पत्त्यभेदात्तदोयस्यास्ताप्रत्ययातोया
वर्जीवमनुवर्तमानामितियावत् न केवलमशुचिन्नताः प्रवर्तन्ते किंतु
पतादृशीचिन्तावापाश्रिताः इति समुच्चयार्थः चकारः सदाश्रितं तच्चि
त्तापराश्रयपिनकटाचित्पारलौकिकचिन्तायुताः किंतु कामोपभोग
परमाः काम्येतरा इति कामादृष्टाः शास्त्रादयो विषयाः तदुपभोगपंचप
रमाः पुरुषार्थानधर्मादिर्येषां ते तथापारलौकिकमुत्तमं सुखं ऊतो
न कामयन्ते तत्राह पतावत्तदृष्टमेव सुखं नान्यत् एतच्छरीरवियोगो
भोगं सुखमस्ति एतत्कायानिरिक्तस्य भोक्तरभावादिति निश्चिताः
एवं निश्चयवन्तः तथा च बार्हस्पत्यं सूत्रं चैतन्यविशिष्टः कायः पुरु
षः कामो वैकः पुरुषार्थ इति च तद्वैदशाग्रसराः ११ ॥

सदानंदीटीका ५१

तद्देवादिसेवादोभोगमात्रैकलंपुराणतोवयावर्जोवमुपाश्रिता १ दा यराएवंवनेहासे
दृष्टाशहादयोभोगाः काम्येतेयेनिरागिभिः संपातउपभोगोस्तिपुरु
षार्थेनचापरः २ यतावदृष्टमेवास्ति संपादनान्यन्यतः परं यतत्कामाति
रिक्तस्यसभावोमोक्तरेवहि ३ इतिनिश्चयवंतस्तेयेलोकायतिकाः
शावाः ११ ॥

नीलकंठी टीका १२

चिंतो योगक्षेमविषयो प्रलयो तो मरणवधिं यत्तावत्तदेह एवात्मा का
मभोग एव पुरुषार्थ इतो न्यत्रास्ति रति निश्चिन्ताः निश्चयवन्तः तथा
च वार्हस्पत्यं सूत्रं चैतन्यविशिष्टः कामः पुरुषः काम एवैकः पुरुष
र्थ इति च ॥ ११ ॥

आनंदीटीका १३

चिंतय नार्जनविषयामनेतां प्रलयांतां मरणपर्यवसायिनीम्
यतावदिति जन्मनोऽप्यविषयभोगादन्यत्किमपि फलं नास्ती
ति निश्चिताः ॥ ११ ॥

रामकंटीटीका १४

नयवविधाग्रयसंचयान्धनसमृद्धीरीहंतं चेषुते कीदृशांका
मभोगार्थान् विषयास्वादप्रयोजनान्कथमीहंतं न्यायेन न्यायः

श्री.
गी. टी.
वै.

प्राप्तीयाधिकारिदेशकालावस्थाद्यपेक्षमुखकल्पानुकल्पवि
हितस्वहृन्नियमस्तेविना कीदृशाः संतप्येवं कर्तव्यं चिन्तामर्था
समुत्थानमपरिमेयां तत्तत्सायाग्र्यं तत्तद्विधा किंतु प्रलयोत्ता
प्रलयो विनाशः शरीराभावांतो वसानं यस्यास्तादृशीमुपाश्रि
तां चालं वितवंतः तथा कामोपभोगपरमाः काम्येते इति कामा
विषयसुखानि तेषामुपभोगस्ततमनुभवं परमः फलत्वेन
प्रकृष्टोपेयामतएवैतत्कामोपभोगमात्रमिह सार इति निश्चिताः

११ लासिकी वसुगुप्तीटीका १५

किंच चिन्तामात्मीययोगक्षेमोपायपर्यालोचनात्मिका अपरिमेयां वक्तु
विधां प्रलयोत्ताम् प्रलयो मरणमेवांतो यस्यास्तामुपाश्रितां चालं
वितवंतः तथा कामोपभोगे विषयसुखानुभव एव परमः पुरु
षार्थो न धर्मादिर्येषां ते यत्तावदेव हृष्टं विषयसुखमेवेह सारा
नायदेतद्वृत्तिरिक्तं किंचिदित्येवं निश्चयवन्तः ११

पंचोले टीका

किंच चिन्तामिति च पुनरपरिमेया मगणनीयां प्रलयाज्ञा मरा
णां तां चिन्तामुपाश्रिता कामोपभोगपरमाः शब्दादिविषयोपभो
ग एव परमार्थः यत्तावदिति निश्चिताः निश्चयगताः ११

राणवीरसमिद्धोधिनी

किंच चिन्तामिति चिन्तामपरिमेयां परिमातुमशक्यां प्रलयां
तां च मरणपर्यन्तामेतादृशीतामुपाश्रितानित्यं चिन्तापराः का
मोपभोगपरमाः कामोपभोग एव परमः पुरुषार्थो येषां ते
तथा चैतावदिति यत्तावदेव परमप्रयोजनं जगति नात्यदि
त्येवं कृतनिश्चया अर्थसंचयाने दंते इत्युत्तराणां न्वय इति ११

मधुभाष्य

भाषा अनुवाद ११

और प्रलय कहे मरण काल पर्यन्त है जिस का अन्त ऐसी जो
अपरिमेय चिन्ता अर्थात् कितनी है इस का ठिकाना नहीं तिसके
आश्रित कहे चिन्तापरायण मनुष्य जिन को काम भोग करना
ही परम प्रयोजन है और कामभोग छोड़ दूसरा और कोई
परम पुरुषार्थ नहीं हैं इतनी ही किये हैं निश्चय जो लोग ते
जकर्म के द्वारा धन संचय करने की इच्छा करते हैं इस की पर
श्लाक के साथ अन्या होती है ब्रह्मसूत्र का सूत्र प्रमाण देते हैं
कामपदैकः पुरुषार्थ इति इस का अर्थ यह है कि चैतन्यविशि
ष्ट जो काम उसी को पुरुष पदसे कहते हैं ११

दीक्षा॥

चिन्ताअपरिमाणयतमरणकालपर्यन्त कामभोगपरमार्थ
दे ऐसे निश्चयवन्त ११॥

आशापाशाशतैर्वद्धाः कामक्रोधपरायणाः
इहंतेकामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् १२

शंकरभाष्यटीका १

आशापाशेति आशापाशाशतैः आशापव पाशास्तु तैराशापा
शाशतैर्वद्धानियंत्रिताः सतः सर्वतः आकृष्यमाणाः कामक्रोधपरा
यणाः कामक्रोधो परमयत्नं पराश्रयो येषां ते कामक्रोधपराय
णाः इहंते चेष्टंते कामभोगार्थं कामभोगप्रयोजनं न धर्मार्थमन्या
येनार्थसंचयान् अर्थसंचयान् परः स्वापहरणादिनैवार्थः १२ ॥

आनेदगिरिटीका २

आसरानेवपुनः विप्रिनष्टि आशेति अशकोपायार्थविषया अनव
गतोपायार्थविषया शर्थना आशास्ताः पाशाश्च पुनः विप्रिनष्टि आ
शेतैर्वद्धारव श्रेयसः प्रच्यायेत सतोनीयमानाय इत्याह आशा
पवेति १२ ॥

पाशा तेषां

स्वामिकृतटीका ३

अनपवाशेति आशापवपाशास्तेषां शतानितैर्वद्धारतस्तत आकृष्यमा
णाः कामक्रोधोपरमयत्नमाश्रयो येषां ते कामभोगार्थमन्यायेनचो
पादिनार्थानां संचयान् राशीन् इहंते इहंतेति १२ ॥

विष्णुभाष्यटीका ४

पाशाश्चपाशाः वद्धाः अकृष्यमाणाः कामक्रोधोपरमयत्नं येषां
ते कामक्रोधपरायणाः कामक्रोधवशा इत्यर्थः इहंते आर्जवं
निकामभोगप्रयोजनार्थमन्यायेन अशास्त्रविहितोपायैर
र्थसंचयान् द्वयसंचयान् ॥ १२ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

आशापाशेति आशापाशाशतैः आशास्त्रपाशाशतैर्वद्धारः कामक्रो
धपरायणाः कामक्रोधैकनिष्ठाः कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचया
न् प्रतीहंते १२ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

श्री.
गी.टी.
वै.

सप्तमं १२

परमार्थप्रवारी ७

आशायाशाशानैरिति आशाएवपाशाः वंधनरजवस्तेषांशानानि नैर्व
दाः तदुक्तं आशानाममनुष्यस्यकाचिदश्रयंशुत्वला यथावदाः प्रथा
वेतिमुक्तास्तिष्ठतिपंगुवदिति तथाकामक्रोधोपरमयनंगतिर्येषांतेतो
कामभोगार्थविषयभोगार्थग्रन्थायेनयत्नवैर्यादिनाश्रयसंचयानद्वय
संग्रहानीहनेग्रयेहने १२ ॥

वनमालीटीका ८

नानाविषयकाआशाएवपाशास्तेषांशानैर्वदाः इतस्ततयाकृष्यमाणाः
कामक्रोधोवेवपरमयनंगेष्टाने कामभोगार्थस्त्रीयवायादिभोगार्थग्र
न्थायेनवेदविरुद्धः प्रतिग्रहवैर्यादिद्वयाद्व्याघर्षसंचयान् ईहनेवा
हेतुतादयंतिचग्रहपरलोकादेरभावान् सर्वस्यसम्पन्नमिष्टाना
श्च भस्मीभूतस्यदेहस्यचनरागमनेकतरतिनिश्चयवतोयमेवैवार्था
या नृत्वाद्यवादि विषयान्भुक्तापनेतिनरकेचावित्यग्निमेणान्वयः १२ ॥

रुसमवैजयंतीटीका ९

किंच आशेति आशायाशाशानैः पनाशापुत्राशाराज्येतादिरूप
केराशायाशाशानैर्वदाः वकीभिः रजभिर्हस्तयादकरिणीवाद्य
तिलोगवदाकर्कटाः श्वेत्यर्थः कामक्रोधपरायणाः कामक्रोधयोः
परमाश्रयास्तेजनाकामभोगार्थ कामभोगमात्रेकप्रयोजनाय अ
न्यायिनस्तेयत्परवंचकत्तुर्नत्वायधर्मकर्मणानन्त्यागुरूपध
र्मेणश्रयसंचयान् द्वयसंग्रहानग्रहीहनेचेष्टने १२ ॥

मधुसूदनीटीका १०

अशक्रोपायार्थविषयाग्रनवगतायापार्थविषयावापार्थनाया
शासंवापाशाएवबंधनहेतुतायाशाः तेषांशानैः समूहैर्वह्मणश्च अथ
सः प्रत्यावयतस्ततयाकृष्यतीयमानाः कामक्रोधोपरमयनमाश्र
योयेष्टानेकामक्रोधपरायणाः स्त्रीयतिकराभिलाषपरा निष्ठाभि
लाषाभ्यां सदापरिश्रुतीतारतिगावत् ईहनेकर्तव्येष्टनेकामभोगा
र्थनतथमार्थमन्यायेनपरस्परहृणादिनाश्रयसंचयान्धनरा

॥ वपि ॥ श्रीनसंचयानिति वरुवचनेन धनशामावपितत्स्मानुहने विषय
शामर्थमानत्स्मा ॥ १० ॥ लोभोदशितः ॥ ११ ॥

सदानंदीटीका ॥

अशकोपायविषयाशाशास्त्रावबंधकाः पाशास्त्रेषां शतैर्वद्धाः
श्रेयसः प्रसूता जडाः स्वभिलाषपरानिष्ठाभिलाषाभ्यां सदावृताः
चेष्टेते कामभोगार्थं न धर्मार्थं कथंचन ॥ कर्तते विनरांशीं अपर
स्वरणादिना ॥ १२ ॥

नीलकंठीटीका ॥

अन्यायेन परवचनादिना अर्थसंचयानधनराशीन ईदंते लिप्यं
ते ॥ १३ ॥

आनंदीटीका ॥

अन्यायेन शास्त्रोक्तं ह्यभिप्रकारेपरित्यज्य कामानां विषयाणामप्यभो
गायधनसंचयानीदंते जयितं चेष्टेते इत्यर्थः ॥ १४ ॥

रामकंठीटीका ॥

निःसंशयबुद्धेयानप्यतद्विषयाभिराशाभिर्मनोरथैरेव पाशा
शतैर्वंधनरजसमूहेर्वद्धा संयता विघ्नितविषयांतरस्वातंत्र्यास्त
न अकामक्रोधौ रागद्वेषा विघ्नानिष्टविषयो परायणमाश्रयो ये
षां ते तथा विधाः किंच ॥ १५ ॥

लासिकी चरुचुलीटीका ॥

तथा आशाभिरायताभिस्तस्माभिरेव पाशाशतैरजसमूहेर्व
द्धाः संयताः कामक्रोधौ परमायनमाश्रयो येषां ते एवं विधा
अपरे असुरस्वभावा विषयभोगार्थमन्यायेन विहितविपर्ययस्ते
न चोपादिना धनसमृद्धीः कर्तं चेष्टेते ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥

गी०

खो० टी०

पंचोले टीका

अतएव आशोति आशायाशशतैर्वहाः आशाएवयाशास्ते
षो शतैः वहाः कामक्रोधयरायणाः सर्वराकामक्रोधयराः
कामभोगार्थकामभोगप्रयोजनार्थं अस्यायेन परस्वापह
रणादिना अर्थसंचयान् ईदंते प्रार्थयेते १२ ॥

रागावीरसमिद्धोधिनी ॥

आशायाशोति आशायाशा आशाः पुत्रेषणादिलक्षणास्ता
एवयाशाबंधकास्तेषां शतैर्वह्यतोदिकामक्रोधयरायणा
यतादृशश्रुते कामभोगार्थं तन्निमित्तानन्यायेनार्जितानर्थ
संचयानेदंते धनार्जनं प्रतिप्रवर्तते इति भावः १२ ॥

मधुभाष

१२ ॥

भाषा अनुवाद १२

इसी से आशारूप सैकड़ों रसीयों से बंधे इधर उधर खिंचे जा
ने रुये लोग काम कोथ के आश्रय स्वरूप भूत काम उप
भोग के अर्थ अन्याय कहे चोरी लवारी दगाबाजी ठगी बटपा
री से धन बटोर नेकी इला करते हैं इसी से वह धन कुकर्म
छोड़ सकर्म में नहीं लगे है देवो प्रज्ञानी आप अपने साथ
गले में सैकड़ों फांसी लगाय लेते हैं । १२ ॥

दोहा

आशा फास प्रात बहु हय काम कोथ लयलीन कामभोग
को प्रतीति से धन सिंघन परवीन १२

इदमद्यमयालवमिदंप्राप्तेमनोरथं इदम
स्तीदमपिमेभविष्यतिपुनर्यनं १३ ॥

शंकरभाष्यटीका १

इदंशस्तेषामभिप्रायः इदमिति इदं द्रव्यं यद्य इदानीं मया
लव्यं इदं च अन्यतः प्राप्तेमनोरथं मनस्तुष्टिकरे इदंचास्ति इ
दमपि मे भविष्यत्यागामिनि संवत्सरे पुनर्यनं तेनाहं धनीवि
द्यातोभविष्यामि १३ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

तेषामभिप्रायोपि विवेकविरोधीत्याह इदंशस्तेति द्रव्यगोहिर
एषादि इदमन्यदुद्धो प्रार्थमानत्वेन विपरिवर्तमानमित्येतत् १३

स्वामिकृतटीका ३

तेषामनोरथं कथयन्नरकप्राप्तिमाह इदमद्येति चतुर्भिः प्राप्तेप्रा
प्तामि मनोरथं मनसः प्रियं शिष्टं स्पष्टं पञ्चव्रयाणां श्लोकानां
मत्तानविमोहिनाः संतो नरके पतन्ति इति चतुर्थं नान्वयः १३

विष्णुचक्रभाष्यटीका ४

इदं द्रव्यं सुवर्णादिप्रसिद्धं नहति प्राप्तिममनोरथं प्राप्ते
अहं मनोरथमभिमतं विषयमिदं धनमिति इदमपि यनं
भविष्यति ॥ १३ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

इदमिति इदं क्षेत्रपुत्रादिकं सर्वमयामत्सामर्थ्येन लव्यं नादृष्टादिना
इदंच मनोरथमहमेव प्राप्तेनादृष्टादिसहितः मत्सामर्थ्यलव्यमि
दं धनं मेस्ति इदमपि पुनमेव मत्सामर्थ्येन भविष्यति १३ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्यार्थम् १३ ॥

परमार्थप्रपाटीका

अथान्यायेनापि अर्थनाभेकेवलं मनोरथं मेव कर्तव्यं न्याह
इदमिति चतुर्भिः मनोरथे मनसः प्रियं शेषान्प्राप्तेप्राप्तामि
शेषं स्पष्टं श्लोकानां व्रयाणां पञ्चामित्यज्ञानविमोहिनाः पतं
ति नरकेषु चो इति चतुर्थं नान्वयः १३ ॥

वनमालीटीका॥

श्री.
गी.टी.

नेषामीदृशीयनतस्मानुहमिरिति मनोराज्यकथनेन विहणोति ३
दंयनमद्यानेनोपायेनमयालब्धं इदंतदमननोरयंमनस्तुष्टिक
रशीक्षमेवप्राप्ये इदंपुरैवसंचितंममगृहेस्ति इदमपिवरुतरंभवि
ष्यमप्युनर्हने पवंथनतस्माकलायतेतिनरकेषुचावित्यग्रिमे
णान्तयः १३ ॥

ऊसमैवैजयंतीटीका ६

असुराणोतेषामनोराज्योक्ताधनाशानुहमिर्नयंतिरयप्राप्तिमा
रुचतर्भिः इदमयेति अयेदानीमयैवस्वसामर्थ्येनेदंयपुत्रदोत्रा
दिकंसर्वलब्धंप्राप्तंनतदृष्टवलेनेममनोरयंमनोवाकितमर्थ
महमेवस्वसामर्थ्येनप्राप्यमिनतीस्वरप्रसादेनमेमैवसर्वले
नलब्धमिदंयनमस्तिनामेनमहायेनपुनरागामिवर्धमद्वलेनैव
ममेदमिष्यमाणंयनेभविष्यतिनतदेववलेन १३ ॥

* नेषामीदृशीयनतस्मानुह
मिरिति मनोराज्यकथनेन विह
णोति ॥

मधुसूदनीटीका १० ॥

+ इदंयनेअयइदानीमनेनोपायेनमयालब्धंइदंतदमन मनोरयंमन
स्तुष्टिकरशीक्षमेवप्राप्येइदंपुरैवसंचितंममगृहेस्तिइदमपिवरु
तरंभविष्यत्यागामिसंवत्सरेपुनर्हने पवंथनतस्माकलाःयतेति
नरकेषुचावित्यग्रिमेणान्तयः

सदानंदीटीका ११

इदृशांयनतस्मनुहमितेयोक्तेनसा विहणोतिमनोराज्यकथने
नहरिःस्वयं १ इदंयनंमद्यानेनोपायेनामंचसंप्रति मनस्तुष्टिकर
चान्यत्राप्येषीक्षमिदंपुरा २ संचितंममगृहेवास्तिवरुविनमिदंपुनः
भविष्यत्येवसावदममागामितिवत्सरे ३ पवंतकुलामूफावेतर
एणादिकेषुचो यतेतिनरकेचोरेनाकल्पनिःसृतिस्ततः ४ १३ ॥

पण॥

नीलकंठीटीका

आशापाशानविहरोति इदमयेति १३ ॥

आनंदीटीका १३

एतदेवविस्तरयति १३ ॥

रामकंदीटीका १४

तदेवंविधेनाप्यज्ञानेन न तत्कार्यप्रबोधाभावेन विमोहिता वैचित्र्य
मापादिताः संतोष्युचावस्यतामेत्येतिरये गर्भवासादौ एतं
तिनिमज्जंति पुनः पुनर्जायंते इत्यर्थः कीदृशेनाज्ञानेनाद्या
स्मिदिनेतावदिदं यनादिवस्तुमया लब्धं स्वीकृतमिदं च मे चेत्
सिस्थितं मनोरथमभिलषितं वस्तु प्राप्य इदानीमपि गमिष्या
मीदं तावद्धनं सुवर्णं यस्मिन् विद्यते ॥ १३ ॥

लासिकी दशमटीका १५ ॥

इतिभिः मनोरथं मनसः प्रियम् शेषं स्पष्टम् १३ ॥

पंचोलेटीका

तेषां मनोराज्यं कथयन् नरकप्राप्तिमाह इदमयेति चतुर्भिः
मया श्रूयं इदं यत्नं लब्ध्वा इदमन्यद्दत्तं मनोरथं मनस्तुष्टिकरे प्रा
प्यसे इदं यत्नं च अस्ति इदमपि यत्नं मे आगामिकाले पुनर्भवि
ष्यति १३

रत्नावलीरसमिहोयिनी

इदमिति इदं इदं मयेदानीमया लब्धमिदं चान्यत्नं मनोरथं म
नस्तुष्टिकरं लाभं प्राप्ये इदं चास्ति अपि आगामिकाले यत्नं पु
नरपि मे भविष्यतीति यत्नमदायास्ते ॥ १३ ॥

मधुभाष्य

52

॥ श्री गणेशाय नमः ॥
॥ श्री गणेशाय नमः ॥
॥ श्री गणेशाय नमः ॥
॥ श्री गणेशाय नमः ॥
॥ श्री गणेशाय नमः ॥
॥ श्री गणेशाय नमः ॥
॥ श्री गणेशाय नमः ॥
॥ श्री गणेशाय नमः ॥
॥ श्री गणेशाय नमः ॥
॥ श्री गणेशाय नमः ॥

॥ श्री गणेशाय नमः ॥
॥ श्री गणेशाय नमः ॥
॥ श्री गणेशाय नमः ॥
॥ श्री गणेशाय नमः ॥
॥ श्री गणेशाय नमः ॥
॥ श्री गणेशाय नमः ॥
॥ श्री गणेशाय नमः ॥
॥ श्री गणेशाय नमः ॥
॥ श्री गणेशाय नमः ॥
॥ श्री गणेशाय नमः ॥

भाषा अनुवाद १३

अब ऐसे लोगो के मनोरथ कहि कर उन की नरक प्राप्ति का
हजान इस श्लोक से लेकर चार श्लोक से कहते हैं कि इसी
अज्ञान से विशेष मोह प्राप्त होके नरक में पड़ते हैं देखो उन
की रुची और मनोरथ ये हैं कि आज हमको यह लाभ भई
और यह मनभावती प्यारी वस्तु परे कहे आगे पावेंगे औ
र यह धन हमारे है हमारा है और फेर भी तज जीज लगाये
हैं कि वह धन भी हमारा होगा परन्तु यह नहीं सोचते कि
हम किसके हवाले होंयेंगे और किस गति को जायेंगे १३

दोहा

यह अब मोहि मिलगयो यह मनोरथ मिले मोहि यह तो दे
यह फेर मोहि निश्चय कर मिले गोहि १३॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

53

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
विष्णुसंज्ञकं चैव ब्रह्मविष्णुमहेश्वरं ॥
त्रिमूर्तिं त्रिलोक्यं त्रिपुण्ड्रं त्रिनेत्रं ॥
त्रिभुवनं त्रिदशं त्रिदशं त्रिदशं ॥
त्रिदशं त्रिदशं त्रिदशं त्रिदशं ॥
त्रिदशं त्रिदशं त्रिदशं त्रिदशं ॥
त्रिदशं त्रिदशं त्रिदशं त्रिदशं ॥
त्रिदशं त्रिदशं त्रिदशं त्रिदशं ॥

ॐ नमः

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
विष्णुसंज्ञकं चैव ब्रह्मविष्णुमहेश्वरं ॥
त्रिमूर्तिं त्रिलोक्यं त्रिपुण्ड्रं त्रिनेत्रं ॥
त्रिभुवनं त्रिदशं त्रिदशं त्रिदशं ॥
त्रिदशं त्रिदशं त्रिदशं त्रिदशं ॥
त्रिदशं त्रिदशं त्रिदशं त्रिदशं ॥
त्रिदशं त्रिदशं त्रिदशं त्रिदशं ॥

असौमयाहतः शत्रुर्हनिष्येवापरानपि ३
अरोहमहंभोगीसिद्धोहंवलवानसखी १५

शंकरभाष्यटीका १

असौ मयेति असौ देवदत्तनामा मयाहतः उर्जय शत्रुः हनिष्ये
वाप्यान्तराकान् परानपि किमेते करिष्यन्ति तपस्विनः सर्वथापिना
स्ति मतल्यैश्चरोहमहं भोगी सर्वप्रकारेण च सिद्धोहं सम्पन्नः पु
त्रैः पौत्रैर्नरभिर्नरैकेवलं मानुषोहं वलवानसखी चाहमेव अयेतद्ध
सिभारायावतीर्णाः १५ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

यथाक्ते मदभिप्राये प्रतिबंधकः शत्रुरपि न संभवतीत्याह असाविति
ततोनिहीनानां तथा परिभवेपि तन्मल्यानां शत्रूणां परिभवोनिष्ठि
तो न भवतीत्याशङ्काह सर्वयेति ऐश्वर्यातिरेकेपि कृतस्तेषां भोग
सामर्थ्यमित्याशङ्काह अहमिति । सिद्धत्वमेव स्फुटयति सम्पन्नः
ति वलवानो जस्य सखी रोगरहितः १५ ॥

सामिकृतटीका ३ ॥

किंचासाविति सिद्धः कृतकृत्यः स्पष्टमन्यत् १५ ॥

पिप्पलावभाष्यटीका ४

ईश्वरोहं सर्वप्रकारेण वरः भोगी विषयो यभोगवान् सिद्धः
संपन्नवलसंपन्नः ॥ १५ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

असाविति असौमयावलवताहतः शत्रुः अपरानपि शत्रून् अहंशू
रोधीरश्च हनिष्ये किमत्र मंदधीभिः उर्वलैः परिकल्पते नाट्यादि
परिकरेण तथाच ईश्वरेति ईश्वरोहं स्थायी नोहममेवोवाहं निपता
अहंभोगी स्वतपवभोगी नाट्यादिभिः सिद्धोहं स्वतः सिद्धोहं न क
दाचिदट्टादेः तथा स्वतपवलवान् स्वतपवसखी १५ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

स्पष्टार्थं १५

॥

श्री.
गी.टी.
घो.

परमार्थप्रकाश टीका ७

किंच असाविति असौवर्तमानः शत्रुर्मयाहनः अपरानभविष्यतोपि
शत्रुनहनियेषिदः कृतार्थः तदन्तः मया मनोरथे अण्यमाधुय
नोदितोदिवा रात्रौ स्वामंस्तुं भुजत्रयं यतिर्जीवितमिति १५ ॥ न

वनमालीटीका ८

तेषां लोभं प्रपंचाक्रोधं प्रपंचयति असाविति असौ चैत्रनामामयाहनः
शत्रुनिर्जयः अतश्चानीमनायासेनापरानपि शत्रुनहनियेषु च ह
नियामिचकारा येषां धनमपि यहीष्णामीत्यर्थः ननु सर्वेषामो
मराधीनत्वात् कथं तया सर्वे हंतव्या परास्तग्राह इत्यरोहमेवातोम
नृत्वाधिको वा कश्चिन्नास्ति किमेते करिष्यन्ति वराकारं त्वभिप्रायेण
स्वरत्नविहगो नित्यस्मादहं भोगी सर्वभोगोपकरणैरुपैतः सिद्धो
हं पुत्रभत्यादिभिः सहोपैः संपन्नः स्वतोपिवलवान्तं तेन जस्वी स
खी सर्वथानीरोगः १५ ॥

रुसमेवेनयेती ९

यवं तेषां धनं लब्धं प्रपंचे रात्रीं दृष्ट्वा भावं प्रपंचयति असौ मयेति
मया तिथीरेणानिवलवता सौ यत्तदन्तनामा शत्रुर्दतो मारितः अपि
निष्प्रेया नापरान् शत्रुनहनियामिमतः कोपिनजीविष्यतीत्यर्थः
चशब्देन तेषां धनं दारादीन् स्ववाक्येन नास्ति अयिनिष्प्रेया नापरान्
नयिष्यामीति सूचितम् ननु जयस्तीस्वराधीनो भवेत्ते विना कथमरी
नृ जेष्यसीति चेन्न ग्राह इत्यरोहमिति अहमेव स्वरः सर्वेषां नियन्ता
स्वतंत्रो न कोपिमदम्य इत्यरोः स्तीत्यर्थः ननीस्वरः सर्वयत्तकर्मणा
भोक्ता त्वं कथं भवसीति चेन्न ग्राह भोगी स्वतो निर्द्विजलभोगसंपन्नो
हमेव नायः ननीस्वरस्सिद्ध इति चेन्न ग्राह सिद्धस्वतः प्रत्यक्षसि
द्धो हमेव सतपरोक्षः केन दृष्टः स्वपुष्पावदित्यर्थः ननीस्वरप्रसा
दादेव सर्वेषां वलं सखि च भवती चेन्न ग्राह वलवान् सखी स्वतपवाहं
वलवान् ललितः तथा स्वतपवाहं सखी नस्तीस्वरात् यदिकश्चिदीष
रंकल्पयति तर्हि नृ स्वरमा मेव स्वरं चल्पयत मजोः न्यस्य स्वतंत्रत्वा
नपलव्योरित्येव ते मन्यते १५ ॥

+ एवं लोभं प्रपंचतदभिप्रायकथनेनेवतेषां क्रोधं प्रपंचयति ॥

मधुसूदनीटीका १० ॥

+ अथ सौदेवदत्तनामामयाहनः शत्रुरतिदुर्जयः अत इदानीमनाया
सेनरनिष्ठे हनिष्णामि अपरान सर्वानपि शत्रून् न केऽपि मत्सका
शास्त्री विषयीत्यपेक्षः चकारात्र केवलं हनिष्णामितान् किंतु तेषां
धनदारादिकमपि गृहीष्णामीत्यभिप्रायः कृतस्त्वैव हृष्यं सामर्थ्यं त्व
त्तुल्यानां त्वदधिकानां वा शत्रूणां संभवादित्यत आह ईश्वरो हं न केव
लं मानुषोऽयं न मत्तुल्योऽधिको वा कश्चित्पान् किमेते करिष्यन्ति वराकाः
सर्वथानास्ति मत्तुल्यः कश्चिदित्यनेनाभिप्रायेणोत्तरं विवृणोति
यस्मादहं भोगी सर्वभोगोपकरणैरुपेतः सिद्धो हं पुत्रभृत्यादिभिः स
हायं सम्पन्नः स्वतोऽपि बलवानत्यंतं तेन स्वीसुखी सर्वथानीरोगः

१४ ॥

सदानंदीटीका ११

यवं प्रपंचतदभिप्रायकीर्तनात् संप्रपंचयति क्रोधं तेषां श्रीह
रिरव्ययः १ मया सौदेवदत्ताद्याहनः शत्रुः सदुर्जयः हनिष्णाम्यपरा
सर्वानपि शत्रून् स्वैव न च अपरं शत्रुं यच्छत्रुः संशयो जीवने दमः न के
वलं हनिष्णामि किंतु तेषां धनदिकं १ गृहीष्णामीत्यभिप्रायश्चकारा
दत्र गम्यते कृतस्त्वैव सामर्थ्यमीदृशं हियतोऽपरे त्वत्तुल्या अधिक
किं न शत्रुं स्वैवोच्यते न केवलं मनुष्योऽसि येन त्वत्तुल्योऽधिकोऽथवा ५
कश्चित्पान् देतये किं करिष्यन्ति वराकाः सर्वथानास्ति मत्तुल्यः कश्चि
दत्र ईश्वरोऽहं विवृणोतीत्युत्तरं च तदभिप्रायतो हरिः यतो हं भोगसाम
ग्रीपुनः सिद्धो हमित्यतः २ पुत्रभृत्यादिभिर्भुक्तः स्वतोऽपि बलवान
हं सर्वथा हं च नीरोगोऽत्यंतं पुण्यैरनोद्युतः ८ १४ ॥

नीलकंठीटीका १२ ॥

क्रोधपरायणत्वं कामपरायणत्वं च पूर्वोत्तराभ्यामर्थभ्यामाह असा
विति ईश्वरः समर्थः सर्वेषां निग्रहे सिद्धः लब्धाविलभोगसाधनः
बलवान् विषयोऽपि भोगसमर्थः अत एव सुखी १४ ॥

आनंदीटीका १५ ॥

सिद्धः सम्यग्मादिना समूर्णमनोरथः ॥ १५ ॥

श्री.
गी. टी.
घो.

रामकंठीटीका १४

इयं चान्यदन्नादिभविष्यतिसत्त्वमापत्स्यते तथा सौकश्रिद्रिय
वीयादितः परानपितैस्तेरुपायै व्यापादयिष्यामितथाहमीश्व
रोदयपुरुषादीनां स्वामी तथा हं मोगी विषयसखानुभवितासि
होलव्यप्रतिष्ठो हं तथा बलवान् दाह्यो युक्तो हं तथा सखी स्वीकृ
ताभिलषितविषयः १४ ॥

लासिकी दसगुणीटीका १५

किंच ईश्वरोदयपुरुषादीनां स्वामी भोगी विषयसखानुभविता ॥
सिद्धः कृतकृत्यः १५

पंचोलेटीका

असाविति मया असौ दुर्जयः प्राप्नुहेतः अयानपिवराकान्द
नियो अहे ईश्वरः मन्त्रः अन्यो नास्ति अहे भोगी भोगवान् सर्व
प्रकारेण सिद्धः संयत्तः पुत्रैः ननु भिन्नवलवान् सखीवाहेपव

भगवतीरसमिहोधिनी

किंच असाविति असौ देवदत्तो नाम मया हतः प्राप्नुविति हनि
ष्ये वा यानुर्जयानपीति सर्वसदा ईश्वरोदमित्यादिलक्षणं
इदं कावंच स्वस्मिन्त्ययमेव मन्यमानाश्च ते इति १४ ॥

मधुभाष्य

१४ ॥

भाषा अनुवाद १४

और इस शत्रुको हम मार डालेंगे और इसको मार लिया है
और हम जो चाहें सो करें हम कर्ता का स्मरण तो दण्ड
भर भी नहीं और हम भोगी हैं हम सिद्ध हैं जो कुछ करना
कर चुके हैं हम बलवान हम सखी हैं इन सब बातों का
स्मरण तो दण्ड भर भी नहीं भूलते परकाल बलवान
की सृष्टि को तो एक वार्गी ही भूल गये हैं कि वह का क
रेगा १४

होए

यह मैंने रिपु दत्त कियो दत्त हूँ गो फिर और मैं समर्थ हूँ भो
गी हूँ सिद्ध सखी बल मोर १४॥

50

...
...
...
...
...
...
...
...

...
...

आफोभिजनवानस्मिकोन्योस्ति सदृशो मया
यद्येदास्यामिमोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः

१५ शंकरभाष्यटीका १

आफो इति आफोयनेनाभिजनवान् सप्तपुरुषं श्रोत्रियतादिसंय
त्रलेनापि न मम तत्त्वोक्तिकश्चित् कोन्योस्ति सदृशस्तत्त्वो मया किं
च यद्ये यागेनाप्यनानभिभविष्यामि दास्यामि नदादिभ्यः मोदिष्ये
हर्षानि शयं प्राप्सामीत्येवं अज्ञानेन विमोहिताः अज्ञानविमोहिताः
अविवेकभावमापन्नाः १५ ॥

आनंदगिरिटीका २

विद्यावन्मथनाभिजनैः सप्तत्वेनास्तीत्याह आफो इति तथापि या
गदानाभ्यान्तत्त्वेन वा कश्चिदधिको भविष्यतीत्याशंकाह किंचे
ति नच तेषामेवोभिप्रायः साधीयानित्याह इत्येवमिति १५ ।

स्वामिकृतटीका ३

किंचाफो इति आफोयनादिसंपन्नः अभिजनवान् ऊलीनः यद्येया
गायनुष्ठानेनापि दीक्षितान्तरेभ्यः सकाशात् महती प्रतिष्ठा प्राप्सामी
दास्यामि स्तावकेभ्यो मोदिष्ये हर्षं प्राप्सामीत्येवं अज्ञानेन विमोहितमि
थाभिनिवेशं प्रापिताः १५ ॥

पिशाचभाष्यटीका ४

अभिजनवान् बंधुजनवान् दास्यामि गोभूदिरण्यादि अर्थिभ्यो वित
रिष्यामिमोदिष्ये हर्षानि शयं च प्राप्सामीति यवमज्ञानविमोहिताः अ
विवेकेन विमोहितास्ततः १५ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

आफोति अहंसत आफो अभिजनवानस्मि सतत्त्वो न म ऊले प्रसू
तोस्मि अस्मिं लोके मया सदृशः कोन्यः स्वसामर्थ्यस्य सर्वविभवो
विद्यते यद्येदास्यामिमोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ईश्वरानुग्रहनिर
पेक्षणा स्वयमेव यागदानादिकं कर्तुं शक्यमित्यज्ञानविमोहिता म
न्यन्ते १५ ॥

सप्तार्थ १५

परमार्थप्रपाटीटीका ७

किंच आशु इति आद्यो धनसमृद्धः अभिजनवानृज्जलीनः मया स
दृशः कोस्तिनकोपीत्यर्थः अथ यस्मात्समर्थोऽप्यत्यर्थमनोरथानाह
यत्पुत्र इति यत्पुत्रेयागं करिष्ये दास्ये तुलाभारादिना दानं करिष्ये एवं तुला
कोनरकरणेन मोदिष्ये हर्षं प्राप्स्यामि इत्यज्ञानेन मोदितमिच्छाभि
निवेशं प्रापिताः १५ ॥

वनमालीटीका ८

वनमालाहाका ७
 आकोथनवानग्रभिजनवानरुलीनोपहमेवास्मि अतःकोन्यो
 स्तिसदृशोमयानकोपीत्यर्थः यद्येयागेताप्यनानभिभविष्यामि
 दास्यामिधनंस्त्रावकेभ्योनटादिभ्यस्ततश्चमोदियेमोदहर्षप्रा
 प्येतर्क्यादिभिः सहत्येवमज्ञानेनाविवेकेनविमोदिताः १५ ॥

ऊसमवैजयंतीटीका १८

पुनरपि तेषां उष्टुतामाह आहोभिजनवानिति आहः स्वतपवद्व्या
दिसम्पन्नोहमस्मिन्नतकेनतकेनचित्रिमित्रेन अभिजनवान्कुलीन
आहमेवास्मिन्नान्योमयासदृशः नोपरः कोस्मिन्नकोपीत्यर्थः अ
तोहेस्वसामर्थ्येनैवयद्येयत्तकरिष्येदास्येस्ववलेनैवाहंदानंकरिष्येमा
दिष्येस्वस्यर्थेसरज्जुलभस्ववलेनैवप्राप्यहर्षप्राप्तेयदास्ववलेनैवा
हयद्येदिष्टांगनानांसंगतिकरिष्येदास्यामितासामथरादित्वएउ
यिष्णामिमादिष्येताभिः सहस्वर्गहर्षप्राप्तामीत्येवमज्ञानविमोहि
ताः संतस्तेजननरकेयन्तेतात्पुनरेणसंबन्धः १५

मधुसूदनीटीका १८

ननु धनेन कुलेन वा कश्चित् तस्यः स्यादित्यतः

आह

आकाशः धनवानयमिजनवानजलीनोपहमेवासि अतः कोनोसि
मया सहशेनकोपीत्यर्थः यागेनदानेनवाकश्चिन्त्यः स्मादित्यत
आह यदेयागेनाप्यनभिभविष्यामि तास्यामिधनंस्त्वावकेभ्योन
हादिभ्यश्च ततश्चमोदिष्येमोदहर्षलक्ष्येनतेर्क्यदिभिः सहइत्येवम
ज्ञानेनाविवेकेनमोदिताः विविधा मोहभ्रमपरम्पराप्रापिताः ॥ १५ ॥

सदानंदीटीका ११

कश्चिदनेन किं न स्यात्तत्त्वत्वात्कुलेन वा इत्यत्र ह धनीयस्मादहमेव व
मत्समः १ कुलीनोऽप्यहमेवास्मिन्नकश्चिन्मत्समोऽपरः यागेन वा य
दानेन कोऽप्यस्तीहमेव मत्समः २ अमानभिभविष्यामि यागेनाहं तथा
यान् दानेन स्तावकेभ्यो हं धनं दास्यामि पुच्छले ३ हर्षे लक्ष्मण
तोहं वै नर्तकादिभिरेव च इत्येवमविवेकेन प्रापिता वरुविभ्रम १५

नीलकंठीटीका १२

आलोथनी अभिजनवानकुलीनः अज्ञानेन अविवेकेन मोहिताः
विविधं भ्रमं प्रापिताः ॥ १५ ॥

आनंदीटीका १३

आलोथनवान् अभिजनवानकुलीनः बंधुपरिवारयुक्तश्च १५

रामकंठीटीका १४

तथा लोथनवानभिजनवानकुलीनो हं किं वरुणा कः परो मया
तुल्यो विद्यते तथा यद्येयज्ञानाच्चरिष्यमिदास्यामितथा मोदिष्ये
हर्षमनुभविष्यामीत्येवंविधे भूतवर्तमानभविष्यत्कालभावि
ष्यशरीरविषयादिषु निमेषु भावेषु विकल्पनेन कं प्रतिक्षणं विद्यमा वि१५तो
नत्वात् १५ ॥

लासिकी वसुधालीटीका १५

किंच आलोथनादिसम्पन्नः अभिजनवानकुलीनः किं वरुणा को म
या सदृशो नोस्मिन्नकोऽपि इत्यर्थः यद्येयागेनाप्यमानभिभ
विष्यामि दास्यामि स्तावकेभ्यो न नर्तकादिभ्यश्च न तस्मै
दिष्ये हर्षं प्राप्स्यामीत्येवमज्ञानेनाविवेकेन विमोहितमिष्या
भिनिवेशं प्रापिताः १५ ॥

पंचोलेटीका

अहमाह इति अहमाहः धनेन संपूर्णः अभिजनवानकुलीनः
संपुरुषः श्रोत्रियत्वादिसंपन्नोऽहमस्मि मया सदृशः अन्यः कोऽपि

56

किंवाष्ट्येति आष्टोथनादिसंपन्नोभिजनवान्कुलीनोतयव
मयासमोन्यः कोक्ति यद्येदमेवयागायनृष्टानेनमदतीप्रति
ष्टांप्राप्त्यामीत्यर्थः दास्यामिथनंदानसात्करिष्यामीत्यर्थेति
ष्टांस्तस्यकर्मणाः स्वधर्मस्यफलेनमोदिव्येस्वर्गत्वात्तद्भोगेना
नुमोदिव्येइत्याह्यातलक्षणायापिदुर्मदेनादहताश्चतेतान
विमोदिताउच्यन्तेइति १५॥

मधुभाष्य

भाषा अनुवाद १५

और हम धनी हैं हम अभिजनवान् चर्चात कुलीन तथा यज्ञ
दान आदि जो कभी किया तो समझते हैं कि हमारी वरावर
और किसीने नहीं किया लोगो मे हम वही प्रतिष्ठा पावेंगे अ
र्थात् प्रशंसा होगी और जो कोई हमारी स्तुति करेगा उसको
हम धन वस्त्रादि देयेंगे और उसपर प्रसन्न होयेंगे इस प्रकार
के मनुष्य अज्ञानसे विमोहित मिथ्या अभिनिवेशको प्राप्त
हैं ^५इहे मनोरथो मे इहे है १५ ॥

टीका

होयनवान् कुलीन हों और को हे मोहि समान यज्ञकरदेशा
नंद हों मोहित यह अज्ञान १५॥

59

अनेकचित्रविभ्रंतामोहजालसमाहताः प्र
सक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेषु चै १६

शंकरभाष्यटीका १

अनेकेति अनेकचित्रविभ्रंता उक्तप्रकारेनेकेष्विन्नेर्विविधं
भ्रंता अनेकचित्रविभ्रंतामोहजालसमाहताः मोहो विवेको ज्ञा
ज्ञाननदेव जालमिवावरणात्मकत्वात्नेन समाहताः प्रसक्ताः
कामभोगेषु काम्यन्तरिति कामाः विषयास्तेषामुपभोगेषु का
मभोगेषु तत्रैव निषणाः सन्तस्तेनोपचितकल्मषाः पतन्ति
नरकेषु चै वैतरण्यादौ १६ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

उक्तप्रकारविवर्धयेण कृत्वा कृत्यविवेकविकलानां किं स्यादित्य
पेक्षायामाह अनेकेति कामा विषयास्तेषां भोगेषु तत्रप्रयुक्तेषु
उपभोगेष्विति यावत् १६ ॥

स्वामिकृतटीका ३

एवंभूताय तत्रासुवन्ति तच्छृणु अनेकेति अनेकेषु मनोरथेषु प्र
वृत्तंचित्रमनेकचित्रं तेन विभ्रंता विद्विषास्तेनैव मोहमयेन जाले
न समाहताः मत्स्यावस्त्रमयेन जालेन यंत्रिताः एवं कामभोगेषु
प्रसक्ता अभिनिविष्टाः सन्तः अमुचौकशमलेन नरके पतन्ति १६ ॥

पिशुनभाष्यटीका ४

अनेकचित्रविभ्रंताः अवस्थिताः जाले ३ वमोहः कामभोगेषु प
तन्ति निषीदन्ति १६ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

अनेकेति इष्टादिसहकारमृतेसेनैव कर्तृशक्यमिति कृत्वा एवं क
र्तृमेतच्च कुर्यामन्यच्च कुर्यामित्यत्र अनेकचित्रविभ्रंता अनेकचित्रत
या विभ्रंताः एवं रूपेण मोहजालेन समाहताः कामभोगेषु प्रक
र्षणसक्ताः मध्ये मृता अमुचौ नरके पतन्ते १६ ॥

श्री.
गी.टी.
घो.

अभिनवगुप्तटीका ६

सप्तार्थ १६

परमार्थप्रपाटीटीका ७

॥

किंच अनेकेति अनेकेषु व्यर्थमनोरथेषु प्रवृत्तं चित्तमनेकचित्तं तेन
विशेषतो भ्रंतास्तेषामुद्धारः कादापि नास्तीत्याह मोहजालसमाहृता
इति यथासूत्रमयजालान्तः प्रविष्टानां मत्स्यानां अतिर्गमः तथा मोह
जालसमाहृतानां कामभोगेषु प्रकर्षणसक्ताः अमुचौ कल्मषरूपेन
रुके पतन्ति अत्रैतत्कृतं भवति तस्याववदतिः सर्वास्वप्नाप्रवस्य
योः एव स्यावसरे न्यस्य यन्मिथ्यात्वं प्रतीयत इत्यादिवैतथ्यापत्तिषु
कृष्णतिभिः स्वाप्रवचनारुष्टेन न जाग्रदवस्थायापि मिथ्यात्वं दर्शितं
तमासीदिदानीं तस्य स्वरूपेणैव मिथ्यात्वं मनोरथरूपत्वेन भगवता वि
स्तरेण प्रकटीकृतं १६ ॥

वनमालीटीका ८

उक्तप्रकारेणैकैस्त्रैस्तत्तदसंकल्पैर्विविधभ्रंताः यतो मोहजाल
समाहृताः मोहोद्दिता हि तवस्तु विवेकासामर्थ्यं तदेव जालमावरणा
त्मनेन बंधुहेतुत्वात् तेन सम्प्राप्तताः सर्वतो वेष्टिताः मत्स्याश्च सू
त्रमयेन जालेन परवर्णीकता इत्यर्थः अत एव स्वानिष्टसाधनेषु पिका
मभोगेषु प्रसक्ताः सर्वथा तदेकपराः प्रतिक्षणमयवीयमानकल्म
षाः पतन्ति नरकैर्कृतं भयाकषेतरणपादौ अमुचौ विण्मूत्रश्लेष्मादिपूर्णं
१६

ऊसमवैजयंतीटीका ९

किंच अनेकचित्तेति अनेकचित्तविभ्रंताः अनेकेषु चिरकालयत्न
साधेषु पशुपुत्रकलत्रयनादिषु वस्तुषु यत्नितं तत्तन्मालनाद्यामकं
तेन विभ्रंताः विदिताः अत एव मोहजालसमाहृताः तन्निषेधेषु यो
मोहो वैचिंत्यं स एव जालस्तेन सम्प्राप्तताः मत्स्याश्चैतस्तेनोभ्रमेतस्ते
तो निर्गतमत्तमा इत्यर्थः कामभोगेषु कामेन खलारूपकेन न तत्रास्व
विहितेन ये भोगास्तेषु प्रसक्ताः अभिनिविष्टाः सन्तो यद्विषये मत्तास्त
र्हि अमुचौ महारौरवकालसूत्रवैतरणपादौ कष्टरूपेन रके निरये

अनेकचित्रविभ्रंतामोहजालसमाहताः प्र
सक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेषु चै १६

शंकरभाष्यटीका १

अनेकेति अनेकचित्रविभ्रंता उक्तप्रकारैरनेकैश्चिन्नैर्विविधं
भ्रंता अनेकचित्रविभ्रंतामोहजालसमाहताः मोहो विवेको ज्ञा
ज्ञाननदेव जालमिवावरणात्मकत्वात् तेन समाहताः प्रसक्ताः
कामभोगेषु काम्यनरिति कामाः विषयास्तेषामुपभोगेषु का
मभोगेषु तत्रैव निषणाः सन्तस्तेनोपचितकल्मषाः पतन्ति
नरकेषु चै वैतरण्यादौ १६ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

उक्तप्रकारविवर्धयेण कृत्वा कृत्यविवेकविकलानां किं स्यादित्य
पेक्षायामाह अनेकेति कामा विषयास्तेषां भोगेषु तत्र प्रयुक्तेषु
पभोगेषु चिति यावत् १६ ॥

स्वामिकृतटीका ३

एवंभूताय तस्यामुवंतितकृण अनेकेति अनेकेषु मनोरथेषु प्र
वृत्ते चित्रमनेकचित्रं तेन विभ्रंताविति प्राप्तौ नैव मोहमयेन जाले
न समाहताः मत्स्या इव सूत्रमयेन जालेन यंत्रिताः एवं कामभोगेषु
प्रसक्ता अभिनिविष्टाः सन्तः अमुचौकशमलेन नरके पतन्ति १६ ॥

विष्णुचभाष्यटीका ४

अनेकचित्रविभ्रंताः अवस्थिताः जाल इव मोहः कामभोगेषु प
तन्ति निषीदन्ति १६ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

अनेकेति अमुखादिसहकारमृते सेनेव कर्तृशक्यमिति कृत्वा एवं क
र्माभेदं च कुर्यामन्यच्च कुर्यामित्यनेकचित्रविभ्रंता अनेकचित्रत
या विभ्रंताः एवं रूपेण मोहजालेन समाहताः कामभोगेषु प्रक
र्षणसक्ताः मध्ये मृता अमुचौ नरके पतन्ते १६ ॥

श्रीः
गी. टी.
षो.

अभिनवगुप्तीका ६

सप्तार्थ १६

परमार्थप्रपाटीटीका ७

॥

किंच अनेकेति अनेकेषु अर्थमनोरथेषु प्रवृत्तचित्तमनेकचित्तेन
विशेषतोऽंतास्तेषामुद्धारः कादापि नास्तीत्याह मोहजालसमाहता
इति यथासूत्रमयजालातः प्रविष्टानां मत्स्यानां अतिनिर्गमः तथा मोह
जालसमाहतानां कामभोगेषु प्रकर्षणसक्ताः अमुचौ कल्मषरूपेन
रुके पतन्ति अत्रैतत्कृतं भवति तस्याववदन्तिः सर्वास्वप्नाप्रदवस्थ
योः पवस्वावसरेन स्पृशन्मिथ्यात्वे प्रतीयत इत्यादिवैतथ्यापत्तिषु
कृष्णनिभिः स्वापव्यवहारदृष्टान्तेन जाग्रदवहारस्यापि मिथ्यात्वे दर्शित
तमासीदिदानीतस्य स्वरूपेणैव मिथ्यात्वे मनोरथरूपत्वेन भगवता वि
स्तरेण प्रकटीकृतं १६ ॥

वनमालीटीका ८

उक्तप्रकारेनेकेष्विष्येस्तत्रैव संकल्पे विविधं भ्रंताः यतो मोहजाल
समाहताः मोहोद्दिताहितवस्तुविवेकासामर्थ्यतदेव जालमावश्या
त्वेन वंधुहेतुत्वात् तेन सम्प्राप्तताः सर्वतो वेष्टिताः मत्स्याश्च सू
त्रमयेन जालेन परवशीकृता इत्यर्थः अतएव स्वानिष्टसाधनेष्वपि का
मभोगेषु प्रसक्ताः सर्वथा तदेकपराः प्रतिलक्षणमप्यधीयमानकल्म
षाः पतन्ति नरके कृतं भयाकषेतरणपदौ अमुचौ विण्मूत्रश्लेष्मादिपूणे
१६

इसमवैजयंतीटीका ९

किंच अनेकचित्तेति अनेकचित्तविभ्रंताः अनेकेषु चिरकालयत्न
साधेषु पशुपुत्रकलत्रयनादिषु वस्तुषु यत्नितं तत्तन्मालनाद्यासकं
तेन विभ्रंताः विदिताः अतएव मोहजालसमाहताः तन्निविष्टेषु यो
मोहो वैचित्त्यं स एव जालस्तेन सम्प्राप्तताः मत्स्याश्चैतस्सतोऽभ्रमंतस्स
तो निर्गतमक्षमा इत्यर्थः कामभोगेषु कामेन सेव्यारूपकेन न तत्रास्व
विहितेन ये भोगास्तेषु प्रसक्ताः अभिनिविष्टाः सन्तो यदि मध्ये स्ततास्त
र्हि अमुचौ महारौरवकालसूत्रवैतरणपदौ वनिकहृदयेन रके निरये

पतंति नरक इत्यनेनैवाशुचित्वे सिद्धेऽपि पुनर्ग्रहणस्यायमा
 शयः सक्ता दृष्ट्या ब्रह्मादीनां सत्त्वादिमहर्लोकानां वा सिनां दृष्ट्या
 सुरेन्द्रादिलोकस्त्वं दृष्ट्या मनुष्यलोकस्त्वं दृष्ट्या अश्वक रादियो
 निरित्येवं पूर्वपूर्वत उत्तरोत्तरेषां लोकानां अनाधिक कष्टत्वेन न
 रकत्वे सिद्धेऽशुचित्वेनास्ति यत्तस्मात्पुनरुक्तमप्येव नोभेयि सखडः
 खेः सः वेतरणादिषु त्रकेवलं डः खेः पुनरप्येव न तसखगंधलेषो
 पीति १६

मधुसूदनीटीका १०

उक्तप्रकारैरनेकैः चित्तैस्तत्तद्दृष्टसंकल्पैर्विविधं भ्रंशः यतो
 मोहजालसमाहताः मोहो हि नाहितवस्तुविवेकासामर्थ्यत
 देवर्जलमावरणात्मकत्वेन बंधहेतुतात् तेन सम्पगाहताः
 सर्वतो वेष्टिताः मत्स्या इव सूत्रमयेन जालेन परवशीकृता इ
 त्पर्यः अतएव स्वानिष्टसाधनेष्वपि कामभोगेषु प्रसक्ताः स
 र्वथा तदेकपराः प्रतिक्षणमुपवीयमानकल्मषाः पतंति नरके
 वेतरणादावप्युच्ये विण्मूत्रश्लेष्मादिशरी

१६ ॥

सरानंदीटीका ११

तर्नेऽष्टैकसंकल्पैरनेकैः प्रागुदीरितैः कामिनो विविधं भ्रंशः
 मोहजालेन वेष्टिताः १ मत्स्या इव हि सौत्रेण जालेन विवशीकृ
 ताः सानिष्टसाधनेष्वेव कामभोगेषु तमराः प्रतिक्षणं वर्द्धमान
 कल्मषानरकेऽप्युच्ये ३ पतंति श्लेष्मा विण्मूत्रशरी वेतरणीमु
 खे ४ १६ ॥

नीलकंठीटीका १२

अनेकं नास्ति एकं चिंतनीयं यस्मिन् अनेकं वक्रप्रविषयेषु पूर्वे
 केषु लभ्यं चिंतयेषां ते अनेकचिन्तास्तैश्च ते विभ्रंताः किमिदमा
 दोसाधनीयमिति विशेषेण भ्रंशाज्जलाः अनेकचिन्तविभ्रंताः
 मोहः असत्त्वपिसदुद्दिस्तदेव जालेन तेन सम्पगाहताः प्रसक्ताः
 प्रकर्षणलगाः अशौचा विण्मूत्रादिमये १६ ॥

श्री. आनंदीटीका १३
जी.टी. अमुचावत्यंतामेथेनिरयेनरकेगर्भवासेच १६ ॥
घो. रामकंदीटीका १५

रामकंठीटीका १५

वक्रविधमनेकरूपं चित्रं येषां ते तथा तपव विभ्रान्तास्तत्वाव
गमाभावाद्विशेषेण भ्रान्तान्न वस्थिताः यतो मे हस्यैव तमो.
नृपस्याज्ञानस्पवशांगताः तत्पारतन्त्र्यं प्राप्ता स्तनश्च कामाना
शब्दादि सुखानां भोगे नु भवेत्सक्त्या अत्यंत परतरूपेण प्रकर्षे
ण सक्तानि मय चित्राः । १६ ॥

एतन्मन्त्रानि मन्त्रविद्यायाः ॥ १६ ॥

किंच-अनेकैरुक्तप्रकारैश्चिन्तैर्हृदयसंकल्पैर्विशेषेण भ्रान्ता अनव
स्थिताविदिताः मोहः अविवेक एव जालमाना यस्तेन सम्प
गाह्यतामनस्या इव नियन्त्रिताः तथा विषभोगे एव प्रकर्षे
ण सक्तालीनचिन्ताः एवंविधा उक्तलक्षणाः पुरुषा अप्रा
चौ विण्मूत्रपुरीषादिपूर्णेन रकेवैतारण्यदौपत्यवपुषं
निमज्जन्ति ॥ १६ ॥

॥ १६ ॥

पदभूतायत्तप्राप्नुवन्ति तदाह अनेकेति अनेकचित्तविभ्रं
ताः दृष्ट्वोक्तप्रकारैरनेकथावितसंकल्पैः विविधं भ्रंता मोह
जालसमाहताः मोहो विवेकः अज्ञानेन देवाः ॥ वरणीत्स
कक्षात् जालमिव जालेनेन समाहताः कामभोगेषु प्रसक्ता
स्तेत्रैवासक्तास्तेन वहु संवितकल्मषा अशुचौ वैतथ्यपादो
नरके पतन्ति नरके निवासो भवति १५

रत्नवीरसमिद्धोत्थिनी ॥
इत्येवंदूष्यनेकेषु मनोरथेषु वित्तं प्रवृत्तं येषां तेनेकविता अ

तएव विभ्रंताविद्धिसुबुद्धयो मोहजालसमाहता मोहो ममता
लक्षणा सयवजाले बंधनं तेन समाहतास्तदंतर्गता अतएव च
कामोपभोगेषु प्रसक्ता आविष्टाः करुणा पताहृष्टाश्च ते क.
लमाह पतंति नरके सुवाविति अमुचौ पापदूषे नरके पतं
तीत्यर्थः १६॥

मधुभाष्य

१६

62

कमल विभूति त्रिभुवन-महामहोदयः ॥ १ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
सर्वत्रयं श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

भाषा अनुवाद १६

ऐसे मनुष्य जिस प्रकार का फल पावते हैं सो सुनो कि अनेक
चित्र कहें मनकी लाषो अभिलाषो मे प्रवृत्त जो चित्र तिससे विदे
प को प्राप्त ये लोग सोई सोई मोहमय जाल से घेरे ऊये अर्था
त सूतके जालसे वह मनुष्य के समान बन्धे हैं और कामभोग
मे आसक्त होके अशुचि जो क्लेशयुक्त नरक तिसमे ही पडते
हैं । १६ ॥

होहा

बहुतचितविश्रान्ति मोहजालयुत होय कामभोगमें स
क्त है अशुचिनरक परें सोय १६ ॥

1998

122

आत्मसंभाविताः सत्त्वाः धनमानमदात्विताः
यजंते नामयज्ञैस्तदभेनाविधिपूर्वकं १७ ॥

शंकरभाष्यटीका १

आत्मेति आत्मसंभाविताः सर्वगुणविशिष्टतयात्मनैवात्मनि संभा
विताः आत्मसंभाविताः न साधुभिः सत्त्वा अप्रणतात्मानो धनमा
नमदात्विता धननिमित्तोमानेमदश्च ताभ्यां धनमानमदाभामन्ति
ता यजन्ते नामयज्ञैर्नाममात्रैर्यज्ञैस्तदभेन धर्मधुजितया अविधि
पूर्वकं विहितोक्तेः निवर्तयतारहितैः १७ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

ननु तेषामपि केषांचिद्वैदिके कर्मणि यागदानादौ प्रवृत्तिप्रतीते
रयुक्तं वैतरणादौ यतनमिति चेन्नग्राह्य आत्मेति आसुरीसंपद
मभिजातैरधर्मज्ञानमेव संवीयते प्रवृत्तैरपि वैदिके कर्मणि
नैव पुण्यमित्युक्तं १७ ॥

स्वामिकृतटीका ३

यद्येति च यस्तेषां मनोरथ उक्तः स केवलं दंभाहंकारादिप्रधान एव
न तत्सात्त्विक इत्यभिप्रेयनाह आत्मसंभाविता इति ताभ्यां आत्मनै
व संभाविताः पूज्यतांतीता न तसाधुभिः कैश्चिदत एव सत्त्वा अन
याधनेन योमानश्चमदश्च ताभ्यामन्तिताः संमः ते नाममात्रेण ये य
ज्ञास्तनामयज्ञाः यदा दीक्षितासामयाजीत्येवमादिनाममात्रप्रसिद्ध
ये ये यज्ञास्तैर्यजंते कथं दंभेन न तश्च दयाविधिपूर्वकं च यथा भवति
तथा १७ ॥

पिपाचभाष्यटीका ४

आत्मना संभाविताः पूजिता सत्त्वाः पुरुदेवतेष्वप्यप्रणताः धननिमि
त्तोमानो धनमानश्चमदश्च धनमानमदोताभ्यामन्तिताः यजंते पूजयं
ति नामयज्ञैः नामप्रधाना यज्ञाः दंभेन धार्मिकत्वेन यत्नेन अविधि
पूर्वकं १७ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

आत्मेति आत्मनैव संभाविताः आत्मनैवात्मानं संभावयंतीत्यर्थः
सत्त्वाः परिपूर्णमयाः न किंचित्कुर्वाणाः कथं धनमानमदात्विताः

श्री.
गी.टी.
षो.

64

यत्नेन विद्याभिजनाभिमानेन च जनितमदाविताः नामयसैर्नीमप्र
योजनैर्यसैः यजेतेतदपि दंभेन यष्टुत्वायनायश्रविधिपूर्वकं अथ
योदिते यजेते ते चेदहं भूला यजेत रम्याह १७ ॥

अभिनवगुप्तटीका ६

सप्तमं १७

परमार्थप्रपाटी ७

अत्र मनोरथद्वयं संभावितो संभावितश्च तत्रैवेति नान्यथा नादिवि
षयभोगमनोरथसंभावितः सापि देवाधीनत्वात्प्राक्तिकः असें भावि
तस्तु रात्र्याप्यादिसकलभोगैर्मनोरंजने पवमस्यमिष्याभूतं ॥
ज्ञाने तोपि मनोरथापरंपरामातसेति तेषामुद्धारः कदापि नास्तीत्यर्थः
तत्र केदिव्यणिकासु स्वार्थसखिः स्वमसमेव तस्यापितस्यानुभव
स्तदा नीतयेव मुक्तौ रजतस्यमिष्यामनोरथात्पेतं विना न भूतिं स
र्वतस्तनुभूतामखिलोपि स्यात्तनोरथमयोद्यवहारः युक्तितस्तनु
भवादनैव तं तत्प्रवात्तमुदितं मनिरवैर्यैः सखैव परिकल्पितैरपि सैष
वसंभावितैर्मनोरथशतैः करोत्यनुदिनं मनोरंजने निजायुषिक
नार्थतां वदितितावतैवात्यधीः कथं तपरिवर्णते तनुभूताम
होमूठतेति विस्मयुराणोमोभयोर्याने मनोरथानां न समाप्तिर
स्ति वर्षायुतैरप्यथ ॥ वापिलदेः ॥ पूर्णेषु पूर्णेषु पुनर्नवानामुत्पत्त
यः संति मनोरथानां पञ्चागतायौवनिनश्च ज्ञाताः दारैश्च संयोग
मिताः प्रसूताः दृष्टाः संतास्तनयप्रसूतिं दृष्टुं पुनर्वाच्यं निमित्तरा
त्तयं जीवतो नैव मनोरथानां संतोस्ति विज्ञातमिदं मया यमनोरथा
सक्तिपरस्य चित्तन जायते वै परमार्थसंगति किंच यात्मना सेनैवं सं
भाविताः पूज्यतां नीताः नायैः कैश्चित् तावतैव स्तथा अनल्पधनमा
नाभ्यामदोगर्वस्ते नातिनाः संतो दंभेन यत्ते यजेत न परमार्थवद्या ॥
तथापि यत्तफलं प्राप्स्यते चेति चेन्न शक्यं अविधिपूर्वकमिति द्रव्या
शायमुदिरविधिस्तत्पूर्वकं कर्मफलाय न भवतीत्यर्थः १७ ॥

वनमालीटीका ८

ननु तेषामपि क्वचिद्वागदानादौ प्रवृत्तिदर्शनात्कथं सर्वथानरकपात

सुशार आत्मेति सर्वगुणविशिष्टावयमित्यात्मनैव संभाविताः पू
 जतां प्रापिताः न तसाधुभिः सुखाग्रप्रप्रायतो धनमानमदान्विताः
 धननिमित्तोद्योमानात्मनि शयप्रसन्नधीर्यस्तन्निमित्तप्रयोम
 दः परस्मिन्गुर्वीदावप्यप्रसन्नताभिमानस्ताभ्यामन्वितास्तेनामयसै
 नाममात्रयसैर्न तात्विकैः दीक्षितः सोमयाजीत्यादिनाम संपादकैर्वा
 यसैरविधिपूर्वकम् विहितकर्तव्यतारहितैर्दंभेन धर्मधुजितयान
 तप्रदयायजनेन अतस्तत्फलभाजो न भवेतीत्यर्थः १७ ॥

उत्समवेजयंतीतीका ६

एवंतेषां उपाचरणेन नरकप्राप्तिमुक्तेदानीमशास्त्रीयं यजनप्रका
 रमाह आत्मेति आत्मसंभाविताः आत्मनैवात्मानं संभावयंति प्रा
 च्येतेन तशासुतैः सज्जनैः यतस्तथाः अनन्ताः सकुतकृतमन्त्रानाः
 किंचिदपि कर्माकुर्वन्नास्ति तदेव कृतो यतो धनमानमदान्विता
 येन न संपदामानेन च श्रीप्रसन्नपादो महापूजावित्परमहंसो महाप्र
 मणो महारक्षपाथाय रतेवल्लोहानसत्कारेण यो महो गर्वसेना
 न्विता युक्ता संतस्ते जनानामयसैर्ययजनिनाममात्रप्रयोजनैर्यसैः
 पूजाविधिभिः स्वकल्पिताः पारशनार्थाहेतादिदेवताः दंभेन धर्म
 धुजितव्यापनेन विधिपूर्वकमशासुविहितं यथा भवति तया यजे
 ते स ये विरक्तवेशाः संतः स्वशैवकानां गृहिणामभ्युदयाय प्रजयं
 तीत्यर्थः १७ ॥

मधुसूदनीतीका १०

+ ननु तेषां मणिकेषां विदेदिके कर्मणि यागवृत्तादौ प्रवृ
 त्तिदर्शनादयुक्तं नरके पतनमित्याह ॥

+ सर्वगुणविशिष्टावयमित्यात्मनैव संभाविताः पूजतां प्रापिताननु
 साधुभिः केचित् सुखाग्रप्रप्रायतो धनमानमदान्विताः धननि
 मित्रोद्योमानात्मनि शयप्रसन्नधीर्यस्तन्निमित्तप्रयोमदः पर
 स्मिन्गुर्वीदावप्यप्रसन्नताभिमानस्ताभ्यामन्वितास्तेनामयसै
 र्ययसैर्न तात्विकैर्दीक्षितः सोमयाजीत्यादिनाममात्रसंपादकैर्वा यसै
 रविधिपूर्वकं विहितं गेते कर्तव्यतारहितैः दंभेन धर्मधुजितयान
 तप्रदयायजनेन अतस्तत्फलभाजो न भवेतीत्यर्थः

श्री.
गी.टी.

~~नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १० ॥~~

सदानंदीटीका ११

65
तेषामपि हि केवांचिद्वैदिके शुभकर्मणि प्रवृत्तिर्यागदानादौ दृश्य
तेतो न साधनं १ नरके पतनं तेषामित्याशंका हतत्र च सर्वगुणो वि
शिष्टास्मो वयमित्यात्मनैव ते २ पूज्यतां प्रापिता मूर्खेन न केचित्सु
साधुभिः अनसाधनहेतुर्यो मानसु हेतुको मदः ३ तेनान्विताम
खैनीममात्रैरुक्तांगवर्जितैः धर्मधुजितयामूकाय जनेषु दया
नतः अतो न फलभाजस्त्यागैरविधिपूर्वकैः किंतु संसृतिभा
जस्तैः कुराः कुरविचेष्टिताः १० ॥

नीलकंठीटीका १२

आत्मनैवात्मानं सदा तं मन्यते तेन आत्मसंभाविताः स्वधाः अग्र
णताः धननिमित्तो मानो गर्वो मदः उन्मत्तता ताभ्यामन्विताः धन
मानमदान्विताः नामयज्ञैर्नाममात्रैर्यज्ञैः दंभेन धर्मधुजितया
अविधिपूर्वकं यथोक्तधनज्ञानं स्वयमतिक्रयत्पादिशदिरहितं
यजंते ॥ ११ ॥

ग्रानंदीटीका १३

आत्मसंभाविता अस्माभिर्युक्ते तदेव प्रमाणमित्यहंकारिणः अ
नयवस्तुजा परस्मिन्पदे हरि न प्रणताः यजंते नाम नामेत्यली
कार्यमव्ययं यज्ञैर्यद्यपि दंभेनात्मप्रतिष्ठार्थं यजंते तथाप्यविधि
पूर्वकं यजंते परमेश्वरबुद्धानेत्यर्थः १२ ॥

रामकंठीटीका १४

किंच ते पूर्वोक्तविशेषणारजस्तमः प्रधाना आसुरसर्गभाजो जना यजं
ते नामशाहोलीकयर्थायः तेनालीकमेव निष्फलमेव यजंते
यागक्रियामनुतिष्ठंतीत्यर्थः कृतो निष्फलत्वमेव यत्तद्वैविधाः
संतो दंभेनोक्तलक्षणं न शास्त्रोक्तं विधिं परित्यज्य यजंते किंविधाः
संत आत्मसंभाविता आत्मनैव स्वयमेव संभाविता

+ ननु यत्पेशस्य क्ता तेष्वां यजन परत्वात्कथं नरके पतनमित्याशंकाह ॥

वयमेवंविधगुणविशिष्टा इति गृहीताभिमानानतुगुणदोष
विचारनिष्ठुणेन परेण केनचित्संभाविताः १७ ॥

लासिकी ~~दशजुनीटीका~~ १५

+ ने पूर्वोक्तविशेषणारजस्तमः प्रधानासुरसर्गभाजो जनाय जने
नाम नामशब्दोलीकयर्थायः यज्ञैरलीकमेव निष्फलमेव य
जंते यागक्रियामनुतिष्ठन्तीत्यर्थः अथवानामयज्ञैर्नाममात्रे
ण यो यज्ञस्तैः यद्वादीक्षितः सोमयाजीत्येवमादिनाममात्रसि
द्धये यथास्तैर्यजंते किंविधाः संतः आत्मसंभाविताः आत्म
नैव स्वयमेव नतु कैश्चित्साधुभिः संभाविता वयं सर्वगुणविशि
ष्टा इत्येवं पूज्यतां प्राप्ताः तथास्तुत्याः प्रणामविषयेऽप्यनम्राः
यतोऽथ न निमित्ताभ्यां मानमदाभ्यामन्विताः अविधिपूर्वकं वि
हितैर्कर्तव्यतारहितम् दम्भेन धर्मधनितयानतु प्रहया यजंते
अविधिपूर्वकत्वेमेव प्रपंचयति १७ ॥

पंचोलेटीका

यत्पेश इति यत्पेशाभिमान उक्तः स केवलं देभाहंकारादि प्रधान
एवेति अभिनयेनाह आत्मेति दाभ्यां आत्मसंभाविताः सर्वगु
णविशिष्टतया आत्मनः एव संभाविताः स्तुत्याः प्रणामात्मानः
धनमानमदान्विताः धनजनितो मानः मदस्य ताभ्यां अन्विताः
स्ते देभेन धर्मधनितया अविधिपूर्वकं नामयज्ञैः नाममात्रैर्गणा
ना सर्वकैर्यजंते १७ ॥

राणावीरसमिद्धोधिनी ॥

आत्मेति आत्मसंभाविता आत्मनैव स्वयमेव स्वस्मिन्संभाविताः
सुत्यादिति संभावनाविदंता तपस्वस्तुत्या अनप्रायमानमानम

४६

दानिता धननिमित्तो योमानो मदश्च ताभ्यामन्वितास्तौ ना
मयज्ञैर्नाममात्रेण ननु तदपासनया येयज्ञाः प्रापिप्सितास्तौ
निमित्तभूतैः केवलं तदंभेन धर्मध्वजितयाननुग्रहयातपवा
विधिपूर्वकं यजंते इति धर्मध्वजिनः संभाव्यं ते इति भावः १०

समुभाष्य

१०

अथ भगवन्वाच ॥ अहंकारात्तु योमानो मदश्च ताभ्यामन्वितास्तौ ना
मयज्ञैर्नाममात्रेण ननु तदपासनया येयज्ञाः प्रापिप्सितास्तौ
निमित्तभूतैः केवलं तदंभेन धर्मध्वजितयाननुग्रहयातपवा
विधिपूर्वकं यजंते इति धर्मध्वजिनः संभाव्यं ते इति भावः १०

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथ भगवन्वाच ॥ अहंकारात्तु योमानो मदश्च ताभ्यामन्वितास्तौ ना
मयज्ञैर्नाममात्रेण ननु तदपासनया येयज्ञाः प्रापिप्सितास्तौ
निमित्तभूतैः केवलं तदंभेन धर्मध्वजितयाननुग्रहयातपवा
विधिपूर्वकं यजंते इति धर्मध्वजिनः संभाव्यं ते इति भावः १०

भाषा अनवाद १७

यत्न करिके औरोसे हम वरी प्रतिष्ठा पावें ऐसे जो उनके मनो
 रथ जो पीछे पड़हे श्लोकमे कहा है वह अभिलाष केवल दंभ
 अहंकार आदि प्रधान है सतोगुण प्रधान नहीं है इस अभिप्रा
 य पर दो श्लोक से कहते हैं कि आप अपने मनसे सम्भावित
 कहे महात्मा बने हैं पर कोई साथ उनकी प्रतिष्ठा नहीं कर
 ते हैं इसीसे वे एक अर्थात् अनभ्र स्वभाव कहे कठोरचित्त
 मनुष्य धनादि से जो मान औ अहंकार तिससे युक्त होके य
 त्तदान आदि का तो केवल नाममात्र ही है पर करते हैं इस वा
 स्ते कि फलाना आदमी बड़ा पूजा करने वाला औ दानी है
 ऐसे नाम प्रसिद्ध होय इस वासना से यत्न दान करते हैं व
 ह यत्न करना कैसा है सो कहते हैं कि वे खाली अपनी अघ
 नी व्याप्ति लाभ के लिये लीज और कुछ प्रदा से नहीं कर
 ते हैं तो अविधि पूर्वक यत्न दान जैसे है यह भी तैसे ही
 निष्फ है यह जानो । १७ ॥

५५

दोहा

निज बड़माने अनभ्रदे धनमानमद सोहि नामयत्नसे यत्न
 तसो दंभप्रविधिकर मोहि १७ ॥

अहंकारं बले दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः
सामात्मपरदेहेषु प्रदिष्टं तेभ्यस्तु यकाः

१८

शंकरभाष्यटीका १

अहमिति । अहंकारमहंकरणमहंकारः विद्यमानैरविद्य
मानैश्च गुणैरात्मनो योरोपितैर्विशिष्टमात्मानमहमिति मन्य
ते सोहंकारो विद्याख्यः कष्टतमः सर्वदोषाणां मूलं सर्वानर्थ
प्रवृत्तीणां च मूलं ते परिगृह्य तथा बलं पराभिभवनिमित्तं
कामरागान्धितं दर्पं दर्पेनाम यस्याद्देव धर्ममति कामती
ति सोयमंतःकरणप्रयोदोषविशेषः कामं स्यादिविषयं
क्रोधमनिसृष्टविषयं यतानन्त्याश्च महतो दोषान् संश्रिताः किं
च ते मामीश्वरं आत्मपरदेहेषु स्वदेहे परदेहेषु च तदुदिकर्म
साक्षीभूतं मां प्रदिष्टं तेभ्यस्तु यकाः सन्मार्गस्थानां सन्मार्गस्थानां गुणेषु असहमानाः

१८

आनेदगिरिटीका २

ब्रह्मज्ञानात् पुनरासरादुरादेवोद्विजन्त इत्याह अहंकारमिति अ
हंकारमेव स्फोरयति विद्यमानैरिति अथारोपितवैशिष्ट्यविषय
त्वादहंकारस्याविद्यामूलत्वेनाविद्यात्मत्वमाह अविद्याख्य इति विवेकि
भिस्तस्याति यत्तादेव हेयत्वं सूचयति कष्टतम इति तदेव स्पष्टय
ति सर्वेति तंसंश्रितारणिसंबंधः । कार्यकारणसामर्थ्यमुक्तवि
शेषणं बलं अहंकारपव महदवधीरणाप्यंतत्वेन परिणतोद
र्पसं व्याकरोति दर्पेनामेत्यादिना । अस्यां च दोषात्मात्सर्ग्या
दीन् केवलं उक्तमेव तेषां विशेषणं किंतु कष्टतममस्ति वि
शेषणात् मित्याह किंचेति । यद्यपीश्वरमिति द्वेषस्तेषां संभाव
ते तथापि कथं स्वदेहे परदेहेषु च तं प्रतिद्वेषः न हिनत्र भोक्ता
रमंतरेणैव स्यावस्थानमित्याशंकारं तदुदीति । तेषामीश्वरं

श्री.
गी. टी.
वै.

प्रति द्वेषमेव प्रकटयति मल्लासनेति ईश्वरस्य शासनं अतिस्मृति
रूपं तदतिवर्जितं तदकार्यज्ञानानुष्ठानपराङ्मुखत्वं १८ ॥

सामिक्तटीका ३ ॥

अविधिपूर्वकत्वमेव प्रपंचयति अहंकारमिति अहंकारादीन् संश्रिताः
संतः आत्मपरदेहेषु स्वदेहेषु परदेहेषु च विदंशेन स्थितं मां प्रहिंसन्तो य
जंते देभयज्ञेषु अदाया प्रभावात् आत्मनो ह्येव पीडा भवति तथा
यस्यादीनामपि अविधिना हिंसायां चैतन्मोहमात्रमेवावशिष्यत इ
ति प्रहिंसन्त इत्युक्ते अभ्यसूयकाः सन्मारीवर्तिनां गुणेषु दोषारोपकाः
१८

विशाचभाषटीका ४

अविद्यमानैरपि गुणैरात्मन्यप्यारोपितैरपि अहं गुणवानिति प्रतिप
तिरहंकारसमाश्रित्य मामीश्वरमात्मपरदेहेषु व्यवस्थितं प्रहिंसन्त
असहमानाः अभ्यसूयमानाः अभ्यसूयकाः आत्मपरदेहेषु व्यव
स्थित ईश्वरेषु व्यववत् गुणदोषानां विष्कुर्वन्ति १८ ॥

तेष्वेदं भूता यजंते इत्याह रामानुजभाषटीका ५

अहमिति अनन्यापेक्षो हमेव सर्वकारो मीत्येवं रूपमहंकारमाश्रि
ताः तथा सर्वस्वकरणमद्वलमेव पर्याप्तमिति च वलं अतो मत्सहेशा
नकाश्चिदस्तीति दंष्ट्रं च संसृताः एवं भूतस्य मम काममात्रेण स
र्वसंयत्त्यत इति कामं ममयेति एकगतात्सर्वाङ्गनिष्पामीति च
क्रोथ एवमेतान् संसृताः स्वदेहेषु परदेहेषु चावस्थितं सर्वस्वकार
यितारं पुरुषोत्तमं मां अभ्यसूयकाः हिंसन्तः कृतघुकिभिः मत्स्थि
तं दोषमाविष्कुर्वन्तो मामसहमानाः अहंकारादिकान् संश्रिताया
गादिकं सर्वक्रियाजानं कुर्वन्त इत्यर्थः १८ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६ ॥

स्य ह्यर्थं १८

परमार्थप्रपाटीटीका ७

तदेव प्रपंचयति अहंकारमिति अहंकारादीन् संश्रिताः आत्मपर
देहेषु च विदंशेन स्थितं मां प्रहिंसन्तः अविधिपूर्वकं यजंते तस्यैव

सदेहं केशयंति पश्चादि हिंसयात्परदेहं अतएवोभयथा मामेव
दिषंतः अभ्यसूयकाः सन्मार्गवर्तिनो गुणदोषारोपकाः ॥

वनमालीटीका ८

यद्येवास्यामीत्यादिसंकल्पनदंभाहं कारादिप्राधान्येन प्रवृत्ताना
मसुराणां वहिरंगसाधनमपियागदनादिकं कर्म न सिद्ध्यति अतरे
गसाधनं तज्ज्ञानवेरागभगवद्भजननादिकं तेषां हरायास्तमित्याह
अहमभिमानरूपो यो हंकारः स सर्वसाधारणः स्वस्य महत्वाभिमा
नसहंकारे तथा वलं परपरिभवनिमित्तदेहसामर्थ्यं दृष्टपरावज्ञा
रूपेण गुर्वीयति कर्महेतुचित्रदोषविशेषं काममिष्टविषयाभिला
षं क्रोधमनिष्टविषयद्वेषमवमोऽहमहेतोदोषान् संश्रिताः यता
दृशा अपि पतितास्तव भक्त्या पूता भविष्यतीति चेन्नेत्याह मामीश्व
रं शास्त्रं स्वस्य देहे शोषभाष्या युवादीनां देहे तर्कमिति या स्थितं प्र
कर्षणद्विषः द्वेषप्रकारास्तत्त्वं यदीश्वरः सर्वप्रेरकः सर्वकारयति
च तर्हीदानीं कियामरुवीणं मामपि कारयत रुवीणं मो निवारयि
त यदि फलं प्रयच्छति तर्हि कर्मविना प्रयच्छतु प्रत्युत स्थितं तनुकार
यति कर्तव्यं तच्च न निवारयति कर्मविना च फलं न प्रयच्छतीति नास्मै
वेश्वरः अतः अतिस्मरति रूपमदनुशासनानि प्रवर्तनं च महोद्वेगः
नृपाज्ञाले च न मे वहितत्त्वं देव रतिप्रसिद्धलोके ननु गुर्वीदयस्त्वा
न ऊतौ नानुशासंति तत्राह अभ्यसूयकाः गुर्वीदीनो मनमार्गानु
वर्तिनो कारुण्यादिगुणेषु प्रतारणादिदोषारोपकाः अतस्त्वमदव
ज्ञानान्न सर्वसाधनमप्युपयुक्ताच्च नरकपवपतंतीत्यर्थः अतो भजनी
ये देवाः भक्त्यैतन्ना तेषामिति भावः ॥ ८ ॥

रुसमवैजयंतीटीका ९

सर्वथा ते सर्वशास्त्रप्रतिपाद्यस्य मम शास्त्रस्य च दोषनिर्दोषकं
न मेघां कावर्तेत्याह अहंकारमिति अहंकारमहंमेव स्वतंत्रोऽप्ये
कारहितः सर्वकर्तृत्वमहंमेव रूपं बलं सर्वथा सर्वकरणमस्मै
यमेवास्ति नास्मैति रूपं दंष्ट्रमन्त्रः पराकमीकोपि नास्तीति

+ यत्तेदास्मासीत्तादिसंकल्पेन देवादेकारादिप्रधानेन प्रवृत्तानामासुराणां बहिरंगसा
धनमपियागदानादिकं कर्म न सिद्ध्यति अंतरंगसाधनं तज्ज्ञानं वैराग्यभगवद्भजनादितेषां
हृगपास्तमेवेत्याह ॥

श्री.
गी. टी.
घो.

रूपकं कामं मदिरा मात्रेणैव सर्वमिष्टं वस्तु संपत्स्यते इत्येवं रूपं
क्रोधमदमेव मत्प्रतीपान् ह निष्पामीत्याकारकमेतान् देवकारादीन्
संश्रितास्तत्र युक्ताः संतस्तस्यात्मपरदेहेषु स्वस्य परेषां च देहेषु शरीरे
दिवादिषात्मनयानियंतृतया भर्तृतया चावस्थितं सर्वं स्वरेषु
सर्वकारणपुरुषोत्तमं मां च शब्दान् महिषयकमेहिकामात्मिकफ
लसाधनप्रतिपादकं शास्त्रप्रतिहिषंतोः वक्तव्या उपकुर्वंतो भवन्ति
तथा अभ्यस्यकाः सर्वेष्वरस्य मम सर्वशास्त्रस्य च गुणेषु कृत्यु
क्तिभिर्दोषानाशयेन ॥ १८ ॥

मधुसूदनीटीका ११ ॥

ग्रहमभिमानरूपो यो देवकारः सर्वसाधारणः पतेत्तराधितैर्गुणै
रात्मनो महत्ताभिमानमहंकारं तथा बलपरपरिभवनिमित्तं शरी
रगतसामर्थ्यविशेषं दयं परावधीरणरूपं गुरुत्वाद्यतिक्रमकार
णं चित्रदोषविशेषं काममिष्टविषयभिलाषं क्रोधमनिष्टविषय
द्वेषं च कारात्परगुणाः सदिसुते रूपमात्सर्यमेव ममांशुमहंतो
दोषान् संश्रिताः एतादृशा अपि पतितास्तभक्तापूताः संतो नरके
नयनिष्पत्तीनि चेत्तेन त्वादमासीत्परं भगवंतमात्मपरदेहेषु आ
त्मनो तेषामासुराणां परेषां च तत्पुत्रभायीदीनो देहेषु ये मास्यदे
षु तत्तदुदिकर्मसाक्षितया संतमपि प्रेमास्यदमपि दुर्दैवपरिपाका
त्प्रहिषंतः ईश्वरस्य मम शासनं कृत्स्निरूपं तदकार्यानुष्ठान
पराश्रिततया तदतिक्रमणं मे प्रदेषः तं कुर्वंतः त्पार्थसालं च न
मेव हिततत्प्रदेष इति प्रसिद्धं लोके ननु गुर्वादयः कथं तान् अनुशास
ति तत्राहाभ्यस्यकाः गुर्वीदीनो वैदिकमार्गस्थानां कारुण्यादि
गुणेषु प्रतारणादिदोषाशेषकाः अतस्तसर्वसाधनसूत्रान्नरकपव
पतेतीत्यर्थः मामात्मपरदेहेष्वित्यस्यापराध्याख्यास्वदेहेषु परदेहे
षु च चिंदेशनस्थितं मां प्रहिषंतो यजेते दंभयत्तेषु प्रहाया प्रभा
वात्तदीनादिनात्मनो ह्येषोपाशभवति तथा पश्चादनामपि प्रवि
धिना हिंसया चेत्तत्प्रदोहमात्रमवशिष्यत इति अपराध्याख्या
आत्मदेहे जीवानां विष्टे भगवत्सीलाविग्रहे वा स देवादिसेमां म

१९

नृष्यादिभ्रमात्मोपदिष्टतः तथा परदेहेषु भक्तदेहेषु प्रह्लादादि
समाख्येषु सर्वदाया विभूतं मां प्रदिष्टत इति योजना उक्तं हि नव
मे अवजानंति मां मूढा मनुषी तनुमाश्रिताः परं भावमजानंते
ममभूतमहेश्वरं मोक्षाणामोचकमीणामोचज्ञानाविवेकसाः
राक्षसीमासुरीचैव प्रकृतिमोहिनीश्रिताः इति अयं कथं
मापन्नं मन्यते मामबुद्धयः इति चाप्यत्र तथा च भजनीये देवान्
भक्त्या पूज्यते तेषां संभवतीत्यर्थः

१८ ॥

सदानंदीटीका ११

यद्यप्यस्यादिसंकलैः प्रवृत्तानां विकर्मणि नृसिंयागादिधीशुदि
हेतुः किंपुनरीश्वर ॥ इति वैष्णवोपादिना स्तीत्याह जगत्पतिः आ
रोपितगुणैः स्वस्य महत्वाभिमतं श्रिताः १ वलेशरीरसामर्थ्यपरा
भिभवकारणं परावधीरणं च परं दर्पगुर्वीघ्निक्रमं २ काममिष्टा
भिलाषंचक्रोथं देषमनिष्टके परेश्वर्यासहिस्मृतं मात्सर्यं चानथा
परान् ४ संश्रिता महतो दोषान्नरकादिभयावहान् ईदृशा अपिते
भक्त्या पूताः संतो न नारंकी ५ यातनां ते गमिष्यतीत्याशं क्वाहरमा
पतिः मां श्रीनारायणं तेषामासुराणां वपुः क्षपि ६ परेषां चैव तसु
३ भार्यादीनां सराणिणं प्रमास्य देषु देहेषु तनदीकर्मसाक्षिणं
परममास्यदं श्रीमद्भगवंतमपोक्ष्णं ७ देवपरिपाकात्ते प्रदिष्टतो
भ्यसूयकाः ८ सुमानुष्यसमाहेदस्सति रूपात्परां मुखः श्रुतिस्स
९ तिममेवात्तेने उल्लस्य प्रवर्तते ६ आत्ताभंगीममदेवीत्यादिस्सत्या
तथैरितं अतः श्रुत्यर्थवैशुख्यं प्रदेषो मम नापरः १० ननु गुर्वीद
यः शिष्टाः कथं तां मानुषासति इत्यत्राह भ्यसूयंति कुर्वतः सज्ज
नेष्वपि देवमार्गे स्थितानां ते कारुणादिगुणेष्वपि प्रतारणादिदो
षाणां आरोपणसंभावकाः ११ स्वदेहे परदेहेषु विदंशेन स्थितं हि मां
प्रदिष्टतो यजेते ते दंभयतेषु हिंसया १२ पश्चादेरयथाशास्त्रं सा
क्षात्कारकारिणः वृथा दीक्षादिना पीडंते तेषां स्तुवोत्तरैः यदा
तदेहे भगवल्लीले विशदं ईश्वरे वासदेवसमाख्यस्मिन्मण्डलादिविभ

वाङ्मयैः

सर्वपदेन

श्री.
मी.दी.
षो.

मात ११ दिवांतत्कपयानातिनिरः अहं सर्वे प्रदिष्टं परदेहेषुमां
हरिं प्रकृतादिसमाखेपुसदाविभूतमित्यपि ॥१८॥

नीलकंठीटीका १२ ॥

अहंकारोहमेव सर्वश्रेष्ठ इति बुद्धिः वलंशारीरंधनाभिजननिमित्तं
च दर्पपरावज्ञां कामं क्रोधं च संश्रिताः मां सर्वदेहेषु प्रविष्टं आत्म
देहेस्वदेहशेषेण कर्षयंतः शरीरस्य भूतग्राममचेतसः मां चै
वंतः शरीरस्य तान् विद्यासरनिश्चयानि निवत्समाणादिषा परदे
हेच हिंसादिना प्रदिष्टं तः अभ्यसूयकाः सर्वत्रगुणेषु वेदोक्तैश्च
मादिषु अशक्तत्वादिलक्षणदोषमारोपयंतः ॥१८॥

आनेदीटीका १३

अविधिमेवाह मां परमेश्वरं स्वदेहे परदेहे च प्रदिष्टं तः नास्ती
श्वरः कश्चनेह कृतस्य कर्मणः परलोके फलद इति हेतुप्रका
भ्यसूयंतो निंदतः ॥ १८ ॥

रामकंठीटीका १४

तथास्तथाप्रणतिविषये प्रकृतरहिता यतोयना संयुक्ता
मां मानमदाभ्यामहंकारात्मकाभ्यां युक्ताः तथाहंकारादीं संश्रि
ता इति गतार्थं तथाविधाः संतो मां परमात्मानं सर्वगतमज्ञानमो
हितत्वादप्रत्यवमर्षेण प्रदिष्टं तो प्रीतिहेतुना ध्वंस्यंतो यतोभ्य
सूयकानास्तिकतात्रिंदापरा एवंविधान् ॥ १८ ॥

लासिकी

वसुन्तीटीका १५

अहंकारं अभिमानम् वलंशराग्रहम् दर्पधनादिमदम् काम
मिष्टविषयाभिलाषं क्रोधमनिष्टविषये द्वेषं च संश्रिताः सम्प
गवष्टभ्रन्तः आत्मपरदेहेषु स्वदेहेषु परदेहेषु च विदंशेन स्थि
ते मां प्रदिष्टं तो यजन्ते दम्भयज्ञेषु अदाया अभावादात्मना ह
येव पीडाभवति तथापश्चादीनामप्यविधिना हिंसायां चेतस्य ह
हमात्रमेवावशिष्टे इति प्रदिष्टं तस्मिन् ननु गवीदयः कथं
नाज्ञानशक्तितत्राह अभ्यसूयकाः गवीदीनां सन्मार्गवर्तिनां
कारुण्यदिगुणेषु प्रतारणादिदोषारोपकाः अतस्तेन रेकपते

ति ~~ननु कदाचित् कारिका~~ ॥ १८ ॥

पेवोले टीका

अविधिपूर्वकत्वेव प्रपंचयति अहंकारमिति विद्यमानैरवि
द्यमानैर्गुणैः आत्मनि अणुरपि नैः विशिष्टमात्मानमहमि
ति मन्यते सोहंकारः तेषां भिन्नमिति मितं कामरागादिति सा
मर्थ्यं वल्लयस्योद्भवधर्ममतिक्रामते सोऽयमेतः करणाश्रयो
रोषोदर्यः कामस्मारिविषयं क्रोधं अनिष्टविसयेपतान् अयो
प्रमहतो दोषानुसंश्रितास्ते आसराः मामीश्वरं आत्मपरदेहेषु
तदुद्देः कर्मसाक्षिभूतं मां प्रदिष्टेनः मच्छासनातिवर्तित्वे प्र
देवस्ते कुर्वन्तः अभिसूयकाः सन् मार्गस्थानोऽगोऽग्रसह
मानाः १८

रागवीरसमिद्धोधिनी॥

अहंकारमिति अहंकारादीन् संश्रिताः संत आत्मपरदेहेषु
आत्मनः परस्य च देहेषु देहेन्द्रियादिषु स्थितमिति बोधः
मां प्रदिष्टेनोप्रीतिं कुर्वन्तो दंभयन्ते पुण्यजन्ते अहंभावादात्म
नो ह्येषेव पीडां कुर्वन्तीति तथा चाभ्यसूयकाः सन् मार्गवर्तिना
मन्येषां सतामपि गुणेषु दोषारोपका इत्यर्थः १८

मधुभाष्य

सामात्मपरदेहेष्विति न कस्यचिद्विस्तारकारयिताय
दिस्यादत्यमापीदानीं कारयित्वादि ईश्वरीयदिस
र्वस्य कारकः कारयितुमां प्रयति वादिनेन ह्यात्सरा
थे आस्यतीति देति सामवेदेऽयास्कृतिः १८॥

भाषा अनुवाद

अब अविधिपूर्वकत्वको प्रकाश करते हैं कि अभ्यस्यक कहे
निंदा करनेवाले मनुष्य अर्थात् भगवान कहते हैं कि मेरे
पथके अवलम्बी पुरुषों के गुणों में दोष लगाने हारे मनु
ष्य अहंकारबल और प्रगल्भता जो जीवायन तथा काम और
क्रोध का आश्रय कर अर्थात् वश होय अपनी देह और परकी
देह में चेतन ज्ञानरूप से टिका जो मैं हूं सो सम्पूर्ण रूप से
मेरे प्रति दोहकारी यत्न आदि करते रहते हैं परन्तु मारे दम्भ
के यत्नादि में प्रज्ञा के बिना अपने को वृष्ठा लेश देते हैं और
र पशु आदिको को भी अविधिपूर्वक हिंसा करने से चेतन
जीवका दोह मात्र ही फल उत्पन्न होय है और तो कुछ हाथ
लगता नहीं इसी से ये मनुष्य मेरे दोह करनेवाले मेरे शत्रु त
त्त्व हैं इससे इन हतारों को जो फल मिलेगा वह जानलो १८

दोहा

अहंकारबलवर्गसें कामक्रोधसें युक्त मोकों निज पर देह
में दोष निंदक उक्त १८॥

512-113-2

[illegible]

1873 1874 1875 1876 1877 1878 1879 1880 1881 1882 1883 1884 1885 1886 1887 1888 1889 1890 1891 1892 1893 1894 1895 1896 1897 1898 1899 1900 1901 1902 1903 1904 1905 1906 1907 1908 1909 1910 1911 1912 1913 1914 1915 1916 1917 1918 1919 1920 1921 1922 1923 1924 1925 1926 1927 1928 1929 1930 1931 1932 1933 1934 1935 1936 1937 1938 1939 1940 1941 1942 1943 1944 1945 1946 1947 1948 1949 1950 1951 1952 1953 1954 1955 1956 1957 1958 1959 1960 1961 1962 1963 1964 1965 1966 1967 1968 1969 1970 1971 1972 1973 1974 1975 1976 1977 1978 1979 1980 1981 1982 1983 1984 1985 1986 1987 1988 1989 1990 1991 1992 1993 1994 1995 1996 1997 1998 1999 2000 2001 2002 2003 2004 2005 2006 2007 2008 2009 2010 2011 2012 2013 2014 2015 2016 2017 2018 2019 2020 2021 2022 2023 2024 2025 2026 2027 2028 2029 2030 2031 2032 2033 2034 2035 2036 2037 2038 2039 2040 2041 2042 2043 2044 2045 2046 2047 2048 2049 2050 2051 2052 2053 2054 2055 2056 2057 2058 2059 2060 2061 2062 2063 2064 2065 2066 2067 2068 2069 2070 2071 2072 2073 2074 2075 2076 2077 2078 2079 2080 2081 2082 2083 2084 2085 2086 2087 2088 2089 2090 2091 2092 2093 2094 2095 2096 2097 2098 2099 2100 2101 2102 2103 2104 2105 2106 2107 2108 2109 2110 2111 2112 2113 2114 2115 2116 2117 2118 2119 2120 2121 2122 2123 2124 2125 2126 2127 2128 2129 2130 2131 2132 2133 2134 2135 2136 2137 2138 2139 2140 2141 2142 2143 2144 2145 2146 2147 2148 2149 2150 2151 2152 2153 2154 2155 2156 2157 2158 2159 2160 2161 2162 2163 2164 2165 2166 2167 2168 2169 2170 2171 2172 2173 2174 2175 2176 2177 2178 2179 2180 2181 2182 2183 2184 2185 2186 2187 2188 2189 2190 2191 2192 2193 2194 2195 2196 2197 2198 2199 2200 2201 2202 2203 2204 2205 2206 2207 2208 2209 2210 2211 2212 2213 2214 2215 2216 2217 2218 2219 2220 2221 2222 2223 2224 2225 2226 2227 2228 2229 2230 2231 2232 2233 2234 2235 2236 2237 2238 2239 2240 2241 2242 2243 2244 2245 2246 2247 2248 2249 2250 2251 2252 2253 2254 2255 2256 2257 2258 2259 2260 2261 2262 2263 2264 2265 2266 2267 2268 2269 2270 2271 2272 2273 2274 2275 2276 2277 2278 2279 2280 2281 2282 2283 2284 2285 2286 2287 2288 2289 2290 2291 2292 2293 2294 2295 2296 2297 2298 2299 2300 2301 2302 2303 2304 2305 2306 2307 2308 2309 2310 2311 2312 2313 2314 2315 2316 2317 2318 2319 2320 2321 2322 2323 2324 2325 2326 2327 2328 2329 2330 2331 2332 2333 2334 2335 2336 2337 2338 2339 2340 2341 2342 2343 2344 2345 2346 2347 2348 2349 2350 2351 2352 2353 2354 2355 2356 2357 2358 2359 2360 2361 2362 2363 2364 2365 2366 2367 2368 2369 2370 2371 2372 2373 2374 2375 2376 2377 2378 2379 2380 2381 2382 2383 2384 2385 2386 2387 2388 2389 2390 2391 2392 2393 2394 2395 2396 2397 2398 2399 2400 2401 2402 2403 2404 2405 2406 2407 2408 2409 2410 2411 2412 2413 2414 2415 2416 2417 2418 2419 2420 2421 2422 2423 2424 2425 2426 2427 2428 2429 2430 2431 2432 2433 2434 2435 2436 2437 2438 2439 2440 2441 2442 2443 2444 2445 2446 2447 2448 2449 2450 2451 2452 2453 2454 2455 2456 2457 2458 2459 2460 2461 2462 2463 2464 2465 2466 2467 2468 2469 2470 2471 2472 2473 2474 2475 2476 2477 2478 2479 2480 2481 2482 2483 2484 2485 2486 2487 2488 2489 2490 2491 2492 2493 2494 2495 2496 2497 2498 2499 2500 2501 2502 2503 2504 2505 2506 2507 2508 2509 2510 2511 2512 2513 2514 2515 2516 2517 2518 2519 2520 2521 2522 2523 2524 2525 2526 2527 2528 2529 2530 2531 2532 2533 2534 2535 2536 2537 2538 2539 2540 2541 2542 2543 2544 2545 2546 2547 2548 2549 2550 2551 2552 2553 2554 2555 2556 2557 2558 2559 2560 2561 2562 2563 2564 2565 2566 2567 2568 2569 2570 2571 2572 2573 2574 2575 2576 2577 2578 2579 2580 2581 2582 2583 2584 2585 2586 2587 2588 2589 2590 2591 2592 2593 2594 2595 2596 2597 2598 2599 2600 2601 2602 2603 2604 2605 2606 2607 2608 2609 2610 2611 2612 2613 2614 2615 2616 2617 2618 2619 2620 2621 2622 2623 2624 2625 2626 2627 2628 2629 2630 2631 2632 2633 2634 2635 2636 2637 2638 2639 2640 2641 2642 2643 2644 2645 2646 2647 2648 2649 2650 2651 2652 2653 2654 2655 2656 2657 2658 2659 2660 2661 2662 2663 2664 2665 2666 2667 2668 2669 2670 2671 2672 2673 2674 2675 2676 2677 2678 2679 2680 2681 2682 2683 2684 2685 2686 2687 2688 2689 2690 2691

तानहंदिषतः कुरानसंसारेषु नरायमान
दिपाम्यजसममुभानासरीषेवयोनिषु ॥

शंकरभाष्यटीका १

तानहमिति तानहं सर्वान् सन्मार्गप्रतिपक्षभूतान् साधुदेविणोद्दि
षतश्च मो कुरान् संसारेष्वेव नरकसंसारमार्गेषु नरायमान् अथ
मिदोषवत्तान् दिपामि प्रदिपामि अजस्रं सन्ततममुभान् शुभकर्म
कारिणासरीषेव कुरकर्मपायासु व्याघ्रसिंहादियोनिषु दिपामी
त्यनेन संबंधः ॥ १॥

ग्रानंदगिरिकृतटीका २

तेषामक्तविशेषणवतामासराणां किं स्यादिति तदाह तानिति ।
भगवतो नैर्ह्येव प्रसंगं प्रत्यादिशति अथर्मेति ॥ १॥

स्वामिकृतटीका ३

तेषां कदाचिदप्यासुरस्वभावाच्च प्रतिर्भवतीत्याह तानिति द्वाभ्यां ता
नहंमोदिषतः कुरान् संसारेषु जन्ममृत्युमार्गेषु तत्राप्यासरीषेवाति
कुरासु व्याघ्रसर्पादियोनिषु जन्मनवरतं दिपामि तेषां पापकर्मणां
तादृशं फलं ददामीत्यर्थः ॥ १॥

पिशाचभाष्यटीका ४

सिंहव्याघ्रवराहादिषु ॥ १॥

रामानुजभाष्यटीका ५

तानिति एवंमोदेदिषंति तान् कुरान् नरायमान् अमुभानजस्रं संसा
रेषु जन्मजरा मरणदिरूपेण परिवर्तमानेषु संतानेषु तत्राप्यासरी
षेवयोनिषु दिपामि मदानुकूल्यपत्न्यनीकेषु दिपामि तत्र जन्मप्रा
प्तनृणां प्रवृत्तिहेतुभूतबुद्धिषु कुरासहमेव संयोजयामीत्यर्थः ॥

अभिनवगुप्तटीका ६

स्यार्थ ॥

परमार्थमप्यटीका ७

॥

तेषां कदाचिदप्यासुरयोनिप्रच्युतिर्भवतीत्याह तानिति द्वाभ्यां तान्मोदिषतः कुरान् नरायमान् अनुष्ययोनिषु पृथग्मा
नसंसारेषु जन्ममृत्युमार्गेषु तत्राप्यासरीषेवयोनिषु व्याघ्रसर्पवृश्चिका

गी.
ही.घो.

दिहिंस्रयोनिषु अजसं निरंतरं दिशामि ॥ १६ ॥

वनमालीटीका ८

ननु तत्र रूपया कदाचित्तेषां निस्तारः स्यात्तेषां नानिनितात्ममार्ग
प्रतिपक्षभूतान् दिषतः साधूनां चक्रान् हिंसापरान् अतो नरा
यमाननिनिदितान् अजसं सततमशुभान् शुभं कर्म कृत्वा पुनरप्य
शुभकर्मकारिणः अहं सर्वकर्मफलदातेः परः पूर्वजन्मकृतपा
पसंमूहेन संसारेषु वनरसं सरणमार्गेषु दिशामि पातयामि नर
कागताश्चासुरीष्वेवातिक्त्वा सुखाच्च सर्पादियोनिषु सदा मूढेषां दि
परासदैवयोनिषु वा तत्र कर्मवासनानुसारेण दिशामीत्यनुषजते १
वर्षवर्षकर्मनुसारित्वा त्रेष्वरस्य वैषम्यादि कं वैषम्येनैवैतेन सापे
क्षत्वा नथाहि दर्शयतीति सूत्रात् कारुणिकत्वेऽपि तेषां पापेन नाशय
तितनाशकगुणचयाभावात् पुण्यचयं च न कारयति तेषां मयोग्य
त्वात् नहीश्वरः पाषाणादिषु यवाज्जराकरातिनन्वीश्वरत्वादयोग्यस्या
पियोग्यतासंवादयित्वा क्रौंतीति चेत् प्राकृत्येव समसंकल्पत्वात् यदि
संकल्पयेत् न तसंकल्पयति स्वात्मानं चिषु स्वभक्तेषु हि सुदरात्म
स्वप्रसन्नत्वात् पृथक् साधुकर्मकारयति तं यमानिनीषेत् पृथक् वा
साधुकर्मकारयति तमथो निनीषेत् इति श्रुत्वा साधुदिकर्मकार
यत्तत्त्वमपि पूर्वकर्मपेक्षैव येषु प्रसादकारणमस्म्यं ज्ञायात् नानादि
तेषु प्रसीदति साधुकर्मचकारयति येषु तत्र दैवरीत्ये तेषु न प्रसी
दति प्रसन्नकुप्यसाधुकर्मचकारयतीति न वैषम्यादिदोषः १६

ऊसमवैजयंतीटीका ९ ॥

एवं विधानां सासुराणामुक्तस्वभावत्वेन नित्यसंसारित्वमाह तानह
मिति संसारेषु संसरंति जन्मजरामरणाद्यवस्थया कृत्वा लचक्रव
त्परिवर्तिते इति संसारदेहात्माभिमानिनो जीवास्तेषु तत्राप्यासुरीष्वेव
कामक्रोधलोभमोहहिंसासूयानाचारादियुक्ता सुखाय मूढान् न जाना
तिष्वेव तत्र तत्र मदिगीतीयादिषु योनिषु तन्निभूमिषु तान् कृत्वा स्वभावा
न् दिषतो मम शास्त्रस्य च देवैर्जुर्वतो अतएव चक्रान् हिंसा मत्स
रादिनैर्हृण्यस्वभावानतएव चाशुमान् मदिमत्वेनामंगलरूपा

नतदेवकृतो न राथमान् नरंति शास्त्रविहितं न यं प्राप्नुवंति ते नराः
शास्त्रानुक्तलवर्तिनो मनुष्यास्तेषां तेषु वामध्ये ये धर्माः नीचास्ता
नमस्कास्तु श्रूयन्त यामन्याप्य न हीनू अजस्रं नित्यं पुनः पुनरास्तु
र्या आसुरीष्टे वना न्यास्तित्यर्थः अहं तन्न कर्म न गुणफलदः स
र्वेश्वरः पुरुषोत्तमः दियामि प्रेरयामि तन्न जन्म प्राप्मानु गुण
प्रवृत्तिहेतुभूतबुद्धिपुनर्नत्करत्वादिकमहमेव संयोजयामी
ति भावः १९

मधुसूदनी टीका १०

+ तेषां त्वत्कृपया कदाचिन्निस्तारः स्यात्नेत्याह॥

+ तान्सन्मार्गप्रतिपदभूतान्निषेधतः साधूनां च तथा कुरान् हिंसा
परान् अतो न राथमान् अति निन्दितान् अजस्रं संततमश्रुमान्
अश्रुभकर्मकारिणः अहं सर्वकर्मफलदाता ईश्वरः संसारेष्वेव
नरकसंसारमार्गेषु क्षिपान्यामि नरकगतांश्च आसुरीष्वेव
निकृष्टांश्च सर्पादियोनिषु तत्तत्कर्मवासनानुसारेण क्षि
पामीत्यनुषज्यते यतादृशेषु द्रोहिषु नास्ति ममेश्वरस्पृहणे
त्यर्थं तथा च श्रुतिः अथ य इह कष्टयचरणं अभ्याशो ह यत्रैक
पूयां योनिमापयेत् नृश्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चंडालयोनिं वे
ति कष्टयचरणः कृत्स्नकर्मणः अभ्याशो ह शीघ्रमेव कष्ट
योः कृत्स्नतां योनिमापयते इति श्रुतेः रर्थः अत एव पूर्वकर्म
नुसारितान्नेश्वरस्पृहैषम्येनैर्हृणैना तथा च पारमर्ष्यसूत्रं वैषम्य
नैर्हृणैर्न सायेदत्वात् तथा हि दृश्यतीति एवं च पापकर्मणो
वनेषां कारयति भगवान् निषेधो यत्र स्पृहया तु पुनर्न कार
यति ते यन्तु निषेधे निषेधे च नृश्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चंडाल
योनिं वा च नृश्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चंडालयोनिं वा
यकर्मणि न नाशयति तत्राशकपुण्योपचयाभावात् पुण्यो
पचयं न कारयति तेषामयोग्यत्वात् न हीश्वरः पाषाणेषु यवा
कुरात्करोति ईश्वरत्वादयोग्यस्यापि योग्यतां संपादयितुं शक्नो
तीति चेत् शक्नोतीव सत्यसंकल्पत्वात् यदि संकल्पयेत् न नृ

५५ मि

श्री.
गीटी.
घो.

संकल्पयति आत्मा लंघिषु स्वभक्तद्रोहिषु इरात्मस्वप्रसन्नतात्
अतएव म्रियते एषोऽवसाधु कर्मकारयति तेन मुनिनी द्वेप
रीत्येतेषु न प्रसीदति सति कारणे कार्यकारणभावे कार्याभाव
इति किमत्र वैषम्यपरातनक्तैरिति न्यायाच्च अतनो गत्वा किं
चिद्वैषम्यापादनेपि महामायेत्याददोषः ~~विज्ञेयमिति कथं~~
~~वैज्ञेयमिति कथं~~ ॥ १६ ॥

+ घतेनैष उपा
साधु कर्मकारय
ति तेन मुनिनी
घत इति येषु प्र
दकारणमस्या
पालनादि तेषु
सीदति तेषु न

सदानंदीटीका ११

तेषां तत्कृपया जातनिस्तरः स्यादिति चेत् मैवं सन्मार्गशङ्कान्नां
साधुनिष्ठतः शब्दान् हिंसां सनिदिताचारान्तिं चाशुभकारिणः
अहं सर्वेश्वरः कर्मफलदाता यथायथं २ संसारेषु संसरणमार्ग
षु न रकेषु च पातयामिततस्तां श्रव्यान्न सर्पादियोनिषु १ कुरास्व
त्यासुरीष्वेव तत्तत्कर्मनुसारतः एतद्वेशेषु दुष्टेषु मत्कृपया नास्ति
कर्हिचित् ४ ॥ १६ ॥

नीलकंठीटीका १२

तेषां फलमाह तानिति सर्वभूतसमोऽप्यहं तानवेदोक्तशासनाति
गानभूतद्रोहकर्तृन् अहमंतरात्मानततदस्योयेन मम वैषम्यं स्या
त् पूर्वसंस्कारात्तेनैव पापं कुर्वन्ति तदनुकूलं फलं च प्राप्तवन्तीत्य
र्थः ॥ १६ ॥

आनंदीटीका १३

अहंकृतस्य कर्मणः फलदः १६ ॥

रामकंठीटीका १४

तान् पुरुषा यशदान् कुरास्व इति चारात्रासीत्यरोनास्यात्मे
त्यादिनामां द्विषतो मां प्रत्यक्षं प्रीतिं चित्रवाक्चेष्टाभिः प्रथयतः
अजसं नित्यमेव संसारेषु कर्मभूमिषु शुभासु दुष्टकर्मधिकार
हेतुत्वादशुभा मुपायात्मिका सुयोनिषु गर्भवासेषु द्विषामित्य
जामि तेनास्तिकत्वदृष्टे संकल्पाः संतप्ये विधाः पुनः पुनर्जा
येते इत्यर्थः ते च ॥ १६ ॥

+ ननु ते वा कदाचिन्निस्तारोपि स्यादिति नेत्याह ॥

लासिकी वसुधालीला १५

५३ तानशुभकारिणो न राधमांशू रान्निंसाय रंजगतो दिषतः संसारेषु
जन्ममरणप्रवाहेषु मध्याचारं कीच्यमानाः शुभाशुभेभ्यः
रासेव व्यावृत्तसर्पादियोनिषु न वरं तं क्षिपामि ॥ १६ ॥

पंचोलेलीला

५४ अहमेतान्संमार्गप्रतिपक्षभूतान् साधुदेषिणः मां हि वेत्त
कुरान् न राधमानशुभकर्मकारिणः संसारेषु संसारमार्गेषु
आसुरेषु कुरकर्मप्रायासमिद्व्याचारिषु योनिषु अजसं
तं तं प्रक्षिपामि ॥ १६ ॥

राधावीरसमिद्धोधिनी

तानहमिति तानहं संसारेषु लोकेषु मध्ये न राधमानथमशु
षान् कुरान् सधर्मविसृजान् विषतो भक्तान् तपवापुमान् लोकेषु
निष्ठान् पवप्राद्वोत्रावधारणे आसुरेषु असुरसंबंधिनीषु योनि
षु कीटादिषु अजसमा कल्पं यावत् क्षिपामि पापयो न यस्ते पाप
योनिष्वेत्यर्थेनेति भावः १५

मधुभाष्य

१६ ॥

भाषा अनुवाद १६

और उनका आसरी स्वभाव कभी जाता नहीं यह दो श्लोक से कह
ते हैं कि सो हमसे द्वेष करने वाले कुर स्वतन्त्र नराधमों को मैं ज
न्म मृत्यु की मार्ग स्वरूप संसार में आसरी कहे अतिकुर व्याज
सूर्य आदि उष्ट्र योनि में हमेशा फेंका करता हूँ अर्थात् उनको
वही निषिद्ध योनि मिला करती हूँ १६ ॥

दोहा

तिनदि उष्ट्रकदोर को में दिजगत दिमांदि पावों प्रसुभनर
प्रथमकों प्रसरयोनिमें तादि १७ ॥

76

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
सर्वं भूतं सर्वं जगत् सर्वं भूतं सर्वं जगत्
सर्वं भूतं सर्वं जगत् सर्वं भूतं सर्वं जगत्
सर्वं भूतं सर्वं जगत् सर्वं भूतं सर्वं जगत्
सर्वं भूतं सर्वं जगत् सर्वं भूतं सर्वं जगत्

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
सर्वं भूतं सर्वं जगत् सर्वं भूतं सर्वं जगत्
सर्वं भूतं सर्वं जगत् सर्वं भूतं सर्वं जगत्
सर्वं भूतं सर्वं जगत् सर्वं भूतं सर्वं जगत्
सर्वं भूतं सर्वं जगत् सर्वं भूतं सर्वं जगत्

आसुरीयोनिमापन्नामूढाजन्मनिजन्मनि
मामप्राप्यैवकौन्तेयततोयात्यथमंगतिं २०

शोकरभाष्यटीका १

आसुरीमिति आसुरीं योनिमापन्नाः प्रतिपन्नामूढाजन्मनि ज
न्मनि अविवेकिनः प्रतिजन्मतमोवद्गुलास्तेव योनिषु जायमा
नाअयोगक्षति ते मूढामामीश्वरं अप्राप्य अनासाद्यैव हेकौन्ते
य ततस्तस्मादपि योति अथमां निरुद्धतमंगतिं मामप्राप्येति
न मत्प्राप्तौ काचिदप्याशंकाततोमहिषसाधुमार्गप्राप्तिमप्रा
प्येत्यर्थः ॥ २० ॥

आनंदगिरिटीका २

ननु तेषामपि क्रमेण वरुनो जन्मनामंते श्रेयोभविष्यति नेत्याह
आसुरीमिति । तेषामीश्वरप्राप्तिशंकाभावे कथन्तन्निषेधः स्या
दित्याशंकाह मामित्यादिना । यस्मादासुरी सम्पदनर्थपरम्पर
यासर्वपुरुषार्थपरिपन्थिनी तस्माद्यावत् पुरुषः सतञ्जोन
काचित् पारवर्णकं योनिमापन्नस्तावदेव तेनासौ परिहरणी
येति समुदायार्थः २० ॥

स्वामिकृतटीका ३

तेचासुरीमिति मामप्राप्यैवेत्येवकारेण मत्प्राप्तिशंकाकृतस्तेषां
मत्प्राप्युपायं समासीमप्यप्राप्य ततोपिअथमां क्रिमिकीटादियो
निगतिचयांतीत्युक्तं शिष्टस्पर्शार्थं २० ॥

विष्णुभाष्यटीका ४

आपन्नाः प्राप्ताः मां सर्वज्ञमीश्वरंअथमां निरुद्धो नरकमित्यर्थः २०

रामानुजभाष्यटीका ५

आसुरीमिति मदनुकूल्यप्रयत्नीकजन्मापन्नाः पुनरपि जन्मनमू
ढाः द्विपरीताभिमतज्ञानेन मामप्राप्यैवास्ति भगवान्वासुदेवसर्व
स्वरज्ञानमप्राप्यततस्ततो जन्मनोः यमामेव गतिं याति स्म

श्री.
गी.टी.
षो.

रत्नमवसानिनादस्य लंहेतमाह २० ॥

अभिनवगुप्तटीका ६

स्पष्टार्थ २०

परमार्थप्रपाटीटीका ७

अथासुरयोनि संस्कारवशात्तीव्रनीचतरयोनि प्रत्ययंतर इत्याह आ
सुरीमिति आसुरीयोनिं प्रापन्नाः प्राप्ताः जन्मनि जन्मनि मूलाः सा
नलवश्रुत्याः भवेति अतो मामप्राप्य अथ मां गतिं योति शुतिरपी
शावा सोपतिषत्स असुर्यानामते लोकाग्रं येन तमसा हताः तां
स्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये केचात्महनो जना इति ॥ भाष्ये ये लोका
असुर्यानाम असुराणां स्वभूता अस्याः ते अग्रं येन तमसानि विउ
तराज्ञानेन हता आच्छिन्नाः सन्ति अथ ते केपि आत्महनः आत्मचात
काः पश्चादि हिंसारताः ते प्रेत्य देहं त्यक्त्वा तान् एवैकान् लोकान् अभि
गच्छन्ति यतः पुनर्निस्तारा नास्तीत्यर्थः ॥ २० ॥

वनमालीटीका ८ ॥

ननु तेषामपि वरुणां जन्मनामंते प्रेत्यो भविष्यति तेत्याह ते मूला
स्तमः स्वभावाः जन्मनि जन्मनि प्रति आसुरीयोनि मुद्रं जनस्वरूपता न
योग्यतामापन्नाः सतो मां मत्प्राप्तुं यमप्राप्य वततो सुरयोनि जन्मां
तरमथ मां गतिं नित्यं नरकं यो योति यतो यतामिस्त्रादि नरकात्सु
नरुत्थितिर्न भवति तादृशं नरकं प्राप्नुवंतीत्यर्थः अत्रेदं तत्प्रह
नित्वैत्यादि नोक्तेषु वरुणां सरलक्षणेषु वेदविरुद्धवत्त्वेन विरुद्धा
चक्षुःश्रवणं च मुखमासरलक्षणं अर्था निलक्षणं निचन सर्वाणि स
र्वत्र संभवन्ति यथा योग्यमक्षपादकणादनिरीक्षरसाख्ये योगवौ
द्वजैर्न चार्वाकपाशपतशास्त्रसौराण्यपत्यस्य नवौहमतानु
सारिणाम् पुरुषाणां केषां चित्सर्वाणि केषां चित्कति पर्या निलक्षण
निसंति न च क्षयादादिमदर्थिमतस्य कथमासरत्वं यावन्ने शा भगव
तायासेन समपपादे हृष्यते तावदंशास्मात्सरत्वात् वेदविरुद्धाशस्य
मदर्थ्यं कस्याप्यासरत्वाच्चेति ॥ २० ॥

कसमवेजयती ६

ननु ते कस्मिंश्चिदपि जन्मनि त्वं प्राप्स्यसि न वेत्स्यस्य नैव प्राप्स्यतीत्याह
 आसुरीमिति जन्मनि जन्मनीति वीक्ष्य पातेषां नित्यवदना सूचिता आस
 रीयो निर्मदानकल्पप्रयत्नी कजन्मा यन्ना प्राप्ता मूढाः मत्प्रतिपादक
 शास्त्रानादरतया विपरीतज्ञानास्ते आसुरा जनाः हे कौंतेय मां मुक्तिं द
 सर्वेष्वपरमप्राप्य मप्राप्या तपलभ्य पवकोरणा तेषु मद्देषकृत्समं कृ ६
 पाभावेनायं भगवान्वा सुदेवः परमेश्वरः पुरुषोत्तमः सर्वोत्तमो वेम
 ज्ञानं तज्जायते तस्ते मोक्षेनामुवंतीति सूचितं यथेवं तर्हि किं फलं प्रा
 मुवंतीत्येता यामाह ततो यां त्यथ मां गतिमिति ततो जन्मनः सका
 शादथ मां श्रृङ्गकरादि रूपनिष्ठां गतिं यो नियोति प्राप्नुवंति तथा श्रृ
 तिरप्याह अथ कष्टपचरणं अभ्यासो हयते कष्टं यो निमापये
 न स्वयोन्यां न सुकरं यो निवाचांशल्यो निवाहत्यादिका अयं भावः प्रा
 स्तिकनास्तिके भेदेनासुरादिविधास्तत्र ये प्रास्तिकास्तैकस्माच्चिह्ना
 यादिनिमित्तादिति ते दनुजमनुजयक्षराक्षसादिष्टत्पन्नाः सन्नाः स्व
 स्मादीश्वरं पृथग्प्राप्तातिनका सदातिदृष्टतरेवैरकृत्वा तद्वेपणसा
 थनेन तमीश्वरं प्राप्नुवंति ये तनास्तिकास्तै परमेश्वरं देवं च श्रृणुमं मय
 मानाः संतो मत्स्वरूपविग्रहादिकस्यानादरं कृत्वा पुनः पुनः संसार
 मेव प्राप्नुवंति न तमोक्षमिति कौंतेय त्वेन येषां कुंत्याः सहशो मात
 रस्तपवास्तिकास्ततो मोक्षं प्राप्नुवंति नान्ये इति सूचितं २० ॥

+ ननु तेष्वापि क्रमेण बहूनां जन्मना मधुसूदनीटीका १० ॥ मते अयो भविष्यति नेत्याह ॥

+ ये कदाचिदासुरीयोनिमायत्रास्तजन्मनि जन्मनि प्रतिजन्म मूढास्त
 मावक्रुल्लतेनाविवेकिनः तमस्तस्मादपि यां त्यथ मां गतिं निष्कृष्ट
 तमां गतिं मां प्राप्येति नमस्त्वामोर्कं चिदाशं कायस्त्वितो मरु
 पदिष्टं वेदमार्गमप्राप्येत्यर्थः पवकारस्तिर्यक् स्यादरादिषु वेदमा
 र्गप्राप्तिस्वरूपा योग्यता दृश्यति तेनात्यंततमावक्रुल्लतेन वेदमा
 र्गप्राप्तिस्वरूपा योग्याभूत्वा पूर्वपूर्व निष्कृष्टयोनिताति कृष्टतमाम
 थर्मयोनिमुत्तरोत्तरं गच्छतीत्यर्थः हे कौंतेय इति निजसंबंधकथने
 न त्वमितो निस्तीर्ण इति सूचयति यस्मादेकदासुरीयोनिमायत्रा

कदाचिदा

श्री.
गी. टी.
चौ.

७४

नामुत्तरोत्तरं निरुद्धं तदतिरुद्धं तमयो निलाभो न तत्त्वतीकारसामर्थ्य
मत्ततमो वरुलत्वात् तस्माद्यावन्मनुष्यदेहलाभोस्तितावन्महता
पिप्रयत्नेनासूर्याः संपदः परमनिरुद्धं तमायाः परिहाराय तत्र येव
यथाशक्तिर्देवी संपदनुष्ठेयाश्चेत्यर्थिभिरन्यथातिर्यगादिदेहशोभो
साधनानुष्ठानायोग्यत्वात् कदापि निस्तारोस्तीति महत्संकरमापद्ये
तेति समुदायार्थः तदुक्तं इहैव नरकव्याधेऽधिकित्त्वात् न करोति यः गत्वा
त्रिरौषधं स्थानं सररुजः किं करिष्यतीति ~~निरुद्धं तमयो निलाभो न तत्त्वतीकारसामर्थ्य~~ २०

सदानंदीटीका ११

वरुनां जन्मनामंतेत्यासराणां क्रमादपि नास्ति श्रेयोतिनिंघत्वादि
साहभगवान्स्वयं (येन ज्ञात्वा सरीयो निमायनाः प्रतिजन्मते मू
ढास्तमसश्चाधिकादविवेकिनो वच तस्मादप्यथमां योनिं मा मया
प्येव योनिंते अतो मज्जयदिष्टे वेदमार्गे मना मपि ३ अथाप्यनेवम
ज्ज्ञावधिकारं प्रयोक्तुं तस्माद्यावन्मनुष्यदेहेन संबंधस्तौ वदेव हि ४
परिरुत्ता सरीदृष्टं संपदं नरकावशं महतापि पुयत्नेन देवी संपदमा
प्तिताः ५ भगवंतं भजेत्याज्ञायावन्मनुष्यदेहेन न कदापि
स्ति निस्तारः संस्तरेरिति ६ स्तुतिं हरिणा साक्षात्तदुक्तं च स्तुतावपि
इहैव नरकव्याधेऽधिकित्त्वात् न करोति यः गत्वा त्रिरौषधं स्थानं सररुजः
किं करिष्यति २० ॥

नीलकंठीटीका १२

आसुरयोनिप्राप्तेरपि फलमाह आसुरीमिति अथमां नारकीं तिर्य
कस्यावरादिरूपावा ॥ २० ॥

आनंदीटीका १३

ततः पूर्वस्यायोनेरथमां नीचां योनिं योतीत्यर्थः २० ॥

रामकंठीटीका १४

एवंविधा जनापने आसुरी यथा कौं योनिं जन्मभूमिभूयोभूयः प्रा
प्ताः प्रतिजन्म पूर्वसंस्काराद्यो न मूढा ज्ञानरहिताः संतो मा परमा
त्मानमनधिगम्येव ततो योनेरथमां निरुद्धं गतिं योति प्राप्नुवन्ति

२१

+ ननु तां पापयोनिमतिक्रम्यतेषां किंचिच्छ्रेयो भवेदिति नेत्याह ॥

लासिकी चतुर्लीटीका १५ ॥

+ ते च मूढा अविवेकिनो यथोक्ता मासरी परपीडा वहां यो निर्मिति
जन्म प्राप्ताः सन्तः मामप्राप्यैवेत्येव कारणेन मत्प्राप्तिशंकाना
स्त्ववेति व्यज्यते ततो यो नैरनन्तरमधामां निरुद्धं क्रमिकीटा
दियो निर्याति ॥ २० ॥

पंचोलेटीका

हे कौंतेय मूढाः अविवेकिनः आसरीतमो वदुलो योनिमा
पत्रा प्राप्ता जन्म निजन्म निमाम प्राप्य मरु परिष्ट साधु मार्ग
मपि अप्राप्य ततस्तस्यापियो ने निरुद्धं तमो योनिं प्राप्नुवेति २०

रागवीरसमिद्धोयिनी ॥

आसरीमिति आसरी यो निर्मपन्ना जन्म जन्म निमूढा मां म
इत्तिमप्राप्यैव ततपवकारणादधमं गतिं यांतीति २० ॥

मधुभाष्य

२० ॥

1955 1956

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

• • • • •

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

10

भाषा अनुवाद २०

और एव कहने से इस श्लोक में यह कहा गया कि हे कौंतेय अ
र्जुन वरुन जन्म आसुरी योनि में प्राप्त जो मूढ़ जन उनको मेरी
प्राप्तिकी शंका कहाँ है वल्कि मेरी प्राप्तिकी उपाय जो सतमार्ग
उसको भी न पायके असुरादि योनि से भी अधम जो कृमि कीटा
दि गति तिस उर्गति को वे जानते हैं । २० ॥

दोहा

असुर योनि को पात दे जन्म जन्म सो मूढ़ सो पाय विन ऊँ
तिसुत नीच गति लहे मूढ़ २० ॥

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः का
मः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतन्नयं त्यजेत् ॥

शंकरभाष्यटीका १

सर्वस्याः आसुर्याः संपदः संक्षेपो यमच्यते यस्मिंस्त्रिविधं स
र्वआसुरीसम्पद्वेदो न नोपनर्भवति यत्परिहारेण परिहृतम्
भवति यन्मूलं सर्वस्यानर्थस्य तदेतदुच्यते त्रिविधमिति । त्रिविधं
नरकद्वारं त्रिः प्रकारं नरकस्य प्राप्तिद्वारं नाशनमात्मानः यद्द्वारं प्र
विशन्नेव नश्यति आत्मा कस्मैचित् पुरुषार्थाय योग्यो न भवती
त्येतदुच्यते द्वारं नाशनमात्मन इति किं तत् कामः क्रोधस्तथा लो
भस्तस्मादेतन्नयं त्यजेत् यतपतत् द्वारं नाशनमात्मनस्तस्मात् का
मादित्रयमेतत् त्यजेत् त्यागस्ततिरियं २॥

आनंदगिरिटीका २

कथमासुरी सम्पदनन्तभेदवती परुषाद्युषेनापि परिहर्तुं शक्यते
त्याशं क्वाह सर्वस्येति । संक्षेपोक्तिफलमाह यस्मिन्निति । कामादौ
त्रिविधे सर्वस्यासुरसम्पद्वेदस्यान्तर्भावेऽपि कथमसौ परिफ्रियते
तत्राह यत्परिहारेणेति । कामादौ त्रिविधं सर्वस्यासुरसम्पद्वेदस्या
नर्थत्वेऽपि कथमसौ परिफ्रियते तत्राह यत्परिहारेणेति । कामादि
परिहारेणासुरीसम्पद्वेदपरिहारेऽपि कथं सर्वानर्थपरिवर्जनमित्याशं
क्वाह यन्मूलमिति । कथमात्मनो नित्यस्य नाशाशंकेति । तत्राह क
स्मैचिदिति त्रिविधमपि सामान्यतो दर्शितमाकांक्षाद्वारा विशेषतो व
र्णयति किं तदिति । तस्मादिति व्याचष्टे यत इति । कामादित्यागे सति
अनर्थाचरणेष्वयः प्रतिबंधनिवृत्ती स्यातामिति भावः । २॥

स्वामिकृतटीका ३

उक्तानामासुरदोषाणामपि मध्ये संकल्य दोषमूलभूतं दोषत्रयं सर्व
थावर्जनीयमित्याह त्रिविधमिति कामः क्रोधो लोभ इतीदं त्रिविधं न
रकस्य द्वारमतपवात्मनो नाशनं नीचयोनिप्रापकं तस्मादेतन्नयं सर्वात्मा
नात्यजेत् २॥

श्री.
गी.टी.
घो.

अस्यासुरसभावस्यानाश
समृद्धहेतुमाह

पिपाचभाषाटीका ४

त्रिविधं विप्रकारं द्वारं यथाः आत्मनो नाशकारणं यतश्च यं जहि २१

रामानुजभाषाटीका ५

त्रिविधमिति अस्मिन् सभावस्य सनरकस्य त्रिविधं द्वारं तस्मात्तनो
नाशनं कामः क्रोधो लोभः इति त्रयाणां सत्रयं सर्वमेव व्याख्याते
रमार्गहेतुरित्यर्थः तस्मादेतच्च यं तज्जेत तस्मादतिद्वारं नरकहे
तत्वात् कामक्रोधलोभानां यतश्चित्तं हरतः परित्यज २१ ॥

अभिनवगुप्तीका ६

स्यार्थं २१ ॥

परमार्थप्रवादीटीका ७

नी

अथोक्तानां सत्त्वदोषाणां मध्ये सकलदोषमूलभूतं दोषत्रयं स
र्वथा वर्जयमित्याह त्रिविधमिति इदं यो च मानं नरकस्य निरय
या मेहीरं त्रिविधमस्ति तत्किं कामः क्रोधस्तथा लोभः तत्र कामन
या विषयीक्रियते सा कामोभिलाषः तस्य प्रयत्नादप्राप्तौ क्रोधः प्रा
प्तौ च प्राणादप्यधिकपत्नेन संरक्षणं लोभपतत्रयं किंभूतमात्म
नो नाशनं अथ मयोनिप्रापकं तस्मात्सर्वप्रयत्नेनैव त्रयं त्यजेत् २१ त

वनमालीटीका ८

आसुरलक्षणं तेनोक्तानां दोषाणां मध्ये कामादित्रयमवश्यं त्याजं
पुमर्थस्यातिविरोधित्वादिन्याह त्रिविधमिति इदं त्रिविधं विप्र
कारं नरकस्य द्वारं तस्याप्रेसाधनं सर्वस्याशस्यः संपदो मूलं
आत्मनो नाशनं सर्वपुरुषार्थयोग्यं तासं पादनेनात्यंताधोग
निप्रापकम् किंतु दित्यत्र आह कामः क्रोधस्तथा लोभ इति प्रा
ख्यात्वा तं यस्मादेतच्च यमेव सर्वानर्थमूलं तस्मादेतच्च यं त्यजे
त् यतश्च यत्प्रागेनैव सर्वाणां सत्त्वसंयत्ता भवन्ति यतश्च यत्प
त्प्रागुत्पन्नस्य विवेकेन कार्यप्रतिबंधस्ततः परं चान्यत्प्रातिरि
ति २१ ॥

रुसमवैजयंतीटीका ९ ॥

नन्वासरान्नानरकं यांतीति यज्ञवतोक्तं न न मनस्य को वा मार्गो
 यच्च ये देवसम्पदलो मुमुक्षवस्ते किं किं त्यजंतीत्यपेक्षायामा
 ह त्रिविधमिति नरकस्य निरयस्यासुरस्य भावरूपस्य वा इद
 मेतन्निविधं त्रयं द्वारं हेतुर्भवति कीदृशं आत्मना शानं तस्या
 त्मसंसारप्राप्तिकरत्वेन नाशकरं त्रिविधं तदंशयनिकामः
 क्रोधस्तथालोभ इत्येतेषां स्वरूपं पूर्वमेव व्याख्यातं यत्तदत्रो
 परम्यते यस्मादेतन्त्रयं निरयप्राप्तिहेतुस्तस्माद्देवी सम्पदान्
 पुरुषः एतन्त्रयं त्यजेत् परित्यजेत् २१ ॥

मधुसूतरीटीका १०

+ इदं त्रिविधं त्रिप्रकारं नरकस्य प्राप्तिद्वारं साधनं सर्वस्यासुर्यः सं
 पदो मूलभूतमात्मनो नाशानं सर्वपुरुषार्थयोग्यता संपाद
 नेनात्यंताधमयोनिप्राप्तके किं तदित्यत आह कामः क्रोधस्त
 थालोभ इति प्राग्व्याख्यातं यस्मादेतन्त्रयमेव सर्वानर्थमूल
 भूतं तस्मादेतन्त्रयं त्यजेत् ~~एतन्त्रयं त्यजेत्~~ एतन्त्रयत्यागो नैव
 सर्वाप्यसुरी संपत्त्या भवति एतन्त्रयत्यागश्चोत्पन्नस्य विवे
 केन कार्यप्रतिबंधः ततः परं चानुत्पन्निरिति द्रष्टव्यं २१ ॥

सदानंदीटीका ११

ननु वर्षशतेनापि परिहर्तुं न चासुरी शक्यते नैनं भेदाफासा
 शक्यं ह समासतः १ साधनं नरकप्राप्तिः प्रकारमिदं स्पृ
 एण आसुर्यः संपदो मूलपुरुषार्थैकचानकं २ यस्मादेत
 न्त्रयं सर्वानर्थमूलमुदीरितं तस्मादेतन्त्रयत्यागात्पत्त्या स
 र्वीसुरी भवेत् ३ उत्पन्नस्य त्रयस्यास्य विवेकेन विरागः कार्य
 स्पप्रतिबंधो हि त्यागो नुत्पन्निरेव च २१ ॥

नीलकंठीटीका १२

संक्षेपमासुर्यः संपत्तेराह त्रिविधमिति ॥ २१ ॥

श्री.
मी.टी.
बो.

आनंदीटीका १२ ॥

अत्रहेतुं सिद्धं तयति आत्मनः स्वस्य नाशनं नीचातिनीचजन्म
दमित्यर्थः २१ ॥

रामकंठीटीका १४

कस्मान्नैव विधास्तान्नाश्रुवंतीत्या

ह-आत्मनः परस्य तत्त्वस्य नाशनमदर्शनं करणं येन हेतुभूतेना
त्मानं पतिनं दृष्ट्वा तेन त्रिप्रकारं नरकस्य कर्मभूमिफलभेदे
न त्रिप्रकारस्य निरयस्येदं द्वारं प्रवेशकर्मकृत कामः सुखा
नुशायी रागलक्षणः क्लेशस्तथा क्रोधो देव लक्षणो लोभ उत्त
रोत्तरविषयेषु गर्ह्यो यतः पते सर्वशासराजना पतेः कामादि
भियुक्ताः संतो मा मप्रपश्यन्त पवर्तुर्गतिं गच्छन्ति तस्माद्देतो
स्त्वमेतन्नयं परिहर देवसर्गसंभवत्वादेन युक्तमात्मानं मां
स्थाः यस्मात् २१

+ उक्तदोषाणां मया सर्वथा वर्जनी
यदोषत्रयमित्याह ॥

लासिकी दत्तश्रीटीका १५

+ कामो विषयाभिलाषः क्रोधो देवः लोभ उत्तरोत्तरं गर्वः पतत्रि
विधं नरकस्य द्वारं प्रवेशकृत आत्मनश्च परतत्त्वस्य नाशनम
दर्शनकारकम् तस्मादात्मनः श्रेयोधीयत उन्नमनं नृमले सर्वा
त्मना त्यजेत् २१ ।

पंचोले टीका

उक्तानां सासरोषाणां मध्ये सकलदोषमूलभूते दोषत्रये
सर्वथा वर्जनीयमित्याह त्रिविधमिति इदमात्मनः नाशने
त्रिविधं नरकस्य द्वारं नरकप्राप्तिमार्गं कामक्रोधलोभास्ये
त्रिविधं नरकद्वारं त्यजेत् २१

राधावीरसमिद्धोधिनी ॥

त्रिविधमिति त्रिविधं त्रिप्रकारं नरकस्य प्राप्ताविति शेषः सुर

मिदमात्मनो नापानं स्वधर्मं प्रव्यावकत्वाद्यद्वारं प्रविशन्नेव स्व
धर्मात्प्रच्युतो भूत्वा न कस्मैचित्पुरुषार्थाय योग्यो भवतीति
तस्मात्कामः क्रोधस्तथा लोभपतत्रयं त्यजेदेतेषां सक्तिम
कृत्या इत्यर्थः २१॥

मधुभाष्य

२१॥

83

Handwritten text in Devanagari script, appearing as bleed-through from the reverse side of the page. The text is arranged in approximately three lines.

Handwritten text in Devanagari script, appearing as bleed-through from the reverse side of the page. This line is centered horizontally.

Handwritten text in Devanagari script, appearing as bleed-through from the reverse side of the page. This is the final line of visible text in this section.

भाषा अनुवाद २१

एवं कहे ऊये सब आसुरी दोषों के मध्यमे सकल दोष के कारण स्वर्ग जो तीन दोष निन को सदाही त्याग करना योग्य हैं कि काम क्रोध और लोभ ये तीन दोष नरक के द्वार स्वर्ग हैं तो कौन नीच योगि प्राप्ति कारक होय इसीसे मुमुक्षु कहे मुक्ति की इच्छा रखने वाले इन तीनों दोषों को सब तरह से त्याग करें ये अनर्थ के मूल हैं और देखो डारु दाई हैं ॥ २१ ॥

दोहा

त्रिविध नरक के द्वार यह आत्मनाशक जोय काम क्रोध पु
नलोभ हे ताते तिहुं तजे सोय २१॥

15 5750 2 0000

[Faint, illegible handwritten text in Devanagari script]

1945

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
 ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमो द्वारैस्त्रिभिर्नरः आ
चारत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परं गतिं २२

शांकरभाष्यटीका १

एतैरिति । एतैर्विमुक्तः कौन्तेय तमो द्वारैस्तमो नरकस्य ३ः
त्वमोहात्मकस्य द्वाणाम् कामादयस्तैरेतैस्त्रिभिर्विमुक्तो नर
आचरत्यनुतिष्ठति किमात्मनः श्रेयो यत्प्रतिबद्धः पूर्वनाचर
ति तदपगमादाचरति ततस्तदाचरणतया याति परं गतिं मो
क्षमपि इति । २२ ॥

आनेंदिरिटीका २

न केवलं श्रेयः समाचरन्नासुरं च सम्पदं वर्जयन्मोक्षमेव सम्प
त्पीद्वारा लभते किंतु लौकिकमपि सुखमित्यपेक्ष्यः । २२ ॥

स्वामिकृतटीका ३

त्यागे च विशिष्टफलमाह एतैरिति तमो नरकस्य द्वारभूतैस्त्रि
भिः कामादिभिर्मुक्तो नर आत्मनः श्रेयः साधनं तयो योगादि
कमाचरति ततश्च मोक्षं प्राप्नोति २२ ॥

विशाचभाष्यटीका ४

एतच्च यत्प्रागे किं फलमित्यादिनाह एतैस्तमो द्वारैर्नरकद्वारैः वि
मुक्तः आचरति तिष्ठति अगच्छति सिद्धिं पुरुषार्थप्राप्त्ययोग्य
तां २२ ॥

रामानुजभाष्यटीका ५

एतैरिति एतैः कामक्रोधलोभैस्तमो द्वारैर्मद्विपरीतज्ञानहेतु
भिर्विमुक्तो नर आत्मनः श्रेय आचरति लक्ष्मणद्विषयज्ञानो म
दानुकूल्ये प्रयतते ततो मामेव परं गतिं याति ज्ञात्वा नादरो नर
कस्य प्रथानहेतुरित्याह २२ ॥

अभिनवगुप्तकृतटीका ६

प्रवृत्तिः कृत इदमुत्पन्नमिति निवृत्तिः कृत्स्नीयते इति किंचिद
दृष्टादस्य कार्यं विद्यते यत्रैव किंचित्कं चिन्ता तेषां प्रलयो तावि

श्री.
गी. टी.
घो.

रते संसृतिप्रलयाद्युपरमात् यत्तावदितिकामोपभोगपवपरं कु
त्वं तत्राशाश्च परं कोयः अतएव हकामकोयपरायणा इति अनेक
चिन्तारतिनिष्ठया भावान् अमुचो निरये वीच्यादौ जन्ममरणसंज्ञा
नेच यत्तैर्यजते नाम निष्कलमित्यर्थः कोयेन हि सर्वं नृणां तीर्थः
यद्वा नाम यत्तैः संज्ञा मात्रेण ये यत्ता अथवा नामार्थं प्रसिद्धार्थं
ये यत्ता येन यत्तया न्ययमिति व्यपदेशो जायते ते तदंभपूर्वका एव न
तत्फलं निःकोपादिश्रुतत्वादेव लोकादिष्वेतो मा मेव हि षंति अहं
वासदेवो हि सर्वा वासः आत्मनि च देष्वंत आत्मनो यं हितं निरयया
तदेतमुपाचरंति तां चार मासरीषे वयोनिष्ठिपामि यतः का
मादिकं त्रियं नरकस्येव हारं तस्मादेतमनेन २२ ॥

परमार्थप्रणीती टीका ७

तागे च विशिष्टं फलमाह यत्तैरिति तमसो नरकस्य द्वारभूतैरेतै
स्त्रिभिः कामादिभिर्मुक्तो नर आत्मनः श्रेयः साधनं तपो योगादि
आचरति ततः परं शान्तिं याति ॥

२२ ॥

वनमाली टीका ८

एतन्नयं यजतः किं स्यात्तत्राह यत्तैरिति यतैः कामकोयेस्त्रिभिस्तमो
हारे नरकसाधनैर्विमुक्तो चिरहितः पुरुषः आचरत्यात्मनः श्रेयो य
दितं वेदवोधितं पूर्वहिकामादिनां प्रतिबंधाद्धेयो नाचरति येन पु
रुषार्थः सिद्धोत् अश्रेय आचरति येन निरययातः स्यात् अथुना तस्य
निबंधरहितः सन्न श्रेयो नाचरति श्रेय आचरति ततः ऐहिकं सुख
मनुभूय सम्यग्ज्ञानभक्तिद्वारा यांति परं गतिं मुक्तिं २२ ॥

रुसमवैजयंती टीका ९

नन्वेतत्कामादित्रयं यत्तज्जति तस्य किं फलं भवतीत्यपेक्षायामा
ह यत्तैरिति हे कौंतेय तमो द्वारे निरययाति हेतुभूतैरेतैरुक्तं स्व
रूपकैस्त्रिभिः कामकोयलोभरूपैर्यो विमुक्तो रहितः स एव न
रो मनुष्या भवति स एवात्मनः स्वस्य श्रेयो वर्णं प्रमाचारपूर्वकं

मदाराधनलक्षणं तानभक्तादिमुक्तिसाधनमाचरन्ति यत्नं करोति
ततः साधनाचरणाय यं ब्रह्मलोकादिभ्यो मुक्त्यंगतिं मुक्तिं याति
प्राप्नोति नररत्नकवचनेन कामादिपराङ्मुखकर्मकपवकश्चिन्नत
वहवद्विस्तृतम् कौन्तेये तमेन यथा हं नारायणस्तथा त्वम
पि नरावतारोऽस्य तोमस्तदा येन साधनमाचर्य मुक्तिं प्राप्स्यसीति स्त
वितम् २२ ॥

+ एतत्त्रयं तजतः किं स्यादिति
तत्राह ॥

मधुसूदनीटीका १९

+ एतैः कामक्रोधलोभेस्त्रिभिस्तमोहैर्नरकसाधनैर्विमुक्तो वि
रहितः पुरुष आचरन्त्यात्मनः श्रेयोयद्विन्नेवेदवोयिन्ने देवैर्हि
नेयः पूर्वहिकामादिप्रतिबंधः सन् श्रेयोनाचरन्तियेन पुरुषा
र्यः सिध्येत् अश्रेयश्चाचरन्तियेन निरययातः स्यात् अथुना
तत्प्रतिबंधरहितः सन् श्रेयोनाचरन्ति श्रेयश्चाचरन्ति ततपेहि
कंसखमनुभूय सम्पत्तीदारायाति परांगतिं मोक्षं

२२ ॥

सदानंदीटीका ११

किं स्यादेतत्र यथागासं सपत्न्येण सुदं एतैः कामादिभिर्दोषैस्त्रि
भिर्नरकसाधनैः पुमान्विरहतः श्रेयोयद्विन्नेवेदवोयिन्ने आचार
त्यात्मनः सम्पत्तीदारेति परांगति २ कामादिप्रतिवद्धाः प्राक्
श्रेयोनाचरन्ति स्वयं अश्रेयस्ताचरन्ते वयेन स्यान्निरये स्थितिः ३
कामादिभ्यः पुरुषो नाश्रेयश्चरन्ति स्वयं श्रेयः सम्पत्कचरन्ते व
ततो याति परांगतिं २२ ॥

नीलकंठीटीका १२

कामादित्रययोगे किं स्यादत आह एतैरिति तमोहैः तमसो न
रकसुतः तमोहात्मकस्य हारभूतैर्विमुक्तः सन् आत्मनः श्रेयः क
ल्याणं भगवदाराधनादिकं आचरन्ति ततः परांगतिं मोक्षं याति
तस्मात्कामादित्रयं तज्जेदिति ॥ २२ ॥

श्री.
गी. टी.
बो.

आनंदीटीका १३

~~यनेहेतुं सिचं न पति। आत्मनः स्वस्य श्रुतं नीचमिति।~~
तमसोमिच्छाज्ञानस्य द्वारैः प्रसरणमार्गैस्ते सिभिः कामाद्यैर्मुक्तः
आत्मनः श्रेयः शास्त्रविहितज्ञानकर्मसमच्चयानुष्ठानरूपमा
चरति ततः क्रमेण परंगतिं मुक्तियति २१ ॥

रामकंठीटीका १४

एतैः कामादिभिर्गुणात्मकैर्दोषैर्निर्गुणस्वभावेन निसर्गमुद्दे
नात्मना तं ता संवद्वैरद्वैतज्ञानोपलक्षणमिति मिश्रविर्भावमार्गे
सिभिर्वियुक्तोद्देयतया मतिपतैः सन्निः पृथग्भूतैर्नरो मुमुक्षु
दैवसर्गभाक् पुरुषोद्दिनं यथोक्तं ज्ञानकर्मनुष्ठानरूपमाचरति
ततः परंप्रकृष्टापरमात्मसमापन्निरूपंगतिं सिद्धिमाप्नोति एवं वि
थस्य च श्रेयसश्चरणं शास्त्रोक्तविधानत्रयमनस्तत्परेण भवित
व्यमित्याह २२ ॥

+ तन्मागे च विशिष्टं फलमिच्छाह ॥

लासिकी

नरपुत्रीटीका १५

+ एतैस्त्रिभिर्विद्योक्तैस्तमोद्वारैरज्ञानलक्षणमहान्धप्रवेशकारणै
र्विमुक्तः पृथग्भूतः पुरुषः आत्मनः स्वस्य श्रेयः साधनं तपोयो
गाद्यनुष्ठानरूपमाचरति ततो नुष्ठानतारतम्येन परंगतिं मोक्षा
ख्यां प्राप्नोति श्रेयश्चाचरणोचमार्गदर्शकं शास्त्रमेव प्रमाणमि
त्याह ॥ २२ ॥

पंचोत्तरीटीका

त्यागे फलमाह एतैरिति हेतुं ते य एतैस्त्रिभिस्तमसो नरकस्य
द्वारैः तमोहात्मकस्य द्वारैः कामादिभिर्विमुक्तो नरः आत्मनः श्रे
यः कल्याणं प्राचरति ततः श्रेयसः प्राचरणान्तरं मोक्षाख्याग
तियति २२

रामवीरसमिद्धोधिनी ॥

एतैरिति एतैः कामादिभिस्त्रिभिस्तमोद्वारैस्तमसो नरकस्य द्वा
रभूतैर्विमुक्तपतेष्वनासक्तो नर आत्मनः श्रेयः श्रेयः साधनं स्व

धर्मपरिपालनं चेत्करोति ततस्तर्हि स्वधर्माचरणं देवयरो
गतिं मत्प्राप्तिलक्षणां यातीति तस्मात्स्वधर्मनिष्ठो भवेति भा
वः २२॥

मधुभाष्य

२२॥

भाषा अनुवाद २२

अब इन तीन दोषोंके त्याग करने में विशेष फल कहते हैं कि
हे कौंतेय अर्जुन तम कहें नरक के द्वार रूप काम आदि तीन
दोष से अच्छी तरह मुक्त पुरुष अपने कल्याणके साधन सत्र
प नप योग आदि आचरण करते हैं और तिस के अनंतर मु
क्ति पावते हैं २२

दोहा

इनसे मुक्त हो ऊँतिसुत तिहुं नरक द्वार में नर जो दि करत
आत्म कल्याण दि जात परम गति सो दि २२॥

यः शास्त्रविधिसमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः न
स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परंगतिं २३ ॥

शांकरभाष्यटीका १

सर्वस्यैतस्यासरीसम्पत्तिरिवर्जनस्य श्रेयश्चाचरणस्य शास्त्रं का
रणं शास्त्रप्रमाणमुभयं शक्यं कर्तुं नान्यथा अतः यः शास्त्रेति
यः शास्त्रविधिं शास्त्रं वेदः तस्य विधिं कर्तव्या कर्तव्यज्ञानकारणं
विधिप्रतिषेधात्तमुत्सृज्य तत्का वर्तते कामकारतः कामप्रयुक्तः
स न नसिद्धिं पुरुषार्थयोग्यतामाप्नोति । नाप्यस्मिन्लोके सुखं
नापि परंप्रकृत्यंगतिं स्वर्गं मोक्षं वा । २३ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

आसुर्या सम्पदो वर्जने श्रेयसश्च करणे किं कारणं तदाह सर्वस्येति
तस्य कारणत्वं साधयति शास्त्रेति उक्तमुपजीव्यानन्तरश्लोकं प्रव
र्त्तयति अत इति । शिष्यते बोध्यते नेनाहर्षोर्ध्व इति शास्त्रं तच्च विधि
निषेधात्सकमित्युपेत्य आचष्टे कर्तव्येति । कामस्य कारणं कामकारः
तस्माद्वैतोरित्युपेत्य कामाधीना शास्त्रविमुखस्य प्रवृत्तिरित्याह
कामेति । कामाधीनप्रवृत्तेः सदा पुमर्थायोग्यस्य सर्वपुरुषार्थ
सिद्धिरित्याह नापीति । २३ ॥

स्वामिकृतटीका ३

कामादिप्राग्वक्ष्यस्वयमचरणं विना न भवतीत्याह य इति शास्त्रवि
धिं वेदविरहितं धर्ममुत्सृज्य यः कामकारतो यथेकं वर्तते स सिद्धिं न
त्वज्ञानेन प्राप्नोति न च सुखं न परंगतिं मुक्तिं प्राप्नोति २३

पिशाचभाष्यटीका ४

सुखं स्वर्गं परंगतिं मोक्षं २३ ॥

शास्त्रज्ञानादरो न स संवेदुमित्याह

रामानुजभाष्यटीका ५

य इति शास्त्रं वेदाख्यं विधिरनुशासनवेदाख्यं मदनशासनमुत्सृ
ज्य यः कामकारतो वर्तते स्वकं दानुगुणमार्गेषु वर्तते न स सिद्धिम
वाप्नोति न कामव्यामुष्मिकी सिद्धिमवाप्नोति २३ ॥

+ शास्त्रविधिं त्यजतः सुमनीषैव कार्यकार्यविचारं कुर्वतः प्रत्युत नरकपातः ॥ २३ ॥

श्री.
मी.टी.
धौ.

अभिनवगुप्तकृतटीका ६
न चैतत्सुरुषवचनमित्यनादरणीयमपितनादिशास्त्रमत्रप्रमाणमि
त्युच्यते ॥

+ कामादित्यागश्च स्वधर्माचरणं
विना न भवतीत्याह ॥

परमार्थप्रणीतीटीका ७
यश्चि शास्त्रविधिं वेदधर्ममुत्सृज्यः कामकारतः स्वेच्छाचारेण व
र्तते स सिद्धिं तत्त्वज्ञानं न प्राप्नोति न सुखं तत्त्वज्ञानस्य फलरूपमात्म
सुखं तत्फलं योपरागतिं मोक्षं च न प्राप्नोति २३ ॥

वनमालीटीका ८

कामादित्यागश्च स्वधर्माचरणं विना न भवतीत्याह यश्चि यः शा
स्त्रविधिं श्रुतिस्मृत्यादिविहितं स्वधर्ममुत्सृज्य अज्ञानादिना तत्का
मकारतः कामाय न सारात्यायाचारेण वर्तते स सिद्धिं पुरुषा
र्थप्राप्तिर्योग्यतामेतः करणशुद्धिं कर्माणि कुर्वन्नपि नाप्नोति न
सुखं मेहिकं नापि प्रकृष्टांगतिं स्वर्गमोक्षं वा २३ ॥

रुसमवेजयतीटीका ९

धर्माचरणं विना कामादित्यागो न भवेत्तु शास्त्रं विना धर्मो न सिद्धे
न स्मारेहिकामुष्मिकसुखेच्छाणा पुरुषेण शास्त्रमेवास्येयमित्या
ह हा भ्याम् परशास्त्रविधिमिति यः स्वच्छंदवर्त्तनास्तिको ज
नः शास्त्रविधिं शास्त्रात्तामत्सृज्य परित्यज्य कामकारतः स्वा
च्छन्देन वर्तते शास्त्रविहितं कर्म व्यत्याज्य शास्त्रीयं करोतीत्यर्थः
स जनः सिद्धिमेहिकमुष्मिकयत्नरूपामेतत्करणशुद्धिरूपं वा
नावाप्नोति सुखं मेहिकामुष्मिकं न वाप्नोति मुक्तिं नावाप्नोति य
द्वा यदि मेहिकमपि सुखं सनाप्नोति तत्सामुष्मिकी सिद्धिं स्वर्गसु
खं प्राप्नोति परांगतिं च वाप्नोतीति की मुवक्तव्यं किं न ताप्नोत्येवेत्य
र्थः २३ ॥

मधुसूदनीटीका १०

+ यस्मादश्रेयो नाचरणस्य श्रे
याश्चाचरणस्य च शास्त्रमेव नि
मित्ततयाः शास्त्रैकगम्य
तात ॥

+ शिष्यते अनुशिष्यते अश्वर्षोर्धो बोध्यते अनेन रतिशास्त्रवेदः तज्
पत्नी विसृतिपुराणादि च तत्संबन्धी विधिः लिंगादिषाहः ऊ
यी नृकथादिष्वेवं प्रवर्तनानि वर्तनात्मकः कर्तव्या कर्तव्यज्ञान
हेतुर्विधिनेषथात्वाः तं शास्त्रविधिं विधिनियेधानि रिक्तमपि च

स्मृतिपादकं शास्त्रमस्तीति सूचयितं विधिशास्त्रः उत्सृज्य प्रहयाप
रित्यत्र कामकारतः स्वच्छामात्रेण वर्तते विहितमपि नाचरति निष
द्धमपि ~~ह~~ आचरति यः स सिद्धिं पुरुषार्थप्राप्तियोग्यतामेतः क
रणशुद्धिं कर्माणि कुर्वन् अपि नामोति न स खमैहिकं नापि परंप्र
कृष्टा गतिं स्वर्गमोक्षं वा २१ ॥

सदानंदीटीका ११

शिष्येते बोध्यते नेनापूर्वार्थ इति शास्त्रकं वेदस्मृत्युपजीवेत तस्म
त्पापपितदेवच । तत्संबंधिविधियस्तपस्परित्यागानि नास्तिकः
स्वच्छामात्रेण विहितं तं करोति निषिद्धकृत २ स सिद्धिं चेत्तसः
शुद्धिं पुमर्थप्राप्तियोग्यतां नामोति नैहिकं सौख्यं न स्वर्गनाय
वर्गकं २१ ॥ नीलकंठीटीका १२ ॥

न केवलं काष्ठतपस्विवत् कामादि त्यागमात्रेण उच्छासवर्ती सि
ध्यतीत्याह य इति शास्त्रविधिं शास्त्रेण इष्टसाधनतयाः निष्ट
साधनतया च साधितं ब्राह्मणो यजेत न सरोधिवेदित्यादिना वि
हितं निषिद्धं च उत्सृज्य विहितं मकरणेन निषिद्धमाचरणेन च
उत्सृज्यो वर्तते कामकारत इच्छया सः सिद्धिं चित्तशुद्धिं सखं वै
राग्यादिजनितं तत्प्रियं रागतिमोक्षं च नावाप्नोति ॥ २३ ॥

आनंदीटीका १२

कामकारतः कामस्य विषयाभिलाषस्यैव करणीयता कामकार
त आत्मसंभावनया स्वच्छया च सिद्धिं प्रारब्धस्य कर्मणो निष्पत्तिं
नामोति तत्फलं सखादिकं च नावाप्नोति २३ ॥

रामकंठीटीका १४

यः पुरुषस्तत्फलनिष्पत्तिहेतु न तत्क्रियादिविषयं शास्त्रेण चो
दितं विधितं तदिति कर्तव्यता रूपं विधानमुत्सृज्य तदस्य कामकारतः
स्वाच्छया वर्तते व्यवहरते सो नारब्धक्रियानिष्पत्तिरूपं सिद्धिं न लभ
ते ततश्च तत्फलभूतं सखं स्वर्गादिभोग्यानिर्वाति मपि न लभते न च परागति
मप्यवर्गं लभते २३ ॥

श्री.
गी. टी.
घो.

लासिकी दत्त उलीटीका १५

यः पुरुषः शास्त्रविधिं निमित्तं कर्तव्यं तात्पर्यमुत्सृज्य शुद्धया परित्यज्य कामकारतः स्वाच्छं द्यादत्ते प्रवृत्तिं भजते स सिद्धिमाप्नुयै
क्रियानिष्पत्तिं सखं मेदिकी मासुषिकी परतत्तामिकां वा निर्वृ
त्तिं परंगतिं मोक्षात्वा च न प्राप्नोति ॥ २३ ॥

पंचोले टीका

कामक्रोधादित्यागश्च स्वधर्माचरणं विना न भवतीत्याह य इति
यः शास्त्रविधिं शास्त्रविधिं वेदस्य विधिं कर्तव्यं कर्तव्यं ज्ञान
कारणमनसृज्यत्वात् कामकारतः यथेकं कामप्रयुक्तः स
न प्रवर्तते स सिद्धिं पुरुषार्थं न प्राप्नोति २३

यथा वीरसमिद्धादिनी ॥

इदानीं स्वधर्माचरणमेव सिद्धिकरमित्याह य इति यः पुमान्
शास्त्रविधिं यथा वर्णाश्रमोदितं स्वधर्माचरणं ब्राह्मणादी
नां वेदाध्ययनादिरूपं उत्सृज्य परित्यज्य कामकारतो यथेच्छं व
र्तते स हि पुमान् सिद्धिं मेदिकी मासुषिकी वा न प्राप्नोति न स ख
मेदिक मासुषिकं वा तथा च परंगतिं निःश्रेयसप्राप्तिलक्ष
णां न प्राप्नोति इति सर्वथा स्वधर्मपरित्यागाच्च त्रैवर्गसिद्धि
निष्पत्तिरिति भावः २३ ॥

मधुभाष्य

२३ ॥

भाषा अनुवाद २१

कामादित्याग करना भी सधर्म आचरण के बिना नहीं होसकै
हैयही कहते हैं कि शास्त्र औ विधि कहे वेद विहित धर्मत्याग
ग करके जो मनुष्य अपनी इच्छाके अनुसार कर्म करते हैं वे
सिद्धि कहे तत्त्व ज्ञान को नहीं पावते हैं और उपशम अर्थात्
शान्तिरूप सुख भी नहीं पावते और न उत्तम गति जो मुक्ति ति
सको पावते हैं २१ ॥

दोहा

शास्त्रविधिकद्वंद्व्यागके जो करे स्वेच्छाचार नासो सिद्धि प्राप
दिं नासुखपरम उत्थार २२ ॥

१

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

नस्माच्छास्त्रप्रमाणेन कार्याकार्यव्यवस्थिते
 ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हं २४
 इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
 योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे दैवाक्षरं
 पतियोगो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

शंकरभाष्यटीका १

नस्मादिति । नस्मात् शास्त्रप्रमाणं ज्ञानं साधनत्वेन तव कार्य
 कार्यव्यवस्थिते कर्तव्याकर्तव्यव्यवस्थायामतो ज्ञात्वा बुद्ध्वा शास्त्र
 विधानोक्तं विधिर्विधानं शास्त्रमेव विधानं शास्त्रविधानं कुर्या
 त्र कुर्यादित्येवं लक्षणं तेनोक्तं स्वकर्मयत्नतः कर्तुमिहार्हं इ
 ह इति कर्माधिकारभूमिप्रदर्शनार्थं इति २४ इति षोडशोऽध्या
 यः ॥ १६ ॥

आनंदगिरिकृतटीका २

शास्त्रादिते कर्मणो निष्फलत्वे फलितमाह नस्मादिति । कर्तव्याक
 र्तव्यौ धर्माधर्मौ तत्र शास्त्रस्य प्रमाणत्वेऽपि मम किं कर्तव्यमि
 त्याशंकारोऽत इति । स्वकर्मक्षत्रियस्य युद्धादिति शब्दोऽध्याय
 समाख्यार्थः । तदनेनाध्यायेन प्राग्भवीयकर्मवासनानुसारेणा
 भिव्यज्यमानसात्तिकादिप्रकृतित्रयविभागेन दैव्यासुरीति स
 म्यद्वयमादानहानाभ्यामुपदिष्टु कामक्रोधलोभानपहाय पुरु
 षार्थिना शास्त्रश्रवणेन तदुक्तकारिणा भवितव्यमिति निर्द्धारि
 तं २४ ॥ इति षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सुमित्रकृतटीका ३

फलितमाह नस्मादिति इदं कार्यमिदमकार्यमित्यसंख्यव्यवस्थायाम्
 तव शास्त्रं श्रुतिसृतिपुराणादिकमेव प्रमाणं अतः शास्त्रविधानो
 क्तं ज्ञात्वा कर्माधिकारे वर्तमानाय याधिकारं कर्म कर्तुमर्हसि त
 फलत्वात् सत्त्वमुदिसम्पत्तानमुक्तीमित्यर्थः २४ देवदैतेयसंय
 ना

अतः शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तव्यमस्ति तन्मूलकतास्तत्तुष्टिपूर्वकं
 तत्त्वज्ञानं भविष्यतीत्यर्थः २४ अथाध्यायतामस्य देवीसंपत्तिमुक्तौ
 शमदमसमतादांतिवैराग्यरूपाकामक्रोधभिमानान्तकपटमयी वा
 सुखीवंधहेतुः उत्पत्तिर्देवसंघयनुजनुरुदितामामकानां जनां नोत्तमा
 भैषीः किरीटि त्रितिमधुरिपुणाषोडशोक्तमासीत् इति श्रीमद्देवतु
 षंडितसूर्यविरचितायां भगवद्गीताटीकायां षोडशोऽध्यायः १६ ॥

वनमालीटीका ८

यस्माच्छास्त्रविमततया केवलकामाधीनप्रवृत्तयेदिकपारत्रिकसर्व
 पुरुषार्थायोगस्तस्मात्तत्रवशेयोर्यिनः कार्याकार्यव्यवस्थितौ किं का
 र्यं किमकार्यमिति विषये शास्त्रवेदस्तरूपजीविस्मृतिपुराणाधिक
 मेव बोधकं प्रमाणं मान्यत्वात्प्रतिननुदवाक्यादिकमिति भावः ए
 वंचाह कर्माधिकारभूमौ शास्त्रविधानेन कुर्यादित्येवं प्रवर्तताविवर्त
 नादुपेक्ष्य वैदिकलिङ्गं पदेनोक्तं कर्म विहितं प्रतिषिद्धं च जगत्
 विहितं प्रतिषिद्धं च नान्यत्विहितं द्रवियस्य पुत्रादिकं कर्तव्यमस्ति स
 त्तुष्टिपर्यंतमित्यर्थः तदेवमस्मिन्नध्याये सर्वस्याशास्यः संपदो मू
 लभूतान् सर्वाश्रेयः प्रतिबंधकान् महादोषान् कामक्रोधलोभानपन
 यन् श्रेयोर्यिनामृदधानतया शास्त्रप्रमाणेन तदपरिहार्यं नृणां
 परेण भवितव्यमिति संपदेयविभागप्रदर्शनमुखेन निहारितं २४
 इति वनमालीगीतायां षोडशोऽध्यायः १६ ॥

उच्यते

उसमवैजयंतीटीका ६ ॥

किंच तस्मादिति यस्माच्छास्त्रवैमुख्येन कस्यापि सिद्धादयो न सिद्ध्यन्ति
 तस्मात्तत्रवकार्याकार्यव्यवस्थितौ किं कर्तव्यं किमकर्तव्यमित्यस्मिन्नि
 र्णये शास्त्रातिस्मृतीतिहासपुराणादि रूपकं परब्रह्मपुरुषोत्तमस्य
 रूपगुणशक्तादिरूपकं तस्मात्पुण्यभूतकर्मज्ञानभक्तिप्रपत्ति
 मतिपादकमेव प्रमाणं न तदभ्यादिदोषवता पुरुषेणोत्पत्तिर्न तस्य
 वितरणदिकतर्कपरवाका अतः शास्त्रविधानेनोक्तं कर्तव्यमिदं न क
 शास्त्रविधानोक्तं

श्री.
मी. सी.
वै.

93

कर्तव्यमिति विधिनिषेधात्मकेन लिङ्. तद्व्यानीयं दिपदेनोक्तं क
र्मस्ववर्णप्रमोचिन्सहितं ज्ञात्वा सादिमत्प्रवणेन स्वयं तद्विवा
रेण वा वद्वा त्वेनेषिदं तज्जनसन्निहकर्मभूमौ कर्मस्वोचितमपि होत्र
युद्धादिकं कर्तृलोकसंग्रहार्थमपि कर्तृमर्हसि योगोभवसि २५ देवा
यानि दिवो मुक्तिं चासुरानरकं प्रति इति संख्येव दयुस्तपोऽशकसमा
प्रये इति श्रीनियमानंदवंशावतंशकसदासस्यानेनासिना
गिरिधारिदासेन विरचितायां भगवद्गीतायां कृष्णसंभवे जयं तपोऽ
शोधायः १६ ॥

मधुसूदनटीका १०

यस्मात्साविस्वतया कामाधीनप्रवृत्तिरैहिकपारत्रिकसर्व
पुरुषार्थः योगस्तस्मान्नेतव्यं योर्थिनः कार्यकार्यवस्थि
नो किं कार्यं किमकार्यमिति विषये शास्त्रे वेद तद्व्यती विस्मृति
पुराणादिकमेव बोधकं प्रमाणं नाम तस्मात्तस्मात्तुष्टवाक्पादीत्य
भिप्रायः एवं चेहकर्मधिकारभूमौ शास्त्रविधानेन कर्तव्यं न कर्तव्यं दि
त्येवं प्रवर्तनानि वर्तनानि वर्तनानि रूपेण वैदिकलिंगादिपदेनोक्तं
कर्मविहितं प्रतिषिद्धं च ज्ञात्वा निषिद्धं वर्तयन् विहितं तत्रियस्य
युद्धादिकर्मत्वं कर्तृमर्हसि सत्त्वमुद्दिपर्यंतमित्यर्थः तदेवम
स्मिन्नध्याये सर्वस्याशासुर्याः संपदो मूलभूतान्सर्वश्रेयः प्राय
कान्सर्वश्रेयः प्रतिबंधकान्सहादोषान्कामक्रोधलोभानपरा
यश्रेयोर्थिनाश्च दधानतया शास्त्रप्रवणेन तदुपदिष्टार्थानुष्ठा
नपरेण भवितव्यमिति सम्प्रहृयविभागप्रदर्शननिर्धारितं १०
२५ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसर
स्वतीपादशिष्यश्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीभ
गवद्गीता गूढार्थदीपिकायां देवासुरसंपन्नियोगानामष्टौ
उशोधायः १६ ॥

सदानंदीटीका ११

यस्माच्छास्त्रं वहिर्भूतः कामाधीनप्रवृत्तिभाक् नैहिकामपि
 कश्चेयोयोगस्तस्मात्त्रवाधुना ॥ किंकार्यकिमर्थचेत्यत्रासं
 दिबोधकं श्रुतिस्मृतिपुराणादिप्रमाणानात्मकल्पना इहापि
 कारभूमौ तं ज्ञाता शास्त्रविधानतः कुर्यान्न कुर्यादित्येव निषिद्धवि
 हितं तथा १ निषिद्धं वर्जयन् कर्मविहितं तत्रियस्य यत् युद्धादिषु
 द्विपर्यंतं कर्तव्यं योग्योऽसि सर्वदा तदेव मस्मिन्नप्यायेत्यासुर्याः संपदे
 प्ययं मूलं भूतांस्त्रीकामादीस्तत्तादैवी समाश्रयेत् ५ तेनापवर्ग
 सिद्धिः स्यान्नान्यथा चेत्सदाहृतं २४ देवीसंपद्विभोक्तं जनयति सु
 धियामासुरीरुः त्वदेतुर्ग्रीसर्गास्पागहेतुर्हरिचरणरतिनाम
 यातोऽप्यनन्यः स्तोत्रप्रेमैव क्लृप्तं ससरभजसततं स्वात्मभूतं महेशं
 मुक्तिस्तेनैव सिद्धा भवति हरिचोमानमज्ञानवधं १ यद्यस्य ये
 देवः ज्ञानवत्संपदिविभेधिवेदासुरसंपदस्तदा समाश्रयतं वसुदेवने
 दनेरतिमतिं प्राप्तिमपोऽसर्वतः २ इति श्रीभावप्रकाशे श्री
 सदानंदविदाकृते दैवासुरविभागोपखंडशः पूर्णतोगतः ॥

नीलकंठीटीका १२

यस्माच्छास्त्रातिगः श्रद्धादिकं त्रयं नामोति तस्मान्नेतवमुद्यादि
 कामस्य शास्त्रमेव प्रमाणं किंकार्यं किं न कार्यमित्यास्यो व्यवस्थाया
 एवं ज्ञाता शास्त्रं इदं कर्तव्यमिदं न कर्तव्यमिति शासनं वेदाज्ञान
 यं विधानं च तद्वत्तु चनेयमिति समाधानं अग्निहोत्राद्यकरणाय
 दोषस्तत्परिहारार्थमिदं कृच्छादिकं प्रायश्चित्तं ब्रह्महत्यादिकर
 णोऽयं दोषस्तत्परिहारार्थमिदं मध्यमेधादिग्रन्थद्वयायश्चित्तं शा
 स्त्रविधानं च तन्मा भ्यामुक्तं कर्म इह मनुष्यलोके कर्तव्यं महसि ला
 कांतरे कर्मस्वनधिकारं दर्शयितुमिहेत्युक्तं तदेव शास्त्रानुवर्ति
 नपचक्षिन् श्रद्धादिकं नान्यस्य निसिद्धं २४ इति नीलकंठीये भा
 रतभावदीपे खंडशः पद्याः ॥ १६ ॥

श्री.
गी. टी.
बो.

ज्ञानदीटीका १३

इत्यमुपदिष्टभगवानथायार्थमुपसंनिहीर्षुरर्जनं प्रस्तुतेयु
दकरणनियोजयति तस्मात्क्रोदेनोक्तवदेवं संपदमभिजान
स्य इदं कार्यमिदं न कार्यमिति स्याद्यवस्थायं शास्त्रमाप्नोपदेशाय
व प्रमाणं न तु कल्पितास्वबुद्धिरित्यर्थः अतएव कार्यकार्यव्य
वस्थायां शास्त्रप्रमाणीकृतशास्त्रेयद्विधानं युद्धादिति तद्वि
यस्य युद्धावश्यकर्तव्यता लक्षणं विधिवाक्येन शास्त्रविधाने
नोक्तं कर्म स्वज्ञात्तु कर्मिहासिन्समये कर्तुमर्हसीत्युपदेशसि
द्धांतः सिद्धः ॥ २५ ॥ इति श्रीभगवद्गीतायां द्वायां दैवासुरस
म्यनियोगोपदेशः षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

सत्यदीटीका १४

तस्मात्क्रोदकारणादिदं कार्यमिदं न कार्यमिति व्यवस्थया शा
स्त्रमेवैकं ते प्रमाणं शास्त्रं हि नाम सदा साक्षात्कृतं यथा स्थिता
र्थतत्त्वस्य परमं गुरोः परस्मात्प्रवचनमनस्तदेव विसंवादत्वा
त्प्रमाणं कृताशास्त्रोक्तेन विधिना चोदितं कर्म त्वमिह कर्मभूमौ
कर्तुं स्वज्ञातिविहितं कर्म नृणां त्वमर्हसि श्लोकः पण्डितः २५
इति श्रीराजानकरामविरचिते वाक्यार्थान्वयमात्रे सर्वतोभद्र
नामिगीताविवरणे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

लालिकी ज्ञानदीटीका १५

फलितमित्याह—यस्मादेवं तस्मादिदं कार्यमिदं न कार्यमिति स्याद्यवस्थायां तवशा
स्त्रमेव बोधकं प्रमाणं अतः शास्त्रोक्तं न विधानेन चोदितं कर्म ज्ञा
त्वा यथावत्पार्ष्णीपर्यं एव पर्यालोच्य इह कर्मभूमौ स्वाधिकार्यो
गीतार्थावबोधने तदवस्थानयि कृतिं षोडशोऽध्यायं हतं स्तुमः २५
इति श्रीभगवद्गीताटीकायां द्वायां दैवासुरसंघदिभा
गो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

गनुसारेण कर्तुमर्हसीत्येव
श्वसर्गस्थिति कारे

येचोले टीका

फलितमाह तस्मादिति तस्मात्तव कार्याकार्यव्यवस्थि
तौ कर्तव्यं अकर्तव्यं व्यवस्थायां शास्त्रप्रमाणं ज्ञानाधीनं भवति तस्मा
च्छास्त्रविधानोक्तं कर्म ज्ञाता कर्तुं मर्हसि २४ ॥ इति श्रीभगव
द्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां देवासुरसेपतियोगो नाम येचोले
टीकायां षोडशोऽध्यायः १५ ॥

रत्नवीरसमिद्धोधिनी ॥

तस्मादिति तस्मात्सर्वत्र शास्त्रतया प्रमाणं तस्मात्कार्याकार्यव्यव
स्थितौ कार्यं स्वयं अकार्यं परथमं तत्र या व्यवस्थितिर्व्यवसायात्मि
का स्थितिः कर्तव्यमेव स्वयं मित्येवं दृष्ट्वा तस्यां तत्प्रमाणं ज्ञात्वा
प्रवर्तकत्वादिति शास्त्रविधानोक्तं शास्त्रेण विधिमुखेन बोधितं
यत्कर्म दात्रियं प्रति यथा पुण्ड्रिकं तत्कर्तुं मिहास्मिन्नेव समर
स्थले मर्हसि इति फलितोर्थ इति सिद्धं २४ इति श्रीभगवद्गीता
व्याख्यायां रत्नवीरसमिद्धोधिनीयां षोडशोऽध्यायः १५ ॥

मधुभाष्य

२४ ॥ इति श्रीमदनन्दतीर्थभगवत्पादचार्यविरचिते गीता
भाष्ये षोडशोऽध्यायः १५ ॥

पुस्तक संख्या

१२
१५

पुस्तक संख्या १२१५
पुस्तक संख्या १२१५
पुस्तक संख्या १२१५
पुस्तक संख्या १२१५
पुस्तक संख्या १२१५

पुस्तक संख्या

पुस्तक संख्या १२१५
पुस्तक संख्या १२१५
पुस्तक संख्या १२१५
पुस्तक संख्या १२१५
पुस्तक संख्या १२१५
पुस्तक संख्या १२१५
पुस्तक संख्या १२१५
पुस्तक संख्या १२१५
पुस्तक संख्या १२१५
पुस्तक संख्या १२१५

पुस्तक संख्या १२१५
पुस्तक संख्या १२१५
पुस्तक संख्या १२१५
पुस्तक संख्या १२१५
पुस्तक संख्या १२१५

भाषा अनुवाद २५

अन्य तात्पर्य कहते हैं कि यह काज औ यह अकाज इसकी व
वस्था कहे निर्णय मे तुमको शास्त्र औ वेद स्मृति कहे धर्म
शास्त्र पुराण प्रमाण स्वरूप हैं इस से शास्त्र की विधि मे क
हे जो कर्म निनको जानि कर इस कर्म अधिकार मे वर्तमान
न तुम अपने अधिकार के अनुरूप कर्म करने को योग्य होउ
जिस हेतु सत्वगुण औ सम्पत्ति ज्ञान औ मुक्ति के विषय मे
भी कर्म ही मूल कहे कारण स्वरूप है २५ ॥

टीका

जानें शास्त्र प्रमाण को कार्य अकार्य स्थिति मादि जान शास्त्र
विधि कथित को योग्य कर्म करण ज्ञानादि २५ ॥

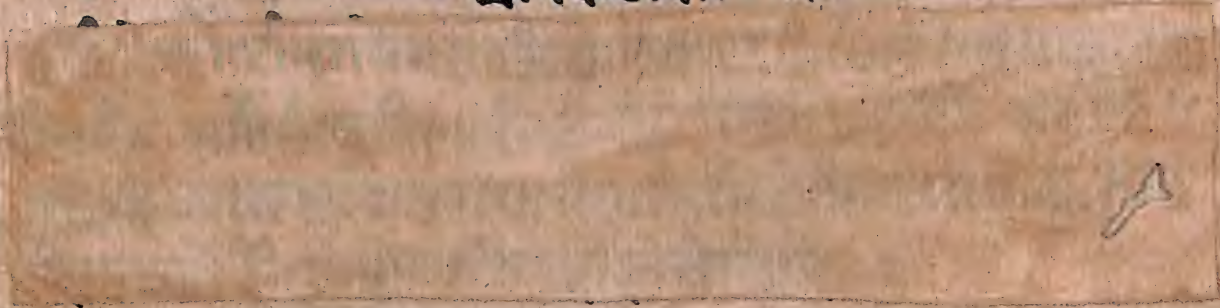

॥ श्री गुरुभ्यो नमः ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 श्री कृष्णार्जुनसंवादे श्री कृष्ण उवाच ॥
 दृष्ट्वा तु पाण्डुपुत्रो पाण्डुपुत्रो वीर्यवान् ॥
 धनुर्धरं शरैश्च पाण्डुपुत्रो वीर्यवान् ॥
 अर्जुनं द्रुपदं भीमार्जुनं ॥
 ॥ १ ॥

॥ १०८ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

आनंदीटीका १३

॥ कविनिर्वाह

एतन्महाकाव्यं श्रीमद्भगवद्गीतासुप्रसिद्धं
संस्कृतं नामकं श्रीमद्भगवद्गीतासुप्रसिद्धं : श्री
मद्भगवद्गीतासुप्रसिद्धं नामकं श्रीमद्भगवद्गीतासुप्रसिद्धं
: श्रीमद्भगवद्गीतासुप्रसिद्धं नामकं श्रीमद्भगवद्गीतासुप्रसिद्धं

आनंदीलीका १३

आनंदीलीका नामावलीका प्रथम भाग
आनंदीलीका नामावलीका प्रथम भाग
आनंदीलीका नामावलीका प्रथम भाग
आनंदीलीका नामावलीका प्रथम भाग

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

